КОНСТАНТИН КАНЕВ

ЮДИНА ЕЛА

1988, ПЛОВДИВ

ИЗДАТЕЛСТВО „ХРИСТО Г. ДАНОВ"

Основано през 1855 година

В памет на сина ми Райчо

Б—3

ЮДИНА ЕЛА

Легенди и сказания

ШИМОВИЯТ ЩЪРКЕЛ

Колю Чакора имаше трима сина: големият — Спиро, стана кехая, но връх не изви, защото галеше (обичаше) пустата ракия. Коста, средният, след скитане по света се върна в село като мъдрец и философ, знаеше седем езика, тълкуваше световните събития и накрая се пресели в Широка лъка.

Най-малкият — Шимо (Симеон), беше „проста душа", носеше чисто сърце, кротък и смирен, но бе мъдър и засмян. Дето се казва — от люлката до гроба той прекарваше живота си в Беломорската равнина. На девет години баща му го прати да пасе шилета из зимните къшли. Наплоди много овци, но от тежките зими те измряха. И понеже за Шимо се знаеше, че няма „лоши очи", хаджи Селим от Ксанти го повика да пази харема му. Стори го вардач на големия си конак. Шимо качваше кадъните на конете, откарваше ги на топла баня и ги връщаше бели и червени. През лятото като баш мандраджия по планината правеше вкусно сирене, бяло масло и мазно брано мляко.

Той имаше и друго призвание — да майстори бентове, вади, воденици и да впряга воденични камъни по беломорските реки. Лете, щом свършеше работата си по мандрата, правеше пък високи вáради и под тях стъкмяваше водни колелета, станоци, затягаше бичкиджийския трион и той запяваше своята песен. „Каквото стрико Шимо барнеше, майсторлък извиваше!"

Той беше „кангалест чиляк" — висок, кокалест и малко прегърбен, с тънки и дълги крака, изпъната шия и дълги ръце. На лицето му се открояваше големият му нос, под него руси мустаци, а очите му ясносини. Връстниците му още от младини го бяха прозвали Щъркеля, но това не го обиждаше, защото още от дете смяташе тази птица за цар на пернатите, чакаше я всяка пролет да дойде и да кацне по старите си гнезда. Сред

стадо щъркели той ходеше свободно, гладеше бялата им перушина, хвърляше им храна, разговаряше с тях. А щъркелите като че ли разбираха неговата обич и тръгваха след него като овци. „Шимо има ясносини очи и с тях омагьосва щъркелите, прави ги кротки да го слушат и следят... — казваха шепнешком овчарите. — Той знаеше пилещи език, господ дава на десет хиляди по един такъв човек, който може да приказва с пилце, змии и още много животни по земята."

Кара Колю добавял: „Може, можеее! Шимо е божи човек, кротка душа, носи и бистро сърце, не е чудно и с пилцете да говори!"

През Първата световна война, когато гладът вилнееше във всяка родопска къща, Шимо Чакора стана воденичар в село Яланжа, Гюмюрджинско. Там имаше стара воденица, разнебитена и изоставена. Шимо я стегна, месец оправя отнесения бент на реката, почисти дългата вада, оправи счупените керемиди на покрива, смени колела и кречетала, пристегна прогнилите улеи и накрая впрегна трите камъка. Завъртя Шимо воденицата, тръгнаха хората да мелят сладко и меко брашно. Новият воденичар се чувстваше блажен, че може да помогне в тези тежки и гладни години. На всички даваше брашно колкото имаше, накрая омиташе и остатъците под камъните, но празен човек не връщаше. Но Шимо си имаше и друга, своя си радост, която с никого не сподели.

Навръх комина на Яланжалицката воденица от стари времена имаше голямо щъркелово гнездо. Трета пролет поред тук идваше една и съща щастлива семейна двойка, поправяше гнездото и отглеждаше по едно поколение. Мъжкият бе голям, едър, а женската бе нежна, пригладена и примазана — винаги чиста и бяла, походката ѝ бе ситна и плавна. Всеки ден воденичарят ги наблюдаваше и ги облажаваше, че са винаги заедно, не като него, гурбетчия и самотник. Един ден видя щъркелите как превиват шиите, претръщат се с крила и подреждат гнездото си. В такива моменти сърцето му трепваше и без да ще, почваше да им говори, а те обръщаха глави, слушаха го. Изнасяше качамак, хвърляше го на пернатите си съседи и ги гледаше как лакомо кълват. В такива моменти говореше на мъжкаря:

— Яжж... яжж, за да станеш по-хубав! Невестата ти е красива, а ти си грозноват и кльощав — тя е бяла и чиста, а ти си гурелив и кирлив, май че не я заслужаваш! Добре че на мъж се кусур не търси!

Шимо се радваше на тяхното щастие, душата му се пълнеше с благост. Той не можеше да си представи воденицата без щъркелите на комина. Три години никой не наруши семейното щастие на пернатите Шимови приятели.

Не щеш ли, един ден налетя друг щъркел, похитител на тихия семеен кът! Искаше да прогони мъжкаря, да кацне в гнездото му и да приласкае женската. Вардеше я отдалеч и когато мъжкият отиваше да търси храна, той се спущаше като стрела над гнездото. Щъркелицата надаваше вик, наперваше перушина, не искаше да скверни семейното огнище. Съпругът тозчас долиташе от реката, двамата заедно прогонваха натрапника, а после лягаха в гнездото още по-плътно притиснати един до друг.

Борбата със съперника продължи цяла седмица. Шимо ревниво я наблюдаваше и се ядосваше, викаше с пълен глас, хвърляше камъни и клони срещу похитителя, който бе много по-красив и строен от другия.

Една сутрин воденичарят отиде за час-два да си купи тютюн и ракийка от близкото село Ясъкьой. На връщане, като наближи воденицата, отдалеч чу „писук и крякут". Над върбите край воденицата видя борбата на три щъркела. Вдигаха се над воденицата, падаха на керемидите, пак литваха и отново се изгубваха сред върбалака. Вятърът разнасяше облак бяла перушина над дървета и поляни като едър сняг. Двамата мъжкари сплитаха криле, тракаха човки, нахвърляха се един срещу друг. Женската се мяташе върху им, надаваше вик и отново се връщаше в гнездото и оттам се заканваше на разбойника-похитител.

Борбата бе жестока, но красива. Шимо стоеше изумен — за пръв път виждаше такава гледка. Забрави да хвърля камъни, поразен и смутен пред тази битка за любов, чиято рожба сме всички на този свят, и в мислите си оправдаваше хубавеца похитител. Ако небесните птици търсят хубавото и красивото, какво остава за човека, грехота ли е? Над воденицата и върбите битката ставаше все по-жестока и яростна. Нападате-

лят налиташе смело, съперниците се раняваха, течаха кърви и от двамата. Накрая застанаха един срещу друг, вкопчиха се, сплетоха крака и човки и се превърнаха в една безформена топка. После разпериха криле, но и двамата паднаха върху камарата дърва пред воденицата. Нападателят се вдигна и литна, та зае гнездото. Женската разпери криле и се спусна над ранения си съпруг, но щом чу писъка на малките си, върна се, яростно прогони нападателя и зае гнездото. А той се отстрани и застана прав и горд до нея.

Победеният лежеше на земята — оскубан и окървавен. Затича се Шимо да му помогне и видя, че единият му крак бе счупен! Домиля му за страдалеца, прибра го под сайванта, намаза раната с благ мехлем, направи мушама от лой и превърза крака му. Даваше му храна и вода, за десет дни кракът му беше вече оздравял, развърза го, но що да види? Той бе станал крив и къс! Проходи щъркелът по поляната, но станал бе още по-грозен. От време на време той поглеждаше към гнездото си навръх воденицата, вече заето от разбойника красавец. Единственият приятел и закрилник сега му беше старият воденичар. Шимо чакаше щъркела да хвръкне — месец вече ходеше и куцаше по поляната и често се обръщаше към него с думите:

— Хай гиди, аратлик, белким ти взеха невестата!

Веднъж Шимо отвори крилото му и под него зейна голяма рана — Шимо намаза и нея с мехлем и тя бързо заздравя. И ето, един ден на няколко пъти победеният щъркел се опита да разпери криле и хвръкне, но все се строполяваше на земята. Шимо го покачи навръх воденицата — от високо да го пусне, но щом ги зърна, победителят остави гнездото и се нахвърли върху двамата. Тогава раненият се изтръгна от ръцете на Шимо, разпери крила и се понесе около воденицата. Направи кръг, стъпи на едно сухо дърво и вдигна болния си крак.

Оттогава прогоненият щъркел не напусна воденицата. Самотен, отчаян и замислен, той нощуваше на близкото сухо дърво, като че искаше поне отдалеч да гледа своята любима.

По силата на Ньойския договор една сутрин смутените и изплашени родопски гурбетчии, натоварили мулета и коне, тръгнаха бързо към родния си край. Шимо

заключи воденицата, прости се със своя приятел щъркела и с мъка тръгна след тях. Дойде си в село. Разшени се махалата, а Шимовият висок и изкривен комин отново задимя. В средата на месец юли една майка ни събуди рано с думите:

— Деца, станете, измийте си очите и вижте какво има на стрикувия Шимов комин! Дошъл му е гостенин, голям щъркел от полето!

Затичахме се ние, децата, и заедно с насъбралите се вече наоколо жени и старци видяхме кацналия голям щъркел на Шимовия комин. Шимо, гологлав и по калцуни, махаше ръце и разпразяше, че щъркелът е дошъл чак от поле, от неговата воденица. Почна да му говори, а той размаха криле, направи няколко кръга, спусна се отново върху комина и всички видяхме, че единият му крак е крив и къс. Развълнуван, Шимо разказваше за патилата на пернатия си приятел и от време на време вадеше кърпичка, бършеше влажни очи и потта от челото си. Милкоска Костадинца разбута жените и децата, доближи се до Шима и му каза:

— Шимооо, честит ти гостенин, с какво ще го нагостиш? Шимовица трябва да наточи клин, голям ихтибар ти е сторил! Той носи берекет и здраве и тебе, и нам.

Старците от махалата гледаха крилатия гостенин, кимаха глави на стрика Шима и с уважение му викаха:

— Честито, честито, Шимо... да е хаирлия! Щъркел, когато дойде в едно село, той му носи здраве и берекет, а на тебе най-много!

На Шимо му се искаше да хвръкне, ту се смееше, ту заплакваше от възторг и умиление! Старите жени наоколо му повтаряха:

— Вижте, мари, пиле е, пък и то се сеща кой му е сторил хубаво!

С повишено самочувствие Шимо ходеше вечер от дюкян в дюкян, искаше да сподели радостта си с всички. Мъжете го канеха от маса на маса, черпеха го ракия и повтаряха:

— Честит гостенин, Шимо! Твоят щъркел е дошъл да ни кани пак да идем надолу към Бялото море.

Селото се радва на щъркела цели две недели. Ние, децата, ходехме да видим дали си стои на комина, пък чак тогава заспивахме. Една вечер за обща изненада

видяхме, че щъркела го нямаше. Цялата нощ сън не ни хвана — надявахме се, че сутринта отново ще го видим, но той си беше отлетял.

— Стрико Шимо, къде ти отиде щъркелът? — питахме воденичаря.

— Нема го, стрикув, отиде си нах поле — отговори той с премрежени от сълзи очи.

Мъка ни налегна за изчезналия гостенин, опустя и цялата махала...

Дойде есен, много хора се приготвиха да тръгват пак към Беломорието да търсят работа, хляб, но вече с паспорти... Изпратихме и Шима до Чакороския бук. Питаха го хората:

— Къде си тръгнал, Шимо?

— Отивам при щъркела и воденицата.

— Носи му много здраве и догодина пак го доведи!

Пристигна Шимо в Ясъкьой, цялото село го посрещна с радост. Приятелите му още от детските години го канеха и гощаваха като истински брат. Развесели се воденицата, затракаха камъните, запяха колелата, а от Шимовото меко брашно жените печаха сладък хляб. Всичко тръгна постарому, нямаше ги само щъркелите и неговия приятел със счупения крак.

Цяла зима Шимо дигаше тежките чували и ги изсипваше в кошовете. Нощем час по час ставаше, за да налива ново жито. Воденицата изстискваше силата на своя воденичар, скрита болест го налегна, едната му ръка постоянно бе в пояса и притискаше корема, сякаш жива змия го ядеше отвътре. Нямаше „ищах и мерак“ за нищо и накрая легна болен. Идваха приятелите му от близкото село, носеха му топла храна, канеха го вкъщи, но той отказваше. На баш побратима си Моско от Ясъкьой Шимо стори завещание: „Приятелю, ако се случи да умра, да ме погребете под големия чинар пред воденицата...“

В една студена мартенска сутрин подранили мелничари разтовариха жито пред воденицата. Потропаха на заключената врата, ала никой не се обади. Зад воденицата жално виеше воденичарското куче, унило кукуригаха и петлите от кокошарника. И трите камъка се въртяха празни, колелата пущаха искри в още тъмната воденица. Миришеше не на прясно брашно, а на нажежен камък. Откъртиха вратата мелничарите и

край студеното огнище намериха Шима угаснал, свит под старата си кепя.

Цялото село го изпрати до гроба. Всички плачеха за добрия воденичар, спасявал ги много пъти от гладна смърт. Изпълниха желанието му — спуснаха го в черната земя под старото дърво на воденицата.

Дойде и беломорската пролет, стана време да си тръгнат родопските гурбетчии към родната планина. Пътят им беше край Яланжалицката воденица. Минаваха край пресния гроб на Шима Чакора и се прощаваха с него. А на върха на стария чинар видяха голямо и ново щъркелово гнездо.

Разделената щъркелова двойка от миналото лято отново се бе събрала и бе извила ново гнездо над гроба на своя приятел и покровител.

АРНАУТСКАТА КЮПРИЯ

При извора на Хубча се мъдрят три моста, три кюприи — три сестри. Те напомнят за различни родопски времена, открояват три родопски строителни школи на майсторите „кюприжии".

Най-старият мост е в средата. Той не си знае годините. Падал и ставал, подкопаван от лудата река и отново изграждан през вековете, той менил и имената си. Жителите на двете близки села Соколовци и Момчиловци го наричали „Салихаговата кюприя", но след смъртта на агата мостът приел името на своя последен майстор — Митре Арнаутина. Оттам „Арнаутската кюприя" — тънка и нежна като гиздава родопска девойка!

Много мостове изгради Митре, много моми и невести вгради в тях. Само той ги знаеше, никому не ги казваше — ни на чираци, ни на жена и деца, нито на калугер-изповедник. Всички негови тайни трябваше с него да потънат в гроба. Когато старостта потропа и на неговите порти, той клетва се закле — да не прави нови мостове, да не вгражда вече моми и невести, да не прибавя нови грехове към старите.

Настъпи дъждовна пролет. Снеговете на Сакарка, Рожен и Момина вода се затопиха, Бяла река придойде, влачеше „дърве и камене" и колкото отиваше надолу, по-голяма и по-страшна ставаше. Заприщи малкото Хубченско мостче и го отнесе, помен не остана от него. Вечерта пред реката се изправи левент гурбетчия — Стайко Тодоров Полидовски от с. Момчиловци, идваше от далечна Марония да се види с годеницата си. Като видя, че мост няма, той бутна през реката здравото раванлия муле, но кипналата вода подхвана мулето и ездача и ги завлече към пенестите въртопи, където и мулето му, и стопанинът му се удавиха...

На другия ден пристигна хабер от Салих ага: „Митре Арнаутина жив или мъртъв да започне Хубченската кюприя и до Димитровден да е готова... Да я направи голяма, висока и хубава..."

Митре не можеше да строши думата на агата, а му беше жал и за хората, които се бяха удавили. Но как да набере сила да изгради нова кюприя, като го нямаше оня „ищах и мерак", с който бе направил предишните? Кюприя се гради не само с душа и сърце, а иска и курбан, някой в нея да се вгради. Така старият майстор бе изправен пред нов грях — пак да вгражда моми и невести... А дадената клетва? Кого да вгради, за да не се срути пак кюприята?

Чупеше Митре старческите си ръце, дълбоко въздишаше, но никому не казваше болката си. Не ядеше, не пиеше, сън не заспиваше от мисъл какъв курбан да принесе на своята последна кюприя.

Беше среднощ, буря се изви навън, свиваше листе и чупеше клони, светкавици проблясваха, гръмове раздираха нощната тишина. Митре открехна ярешката кожа, с която бе затикнал малкото прозорче, и погледна на юг към Хубча. Силна светкавица освети пролома и той видя как буйната река се премята, лудува и тържествува, че е станала пълен господар, че никой не може да я премине...

„Нееe! Не бива!... Нова кюприя ще сторя! — извика той. — Още утре ще отида да меря, да пресмятам и терк да правя! И курбан ще ѝ намеря! Вместо мома или невеста, ще вградя млад овчар! За овчар не съм се клел!"

Стопиха се снеговете, секнаха дъждовете, укроти се и Бяла река. Един понеделник Митре доведе калфи, чираци да събират материал за новата кюприя. Приготвиха камъни, оградиха киречницата, закопаха и темелите ѝ. Трябваше да стъпи на двата бряга на реката. От южната страна беше скала, а от северната копаха седмици, докато намерят здрава основа.

Връщаха се овчарите със своите стада от Беломорието. Тежки кехаи, яхнали олинели мулета, прецапваха реката, кимваха на Митре и подминаваха, други минаваха през направеното дървено мостче. След обяд се зададе и първото стадо. Бяха Чолакоските овци. Караше ги най-малкият им брат Ляню Стайкоски, млад и

строен соколовски овчар. Той навършваше едва двадесет и седмата си година, но за жалост беше вдовец. Младата му невеста бе умряла от чумата и му бе оставила два невръстни сина. Поверил ги беше на сестра си Мица да ги гледа и сега бързаше да види и зарадва милите си рожби с някой и друг армаган. Помами Ляню овците през дървеното мостче и ги разпусна на паша по речните полянки, а той с любопитство се надвеси над основите на бъдещата кюприя. Там, дълбоко, калфите копаеха и източваха водата, а чираците подравняваха стъпалото на моста.

Слънцето клонеше към Сакарка и Лянювата сянка се проточи в дълбокия темел. Скочи Митре като опарен и бързо нареди на копачите да излязат от дълбокия изкоп. Сега вече се открои цялата сянка на младия овчар. Висок и снажен, той беше облечен в скромни протрити овчарски дрехи, преметнат с червен шал, препасан с кожен пояс, по който светеха жълти пулове. В него бяха набучени малки и големи ножове, кобури, огнива и овчарски лъжици. Прихванал бе дълга и ошарена с резби и знаци овчарска гега. Под шала висеше гайдажицка чанта, цялата в синци и кичилки, в която Ляню носеше овчарската си гайда. Тя се бе разсъхнала, защото от три години не беше я поглеждал — тачеше и жалеше младата си невеста. С целия този овчарски салтанат Лянювата сянка легна в дълбокия темел на новата Хубченска кюприя. Само гегата от време на време изскачаше извън изкопа. Майстор Митре това и чакаше. Кръв нахлу в главата му, лицето му стана страшно и грозно, трепереше цял, сякаш бе обладан от зъл демон, и той започна бързо да хвърля камъни връз сянката, а устните му изричаха стари дюлгерски заклинания... Той вграждаше сянката на Ляня овчаря, без да знае от кое село е, чий син е, дали е ерген, или женен... Когато покри с камъни сянката, той седна до мостовите основи, стисна очи, смръщи вежди и свали тежкия си арнаутски калпак. Главата му димеше от потта, сякаш се бе запалила... Без нищо да е разбрал, Ляню лениво се отдалечи от изкопа и подкара стадото към Соколовци.

Започна строежът. Моми и невести от Соколовци идваха всяка сутрин да носят камъни и топла вар. На петия ден, рано сутринта, те донесоха и тъжната вест,

че младият овчар-вдовец Ляню Стайковски е умрял и е оставил два невръстни сирака — Петър и Щавро. Жените плачеха, жалеха сираците. Митре смутено попита кой е този овчар.

— Майсторе, това е онзи овчар, който пръв мина оттук с овците и погледна дълбокия темел на кюприята — отвърна калфата му Дечо Мержански от Момчиловци.

Старият арнаутин пребледня, стисна очи и с ръце хвана главата си... Настъпи мълчание... Калфите се спогледаха... и се досетиха какво е станало. И за пръв път те видяха сълзи на неговото старческо лице. Ляню беше най-малкият син на неговия побратим Стайко Чолакоски от с. Соколовци.

Този ден Митре разпусна калфи, чираци и помагачи, а той потъна из хубченските баири.

Мълва тръгна от село на село, от къща на къща, от ухо на ухо, че Ляню бил вграден в Хубченската кюприя.

Мъка налегна Митре. Изтръпна пред новия грях! Не знаеше кое е по-силно и здраво — дали неговото майсторско „вграждане“, или сълзите на невръстните деца-сираци. Жал му беше за младия овчар, побратимов син, мили му бяха сираците, но драга и мила му беше и последната кюприя! Цял живот бе правил кюприи, но тази му беше последната, та искаше да стане голяма, висока, красива, кемерът ѝ да е тънък една педя, да е като момска дантела, на гевгер изплетена! Ами ако кюприята падне, ако не издържи, какво ще стане с неговия прочут арнаутски майсторлък?

Митре се промени — стана мълчалив, замислен, кротък с калфи и чираци. За пръв път той се усъмни в своето дело. Гонеше от себе си тревогите за сираците, но те го преследваха дори насън. Да можеше как да извади вградения Ляню от дълбокия темел, да го върне на децата му, за да олекне на душата му, но това можеше ли някой да стори?

До Димитровден новата кюприя трябваше да е готова и агата пръв да мине през нея. А трябваше да се принася „нов курбан“, за да е корав и здрав витият ѝ свод.

Камен по камен, дърво по дърво Арнаутина изгради първото стъпало на бъдещия каменен мост. Премести-

ха се майстори и калфи на южната страна. Там беше камък и почнаха да зидат. Направиха равнежа и засвиваха свода, и тогава, в един слънчев ден, откъм юг се зададоха еничари-кърджалии. Водеше ги млад делия, възседнал бял охранен кон. Беше висок и строен, целият в чоха, сърма и коприна. На главата си носеше висока еничарска шапка, гърдите му кръстосваха тасми и паласки, вятърът подухваше синята му пелерина, брада и мустаци се сливаха в едно и правеха лицето му свирепо. Под ездача високият, огизден кон със сребърни юлари нетърпеливо цвилеше и тропаше. Зад него следваха на коне трийсетина мъже, въоръжени, огиздени и накичени, сякаш бяха тръгнали на сватба. Те кръстосваха размирната планина през Хубча, Момина вода и Хайдушка чука и през Станимака плъзваха из равна Тракия да грабят, убиват и палят.

Младият юзбашия видя, че се гради нова кюприя, и се зарадва, че на връщане през късна есен няма да броди студената река, а ще мине по нея. Рипна от коня, отиде при баш майстора, стъпи с новите чизме в топлата вар, подаде една лира за „хаир и пътнина“ и добави:

— Майсторе, ако аллах ни помогне подзиме да се върнем живи и здрави с много плячка и робини, всеки от нас ще даде по лира бакшиш на твойте кюприжии.

Митре взе лирата и извика:

— Бегай, юзбаши, изгоряха ти чизмите!

Еничарят отскочи, но остави отпечатъците на краката си в топлата вар... „Сам си дойде, сам се навря... сам се вгради, това да бех го нарочно търсил, немаше да го найда!“ — пошепна си Арнаутина и бързо тури камък върху прясната стъпка.

Еничарските коне пребродиха реката и затропаха през хубченския калдъръм. Арнаутина ги изпрати с поглед, взе още един камък и го сложи върху втория.

И зачака Митре да види дали мостът ще приеме втория курбан.

Мина топлото лято, кюприята беше готова. Майсторът направи и последното заклинание с черепа на една „кучеща“ глава, която съхраняваше в стара торба. Така го бе намерил от старите и той така правеше — навираше кучешкия череп на дрянова суха тояга и навръх кюприята я изправяше, закрепена с три камъка. През

деня или нощта, когато усещаше да приближават таласъми или духове-пакостници, кучешката глава пролайваше и ги прогонваше. Така лаеше десет дена, докато се улегне мостът.

Пръв премина през новата кюприя Салих ага, качен на млада кобила с жребче. След него мина баш майсторът, после майстори, калфи, чираци и накрая пуснаха и други хора да минават. Агата с възхита гледаше арнаутската направа, после потупа стария майстор по рамото и му рече с усмивка:

— Митре бря, тва не е кюприя бря, тва е зунка, сляла от небону!..

Похвалата беше голяма, но Митре не можеше да се радва, както по-рано. Мъка свиваше сърцето му и колчем погледнеше северното крило на моста, виждаше там изправен овчаря Ляню Стайкоски и до него двамата му сина-сирака.

Настъпи късна есен, заваляха дъждове, побеляха високите върхове. Един по един се завръщаха еничарите, но главатарят им не се върна... Паднал беше в първата битка. И не водеха сега млади робинки кърджалиите, не караха стада коне, не носеха дисаги злато. Връщаха се разбити, голи, гладни и боси...

Проясни се на Митре лицето, огледа се той наоколо и като видя, че никой нямаше, с пълен глас викна към отсрещната висока скала:

— Вградих овчарин и оставих два сирака, вградих кърджалия и куртулисах двеста! Нека бог да премери греха ми и да ми върне с моя аршин!

А когато Митре получи за награда извора Хубча от пашмаклийския ага, направи първата воденица там и я отстъпи на Лянювите братя, да дават жито и на неговите сираци. За себе си направи друга воденица до последната кюприя. Почувствувал се недобре, старият майстор реши да вземе прошка от двамата вградени. Една сутрин той излезе от воденицата, застана срещу кюприята и викна:

— Прощавай, Ляню, че та вградих и затрих в млади години... Тебе вградих — овчарин, а насрещу еничарин, един срещу друг да стоите и тънка кюприя да крепите, никога да се не събирате, никога да се не виждате, един на друг да си помагате, та кюприята все да е права и здрава за хорско и людско добро.

На другия ден майсторът-воденичар склопи очи до изгасналото огнище. Двата воденични камъка останаха да се въртят на празен ход чак до вечерта.

Оттогава старата Хубченска кюприя на много неща стана свидетел, на много събития. През нея минаваше родопската мъка и по-рядко родопската радост. Соколовските жени до нея изпращаха мъжете си на гурбет, а напролет тук ги дочакваха техните деца. Изградена и стъкмена с хладни камъни и топъл хоросан, тя служи на хората здрава и права, както я беше благословил майстор Митре. Смениха се времената, смениха се и пътищата. Старите кюприи една по една заотстъпваха място на новите мостове, тогава и Хубченската кюприя трябваше да отстъпи място на по-широк мост, по който да минават не само задянати майки и товарени мулета, а и първата конска каруца. А тя остана встрани, обрасла с чимове и здравец, като зеленясал гроб на отминалото старо време.

СЛЯПА ДАНА

Мълвата, превърнала се в легенда, тръгнала от ухо на ухо. „На Дана Дойчинска, дето е от хубава по-хубава, юда пиринска ѝ завидяла. Есенес Данини три дена вършеели на Могилата, веели златно жито и пълнили високи чували, а юдата се виела около харманa, фучала и ревала от яд и завист, ровила земята, дигала прах и сухи листа, налитала по високите ели, свивала върховете им, кършила клони и ги носила високо в небето... На третия ден, когато Дана останала сама, душманката юда налетяла сред харманa, разбъркала жито и слама, чеклас и плява, завъртяла се и вдигнала Дана в облаците. Смъкнала кърпата ѝ, писнали ушите на момата и тя паднала на земята. Когато се събудила, било тихо и спокойно, харманът бил пометен от юдината метла. Дана била покрита със слама и чеклас, мъчила се да отвори очите си и тогава разбрала, че юдата пиринска изпила нейните черни очи...“

Ослепяла хубава Дана! На двайсет години останала без очи. Под веждите ѝ зейнали две бели дупки, влажни клепачи ги покривали и напомняли, че под тях е имало две живи черни очи, които се радвали до вчера на света!

Заплакал род и роднини, заплакали дружки и познати. Дълбоко въздишали Данините галници и драговници. Водили я по доктори и знахари, кадили я с билки, лекове ѝ варили, но нищо не помогнало... Данините очи „изкипяли“, сълзите сами се стичали по лицето ѝ, с бяла кърпица ги избърсвала, а страните ѝ били винаги влажни и зачервени.

Цял живот Дана плакала с очите си, но със сърцето си не заплакала! Не паднала духом, намерила сили да се пребори с тъмнината, не допуснала мъката да влезе в младото ѝ сърце.

За две години селското хоро осиротя! Нямаше я Дана Дойчинска да събира погледите на селските ергени! Не се чуваше нейният звънлив глас! Шуто беше хорото без нея! В селото старо и младо искаше отново да види Дана на него, макар и сляпа... Облякла Дана сърмената си гришка, опасла momински пояс, препасала ален миндил, вчесала руса коса, вързала шарена кърпа, надянала новите кундуре, стиснала в ръка и „слепото бастунче", замълчала за миг и смело подканила: „Ха сега, дружки, водите ме на хорото!.."

Цяло село се беше събрало на селското хорище. Гайдите свиреха, хорото бе в разгара си, виеше се на пет диплини!

В този разгар на хорото хората се раздвижиха, обърнаха погледи към стария калдъръм, чуха се женски гласове: „Дана Дойчинска иде на хорото... Лиииляхх младку, ага си нема очинки да гльода... Добре си му е умряла майчицата да го не гльода младо и зелено без очинки..."

Доведоха я пред хорищенската чешма. Изправи се Дана пред цялото хоро с вдигната глава, с хлътнали очи и с бастун в ръка, а цялата цъфтеше в младост и сила! Хорото онемя, диплините се разкъсаха, гайдите млъкнаха, плачеха жени и моми, сълзи премрежиха очите на юнаци и старци... Чуваха се сподавени гласове и дълбоки въздишки. Плачеше селото, но... това беше за кратко! Дружките преведоха Дана през сред хорото, а тя, смирена в своето нещастие, пристъпваше твърдо, без капка униние и отчаяние, без молба за милост и съжаление! Обърна се към жените насред хорото и през чиста момска усмивка със своя звънлив глас високо рече:

— Белки не ма харесвате за млада невеста!

Жените с облекчение през сълзи отвърнаха:

— Харесваме те, Дано, харесваме, пак си хубава и ще станеш млада невеста!

А Дана тихо отвърна:

— Къде се е чуло и видяло сляпа невеста... — и премина през хорото с усмивка на уста.

Тогава гайдите отново засвириха и хорото се пак залюля. Тук стана второто й кръщене — нарекоха я СЛЯПА ДАНА! Тя си избра място пред Бакларските къщи и всеки празник идваше не да гльода, а да слуша

народното веселие и с душа и сърце да изживява чуждото веселие и радост...

Сляпа Дана остана сама в малката станчка на бащината си къща. Куцата ѝ сестра Петра се ожени, а тя — слепата остана в нея. Дана не скръсти ръце. Вместо тежкия дюлгерски чук тя преметна през шия вълнената жичка и взе в ръце плетачните куки. И заплете Дана мазни като масло женски, годенишки, невестински и зетевски чорапи. „Нищо не виждам с очи, всичко набарвам с ръки" — казваше тя. Всички се удивляваха на нейното майсторство. В багри и шарки тя зашари чорапите и според това им поставяше и названията. Плетеше „криволичови чорапи" на моми и невести, „паячови чорапи и скалькови чорапи" и накрая заплете „черешкови чорапи"! Броеше Сляпа Дана ключовете наляво и надясно, сменяше цветовете бялко, зеленко, аленко и червенко, очертаваше криволички, скалки, паяци, но най-красиво извайваше червените черешки! Тя първа заплете и ръкавици в селото! Накрая и тях шареше с цветя, криволици и линии. Никога тя не оскъдя за хляб, дърва и вода. За нея се грижеха и близки, и далечни. Майките пращаха по децата си да ѝ носят прежда за чорапи и торби с хляб и храна, мъже и старци в празничен ден, без никой да ги види, през нощта разтоварваха с добитъка си дърва и изчезваха. Дана беше обградена с обич от цялото село, но най-много я обичаха момите и ергените.

„Ослепнах на двайсет години, на толкоз искам и да умра. Нема да остарявам, каквато се помня в огледалото, такава искам да си остана" — често казваше Дана. Тя притежаваше душевна сила и с някаква магия притегляше момците и момите в цялото село. В тази си дружба с младите тя не крадеше от тяхното щастие, напротив, подхранваше го, усилваше го, пазеше го. Дана съпреживяваше щастието и любовта на другите.

Единствените развлечения за тогавашната младеж бяха празничните хора, веселите сборове по околните височини и най-вече топлите есенни попрелки и зимни седенки. Сляпа Дана със своето младо и разбиращо сърце неусетно стана съветник и съпричастник на младите. В празник и делник, през зимата и лятото в нейната одая почнаха да се събират юнаци и девойки. Момчета и момичета почнаха да изповядват пред „леля

им Дана" любовните си чувства един към друг. А тя ги познаваше всички още по стъпките им. И така леля Дана заживя с младежките радости, надежди, вълнения, пък и любовни разочарования. Съветваше момите да се носят добре и скромно, да се не сърдят на юнаците, винаги да са засмяни и чисти, пресно омити, вчесани и подбрани. Да не стават завистливи и клюкарки. На момчетата говореше да не лъжат момичетата, да ги не разплакват, да не сменят мома след мома, да не пият ракия и вино и не стават хаймани. В нейната стая бе забранено да се внася вино и ракия. И под нейните ласкави грижи заякваше любовта на младите, ковяха се годежи и женилки.

Първият й успех бе с влюбените Георги Мирчев и Мария Дечева Стоянова. Леля Дана уреждаше на Георги попрелки с Мария, влюбените ту се сърдеха, ту се сгадаха и накрая настояванията на леля Дана сломиха и упорството на Мариината майка, младите се разбраха и ожениха. Днес двамата са старци, но с обич и благодарност си спомнят за нея: „Леля Дана бе радовита душа, тя направи голямо добро на всички млади в селото. Там се събирахме и галехме и не се допирахме, защото тя беше сляпа, ала всичко виждаше. Момчетата стояха на кревата, а момичетата на сандъците. „Ако чуем да шавнете — казваше ни тя, — тоягата ми е в ръцете и втори път нема да ми стъпите в къщата."

Под Данината закрила протече любовта между Тодор Милушев и Рада Солачкова. Прочута красавица беше Рада, но прочута беше и строгостта на баща й Солачко. Много юнашки погледи се отправяха към нея, но тя обичаше младия рибар Тодор Милушев. Бащата не я даваше на Тодора, защото бил хаймана — пял, рипкал, викал и клякал на хорото пред неговата къща. Цели шест години се мътила тяхната любов. Никъде не могли да се срещнат и се обяснят във взаимна обич. На помощ им се притекла Сляпа Дана. Рада успяла за минути да отиде при нея и сподели мъката и обичта си към Тодора. Посредницата вършила умно и тактично своето дело — крепила с търпение и двамата, давала им надежди, че един ден ще се вземат. Тодор успял да даде на Рада нишан — пръстен и сребърни пари, вързани в бяла кърпица. Рада не посмяла да ги внесе в

бащиния дом и още вечерта ги отнесла у леля си Дана да ги скрие в сандъка си. Чак на шестата година Рада пристанала на Тодора. Направили голяма сватба. Поканили и своята утешителка Сляпа Дана. Довели я момичетата, а тя извадила от торбата малко гърненце и го поднесла на Тодора за сватбен подарък, извадила и пръстена и го дала на младата невеста. На сватбеното тържество я дарили с ален миндил. Очите ѝ плакали, а сърцето ѝ тържествувало. На всеки годеж и сватба Дана била канена. За сватбен подарък тя обикновено поднасяла запалена лампа, закачала я на кошника и славила:

— Светилото е най-голямото драго. Все да одите на светло и никога да не ослепнувате като мене...

Старите вече Рада и Тодор Милушеви и до днес не са забравили Сляпа Дана, нейната блага душа, а гърнецето ѝ още го пазят като реликва вкъщи да им напомня за нея и за любовните им радости.

Едни се женеха, а след тях други идваха при леля Дана да споделят своята обич. Събираха се дюлгерчета от Кърджали, овчари и рибари от „равнону поле", питаха и разпитваха затъжена Дана за моми и галници, за попрелки и седенки, за любовни сръдни и раздели, а тя винаги — тактична, никого не кореше, никого не съдеше. Юнаците разпитваха къде ще има попрелки и седенки, а тя ги разпределяше и разпращаше по всички махали и ги насочваше там, където са техните галници. Някои от юнаците се връщаха след полунощ в одаята и разправяха на Сляпа Дана всичко, открай докрай — кой кого е галил, кой кого е подкопал, коя мома се разплакала от мъка и ревност, коя бабица цапардосала с кобилицата юнак за непристойно държание и накрая коя мома е задрямала и изпуснала вретеното... Така любовната закрилница, осведомявана за всичко, знаеше кому с какво да помогне. По обед идваха момите — наричаха се едни уж за воденица, други за вода. Отбиваха се при леля Дана и споделяха своите любовни успехи и разочарования. Имаше и такива случаи, когато девойката още от вратата слагаше глава на скута ѝ и почваше да ридае от разбита любов, а леля Дана ѝ ставаше майка-утешителка.

Скромната наредба в одаята на Сляпа Дана се промени. В малкото прозорче имаше изправени пет кавала,

на стената бяха окачени пет бунгари (тамбури) и една байлама, а до нея висеше гайдата на Райчо Янчовски. Кога дойдеше празник, свирачите на селото Костадин Сотиров, Костадин Кереметчиев, Костадин Бакларев, Иван Моллов, Райчо Кисов, Стайко Дойчински се събираха тук и пееха старинни песни. Сляпа Дана имаше чуден глас, знаеше много песни и винаги пригласяше на юнашкото веселие. Всяка вечер накрая изпяваха и нейните любими песни: „Дай ми, боже, крила соколови, очи гълъбови."

В стаята на Сляпа Дана се сложи началото и на една „любовна фотоизложба". По това време местните фотографи Сивко Радичев и Никола Гунчев вече снимали и стари, и млади, но най-вече влюбените. Тодор и Рада се снимали, ала от страх пред старите прибрали и свили ръцете си да не се допират. Една снимка подарили и на леля им Дана. Тя нямала очи да я види, но сърцето ѝ трепнало да събира снимки на юнаци и моми, на зетьове и невести в своя скромен дом. На стената залепила червена хартия и на нея почнала да реди снимките. Първата била на Тодор и Рада и след тях снимките текнали — давали моми и юнаци. Познавала ги тя с баране и пипане, като ги броила и знаела чия снимка къде е поставена. Ревниво ги пазила и всяка изчезнала снимка я „усещала" още на другия ден.

Дана поставяла първо снимката на юнака и чакала да види коя ще му стане „постоянна галница"; поисквала и нейната и я поставяла отляво на юнака. Напълнила се едната стена, изложбата преминала и на другата и накрая... всички стени били обкичени със снимки. Тя първа научавала кой юнак се разсърдил и залюбил друга и тогава с голяма болка изваждала снимката на момичето и я поставяла в кутията и обратно, ако момичето се отказвало от юнака. Много снимки на стената стояли непокътнати, а други менили местата си според любовните промени. Колю и Мария се обичали три години. Техните портрети били един до друг на стената, но нещо се разсърдили. Цяла година Мария плакала, плакала и леля ѝ Дана с нея, но не искала да раздели снимките им!

И когато един ден Колю пристъпил в дома ѝ, тя кротко го попитала:

— Колю, ще разплакваш ли още Мария?

— Да плаче! — отговорил сърдито Колю.

— Тогава ти махни снимката на Мария от дувара!

Колю дръпнал снимката и я метнал на скута й с думите:

— Вземи я, щом толкоз ти е мила.

Дана присукала очите си и твърдо отсякла:

— Колю, ха сега махни и твоята снимка, не ми я давай, носи я у вас или я метни в огъня! Да остане нашето място празно и всички да питат кои са били на него.

Колю се стъписал, не посегнал на своята снимка, почудил се, пък взел от скута на Дана Марийната снимка чи си я поставил на мястото й...

След десет дена Колю и Мария се сгодили и до годината се оженили, за да кажат сетне и двамата: „Леля Дана отново ни събра."

Всички момичета в селото получаваха любовни писма от младежите гурбетчии и в тях накрая винаги имаше поздрави до леля Дана. Много от момичетата пишеха своите любовни отговори в одаята под диктовката на леля Дана и в тях накрая се отправяха поздрави и от нейно име.

Така Сляпа Дана живя и помага на младите цели 20 години. Тя беше вече остаряла, но често повтаряше: „Сърце не остарява!" И чак до своя край тя се интересуваше и знаеше кой кого гали и люби, кой юнак за коя мома ще се годи и жени... Младите майки, кръстени от нея в любовта им, не я забравяха, лично те идваха да я навестят, а често пращаха своите деца да я обдарят с обич и уважение. Накрая тя пренесе своята обич и към малките деца в махалата. През работно лято майките оставяха и поверяваха децата си на леля Дана да ги пази и храни. Познаваше всички само като ги „барнеше" по рунтавите им главички.

Раздаваше Дана своята обич и своето сърце на млади и стари! Данините очи не виждаха никого, но Даниното сърце обичаше всички.

Сляпа Дана не склопи очи. Те бяха „изкипяли"... Тя просто си отиде от света. Изпратиха я близки и далечни. Всеки се прощаваше по своему с тази, която сееше цял живот семената на доброто, красотата и радостта в младите души и разливаше светлината на своето голямо човешко сърце.

ДОБРИЧКОВАТА КУКУВИЦА

Прифоркало е пиленце
през Рожен, през планинона.

В лето господне 1813 един безимен монах от Влашко премина Дунава и през Родопите се упъти към беломорския бряг, за да отиде в Зографския манастир. Този монах беше предрешен с арнаутски дрехи. На гръб носеше кожена торба с книги, а в друга — бохча със скрито в нея расо и килимавка. В торбата бе скътал и новата книга на епископ Софроний Врачански, а в пазвата носеше възванието му към поробения български народ да посрещне и подпомогне руската войска, която се биеше по туй време с турската.

В началото на месец декември през преспи и снегове монахът премина Рожен и се спусна през Кутелския път към Долна махала (Соколовци). Цял беше покрит в сняг, а по прошарената му брада и мустаци висяха скрежни ледунки. В това село пътниците търсеха през зимата подслон, топлина и отмора и това бе накарало Саръ Волчо кехая и син му Колю кехая да поддържат стая за странници в горния край на селото на пътя от Рожен. В нея хората намираха сушина и храна за себе си и за добитъка.

Монахът влезе в одаята, свали тежкия товар, изсуши дрехите си на буйния огън, а кехаицата му донесе кочанюва чорба и чер хляб. След малко одаята се напълни и с други пътници. Питаха се помежду си кой откъде и закъде е тръгнал. Странният „арнаутин" казваше, че е биляр-лечител и носи билки за лекуване. На другия ден, когато всички си отидоха, той попита кехаицата:

— Има ли в това село черква?

— Има параклис в Добрикоската плевня насред селото — отговори му тя.

Втората вечер тайнственият пътник отиде в дома на стар Добрика, в чиято плевня се криеха стара икона и тъмно кандило. Събраха се в плевнята мъже и жени, а арнаутинът извади от бохчата си черно расо и се превърна в калугер. От кожената торба извади книги, кръст и босилек. На софрата пред иконата сложи голяма и дебела книга, каквато никой дотогава не бе виждал, та всички я гледаха с благоговение. Беше с твърди корици, облечена в кожа, а по краищата ошарена.

Монахът говореше тихо, но пламенно за християнската вяра, за род и отечество. и за това, че наближава денят на избавлението. Накрая заприказва за руския Дядо Иван, който брани поробените християни и че идва денят, когато ще мине Дунава и ще ни освободи от поганското иго... След това монахът отвори книгата и зачете: „Того ради аз, Софроний потрудихся и преписах сию свещеною книгу на болгарский простий язик, понеже вси простий болгарский народ да разумеют сказуемая, и всякий да наставит себе на пут правий и истинний...“ По-нататък монахът прочете възванието на епископ Софроний към българския народ по случай Руско-турската война: „Имайте ги руските войни, като единородний ваши братя, вярно и любезно им услужвайте и нагостете и почитайте ги, а където искат да отидат, правилно посочвайте пътя им. Но най-много, християни, да се пазите от юдинско предателство, като от огън генски...“

За пръв път старци и жени от Долна махала (Соколовци) чуха молитва на български език, за пръв път видяха българска книга, проумяха що е отечество, свобода, узнаха що е руски цар и руско войнство.

— Далече ли е времето, отче, кога ще дойде руският цар, по какво ще го познаем? Ще има ли поличби по небето, по слънцето или месечината? — запита стар Добричко.

— Ще има много поличби, старче, но за вас поличбата ще бъде, когато пиле КУКУВИЦА ПРОКУКА посред зима на Пилещи камен... Тогава да знаете, че е дошъл часът на вашето избавление от турското робство!

На другия ден арнаутинът-биляр задяна торбата с книгите, прихвана бохчата с огънатото в нея расо и оти-

де в Горна махала (Момчиловци). Тук във Вълкушинската плевня, която бе превърната в църква-параклис, се събраха повече хора. Закачиха иконата, виснаха и окаденото кандило, а върху голяма каменна плоча, поставена на стара зелева каца, монахът сложи и голямата книга — СОФРОНИЕТО. И тук повтори същото. На сутринта Волку го помоли да остави книгата за селото и му я плати с една златна пара.

На другата вечер монахът преспа в Хубченската воденица при своя стар познайник Митре Арнаутина. Цялата нощ говореха за Руско-турската война, за светогорските манастири, за Дяда Ивана, за очакваната свобода... След полунощ Митре изпрати калугера ведно със син си Райчо през Хубченската кюприя за село Левочево...

И тук зографският монах намери добър прием. Левочевските дюлгери и абаджии радушно, с умиление слушаха думите му за род и вяра, които вдъхваха надежда за избавление. Левочевци го задържаха да им отслужи коледна литургия и тогава той им откри, че се нарича йеромонах Христо. Кой издаде тази първа литургия в село Левочево и досега не се знае, но някой го бе сторил, та скоро турците заградиха параклиса и уловиха Христо йеромонаха, а на първия ден на Коледа той беше обесен в долния край на селото на едно старо дърво както си бе облечен в арнаутски дрехи. Погребаха го в една градина без кръст и без знак. Само старите жени по Коледа ходеха и палеха свещи в снега за поп Христюва душа.

Йеромонах Христо издъхна на левочевската бесилка, но вярата и надеждата пуснаха дълбоки корени в родопската душа... и първите три села южно от Рожен зачакаха Добричковата кукувица да прокука от Пилещи камен. Зачака я цялото Ахъ Челеби, което обърна поглед на север, към руската земя.

Когато жестоки кърджалии кръстосваха Родопската планина и носеха смърт и грабежи, когато се занизаха турските табори през Чепеларе и Рожен да потушават гръцкото въстание и обратно караха примрели гръцки роби и робини, когато се подхвана Руско-турската война от 1829 година, родопчанинът запя нова песен:

Покачи се, Яну мари, на висок чардак,
та да видиш, Яну мари, как ми са бахтот,
как ми са бахтот, Яну мари,
турце с москофе...

Тогава споменът за Добричковата кукувица възкръсваше в народната памет, даскал Саво Димитров още през 1866/1867 година на два пъти през бури и снегове ходи в Пловдив при Найден Геров и докара четири товара българославянски книги за Долна и Горна махала. Когато жените от нашите села ходеха да жънат на аги и бейове, а през зимата прегладнели и прегърбени предеха ден и нощ и тъчеха аби за турския аскер, когато същите тези жени с хурки и мотовилки гонеха гръцките владици, а мъжете със сопи и мотики въстанаха против Гюмюшгердановата ангария... смелост им вдъхваше преданието за „кукувицата" и големееше в народната душа...

Когато през страшната пролет 1876 година поробителите събраха оръжие, разполовиха стадата, ограбиха печалбата на родопското население, а селата тръпнеха в ужас и страх от злокобните слухове за клиента, отново се заприказва за скорошното появяване на Добричковата кукувица... А когато Дядо Иван отвори война на турчина, Добричко бе на Роженската мандра и по цял ден се ослушваше няма ли да чуе кукувицата, която Христос йеромонах беше им предсказал. Минаха в тръпно чакане летните месеци и настъпи зима. Тогава вместо кукувица пропукаха пушки и през Роженския проход затече върволица бягащи войници от Сюлейманпашовата ордия. Пътят от Рожен се задръсти от бягаща сган. Манафи с викове и псувни грабеха каквото им падне пред очите, премръзнали жени охкаха и проклинаха, заденали на гръб бохчи и малки деца... В изоставените села се разбиваха врати, пламнаха пожари, колеха се волове и крави. Добричко избяга със семейството си в своята колиба на Пилещия камен. Той ходеше по гората да събира дърва, за да стопли измръзналото си семейство и от време на време от една борика гледаше какво става в селото. Един ден видя как войници въвеждаха коне в храма. Добричко зарида като дете и в този момент видя откъм Рожен сиво пиле да маха криле. То направи няколко

кръга над гората и кацна на Пилещи камен. С притаен дъх Добричко го наближи, видя посребрената му гушка и сърцето му трепна — беше кукувица. Тя се поодплаши, изхвръкна от клоните и стъпи на старата борика, чиито корени бяха ограбили Пилещи камен. Поклати опашка, изпъна шийката си и се чу: „КУ-КУ... КУ-КУ... КУ-КУ...“ Добричко плесна с ръце, обърса сълзите си и с висок глас се провикна, за да го чуе цялата гора:

— Чух те, кукувичке, сега мога и да умра!

На другия ден се разнесе радостната вест, че ДОБРИЧКОВАТА КУКУВИЦА Е ДОШЛА, ТУКА Е ДЯДО ИВАН!... Новината бързо обходи всичките колиби из гората и внесе лъч на бодрост и надежда в душата на изтръпналото население.

Три дена чакаха дерекьовци да се покажат русите на Рожен, а на четвъртия откъм Рожен се появи голямо петно. То се движеше и всяка минута се увеличаваше, докато покри цялото било. И тогава всички познаха, че това са русите и започнаха да викат: „Вижте ги брееей, вижте ги, русите идват — русите-е-е!... Доведе ги най-сетне Добричковата кукувица!“ — и се втурнаха към Долна махала да ги посрещнат.

Камбаните и на двете села биеха, църковните хоругви се развяваха, децата тичаха, майки плачеха от радост, мъжете хвърляха фесовете и се кръстеха. Сипнаха се русите низ кутелските завои, знамето им се развяваше вече насред селото, а краят им бе още в Рожен. Посрещна ги старо и младо. Там беше и стрико Добричко, облечен в най-новата си премяна. Жените раздаваха топъл хляб и бито сирене, гощаваха с брано мляко офицерите в къщата на Чакър кехая. Измъчените селяни гледаха солдатите, радваха се на руската сила, благодаряха от сърце за даруваната свобода...

Покрита със сняг и скована в лед, Родопска планина се стопли от слънцето на многото човешка радост. „Добричковата кукувица бе довела пролетта по-рано от миналата страшна пролет!“ Обещанието за Добричковата кукувица се беше сбъднало и настъпваше пролетта на българската свобода.

НЯМ РАДИЧ

В Радичюската къща в Горна махала се роди отроче от мъжки пол. Дадоха му българското име Радич, а наречниците му занаричаха и заславиха: „Хубав юнак да станеш, момите по тебе да търчат, дом да завъртиш, на бял камен пшеница да ти се ражда, богатство да добиеш, акъл да сбираш, народ да управляваш, на сиромаси да помагаш, вдовици и сираци да закриляш...“ Накрая една зла орисница отвори вратата и изкрясна: „И ням да походиш!“

Първа рожба, свидно чедо беше Радич, та родителите очи в него впериха. Растеше тънък и висок, пъргав и работлив, умен и кротък, засмян и радостлив. Стана Радич на дванадесет години и баща му го заведе в рибарските колиби на Боругьол. В рибарския каик по цяла нощ напинаха мрежите и сутрин се връщаха с пълни кошове риба и солини (вид морски миди). И така за две-три години Радич стана отличен рибар. Сутрин и вечер минаваха покрай скала, върху която стоеше стара грамада от разрушена църквичка. По предание старите я знаеха, че е болярският „Свети Никола“.

Една вечер, когато рибарите се бяха събрали пред колибите си капнали от изобилния улов през изтеклата нощ, изневиделица един монах се изправи пред тях.

— Добър ден, братя, рахат бивайте! За добро идвам при вас. Търся стара църква сред морето. „Свети Никола“ се казва, ако я знаете, да ме отведете при нея!

— Нема там какво да правиш, отче, тя е само грамада, така я помним от деца — отговориха старите рибари.

— Отведете ме да я видя! — настоя гостенинът.

На утрината Радич откара с каика монаха до руината. Гостът разгледа и се обърна към Радич:

— Млади момко, казвам се папа Анахарти, родом от Килифарево. Монах съм в Къпиновския манастир

при Търновград. Младочка съм от стар български род, на Захари боляр. Нося и неговото име. Било е време, момко, когато и ние сме имали царство, опирало на три морета. Имали сме църкви и манастири, боили и боляри. Тук пазил южните граници Захари боляр, който въздигнал тази църква сред морето за спомен и крепка сила на българската държава. Но времето, морските стихии и поробителите ни са я превърнали в развалина, ала е останал завет в нашия род — да пазим делото на храбрия болярин, а виждаш ли, синко, всичко тук се е превърнало в пустош! Пратиха ме от моя род да обновя църквичката, за да се успокои духът на нашия праотец Захари боляр и да възкресим спомена за величието на нашата погубена държава.

Остана монахът при рибарите. Всеки ден Радич го водеше на скалата. Три години монахът събира материали и дюлгери от планината и с помощта на родопските рибари възобнови малкия манастир. Радич слушаше как папа Анахарти чете молитви на чист славянски език и за пръв път тук видя славянска книга. И у него пламна огън за четмо и писмо, обич към славното минало на българския народ. Тук той биеше дървеното манастирско клепало и му се струваше, че неговият глас е зов за народно пробуждане.

С папа Анахарти Радич посети и Света гора. Там видя величествени храмове и кули. В Зографския манастир се докосна до светите книги, надникна в манастирското училище, където се учеха млади българчета. Искаше му се да остане при тях да се просвещава, но трябваше да се върне при рибарите.

Папа Анахарти остави малката църквичка да я наглеждат родопските рибари, а на раздяла рече на Радича:

— Момко, ти видя как се гради църква. Ще минат години, ще дойде време да се градят други църкви по села и градове. Тогава теб ще чака мъката и славата да изградиш църква в твоето село, с клепало, което да буди заспалите от робски сън!

Тези думи заседнаха дълбоко в главата на младия момък, но заедно с това той се замисли. „Та как ще изградя църква, когато съм беден рибар? Та нали и рибата е казала: „Който ме хваща, гол ще ходи!“ Кой от нашите рибари е станал богат човек, че да може и

църкви да гради? Не! Ще се хвана овчар, ще стана кехая, да имам овци и коне, да имам жито и пари, за да градя църкви и училища..."

След две години в близкото село Сарсали Радич се условн овчар у богати тракийци. Спечели обичта и уважението на всички и за няколко години стана главен кехая. Чудеха се старите хора откъде този ум и разум, та толкова млад ще стане баш кехая.

Ожени се Радич за хубава мома и тя му донесе още толкова берекет. Народиха му се шест деца, а домът му плуваше в овчарско изобилие, хамбарите пукаха от жито, на потоните лежаха до стотина мяха сирене, в маните се изстудяваше в кожи и качета овче масло. Сбъдна се славата на наречниците!

Милостиво сърце носеше Радич кехая, подкрепяше вдовици, а сираците вземаше при себе си, правеше ги опитни овчари и стопани, умножаваше овците им, градеше им къщи, „женеше сирак за сирака". И никой не разбра кога Радичкехайовата сюрия стана „Сирашката сюрия". Сиромаси и вдовици, ограбени и измъчени, при него идваха да търсят закрила, покрепа и съвет. Години наред той плащаше данъка на цялото село и не допущаше писари и бирници да разплакват жените по къщите.

Вдовицата Дели Брахомица от Гюмюрджинско запродава своята планина в селското землище. Години богутевци и горномахленци се маразоваха и караха за нея. Накрая оставиха сама стопанката да отсъди кому се пада планината. Тя поръча да отиде Радич кехая при нея, нему да я продаде. Радич донесе тапия, че планината се продава на цяло село. Още през пролетта той прати деличари да я разделят на 44 чопа (дяла) и им поръча сред нея да оставят неделено място за „един мандралок" (за мандра). Чудеха се деличарите и другите селски първенци кому оставя кехаята това „неделено място".

— Оставя го за него си. Планината той я пазарял, той я плащал, тапията е в негови ръце, ако рече, нам стъпка нема да даде — думаха някои.

— Ба, ба. Радич нема да лъже цяло село, той е човек достоен.

На ден Петровден Радич покани цяло село, за да му предаде планината, разделена на пайовете, и да метнат

чоповете. Поръча той да излязат всички вдовици и сираци, поръча още никой да не носи хляб и приеда, а само паници и лъжици. Рано-рано цяло село се събра на Мавродицкия борун. Пристигна и кехаята, яхнал бял, огизден и ошарен с юзди и стремена кон. Лицето му бе малко съсухрено, с хлътнали бузи. Рунтави вежди покриваха кестенявите очи. Краищата на черните му мустаци се спущаха чак до малката му брадичка. От прошарените му коси, от цялата му външност бликаше благородство, човечност и доброта.

— Добър ден, комшии, добре дошли на планината! — каза той на своите съселяни.

— Дал бог добро, кехая. И ти добре дошъл, всички те чакаме — му отговори множеството.

— Спулаймy. Жихме да отнемем планината и да стане тя наша, селска — обърна се той към тях. — Купих я на мое име, с мои пари и днес ви я башладисвам (подарявам) и предавам. Разделена е на пайове и тасми, има летви пайове, има и прави пайове. Метните сега чоповете и всеки да си вземе делът. Да копае, да оре, да сее, жъне и вършее. Пред нас е само едно място неделено, то е тамам за един мандралок. Оставих го, без да ви питам, и сега ви казвам:

Дойде време вейке и ние ЧОРКВА ДА ГРАДИМ, ТАЧЕ ДО НЕЯ И УЧИЛИЩЕ. Дядо Иван е казал на султана: там, дето има седем кощи болгаре — чорква да им се гради, камбана да им чука... Ние сме сто и двадесет кощи и ще трябва да следим другите какво правят. Даръдере, Чокманово, Аламидере, Чепеларе, Широка лъка преди две години си изградиха свои нови чоркви, след година-две и нас чака ред чорква да си градиме. Ала за такава голяма работа трябват много пари. Това място го оставих неделено да го продадем и парите му да „ТУРИМ ПОЛОГ“ за градене на чорква и училище в нашето село. Сугласни ли сте на това, което ви казвам? — ги запита кехаята.

— Сугласни сме, кехая, сугласни, да ни си жив и здрав! — благославяха горномахленци своя закрилник.

— Комшии, щом сте сугласни на моите думи, вижте сега кому се полага да купи това място, да го купи и плати, дано ръката му е хаирлия, та и ПОЛОГА да ни е берекетлия — продължи кехаята.

— В цяло село сега на тоя хал може да купи това

място само Колю Симеонов. Той е „пчела необрезана", нито се женил, нито е погрибал. Селото нему го продава и му прави ихтибаря (честта) — негов да бъде полога за черква и училище в селото ни — предложи Валкуш Колю.

— Комшии, нема да ви троша хатъра. Благодаря ви за честта. Мястото прави шестстотин гроша, но щом е за черква и училище, давам ПОЛОГ хиляда гроша — проговори Колю Симеонов. — Радич, правиш ли ми халал мястото?

— Халал да ти е, Колю, халал от село и от мене, да сме живи и здрави догодина да видим черквата изградена всред селото — каза кехаята.

След това той поведе народа към неговата мандра да гощава цялото село! Засвириха овчарските гайди, запяха моми и юнаци, екна цялата планина! Заигра, развесели се народът!

Овчари и гайдажии знаеха любимата песен на своя обичан кехая и закрилник. И я запяха:

> Събрали са са, събрали на високана планина,
> голям щат сирнян да правят...
> Старине ядат и пият, младине хоро играят,
> вдовичкине накрай седяха и дребни сълзи ронеха...

Изправи се в този момент кехаята, дигна ръце и гайдите спряха. Повика той старейшините и тихо им каза:

— Комшии, в чоповете съм турил и дванадесет вдовици, които немат парици да ги плащат. Хайде да им дадем по половина дял даром и техните пари да минат върх цяло село, та и тям да е драго.

— Да, Радич, хубаво си сторил, да им дадем — съгласиха се старейшините.

Повикаха бедните вдовички при селските първенци.

— Да не ви е тъжно, да се веселите и вие този ден, да се радват и вашите деца, даваме ви по половин дял в планината, та и вие да дохадате, да севате и жънете. За пари нема да се кахърите, грошовете ще минат върх селото — им каза Радич.

Цяло село яде и пи на Радичювата мандра, цял ден се весели в песни и хора. Всички бяха като голямо семейство, сплотено от обща обич, всички горяха от едни желания и мисли, от едни радости и неволи. И този ден беше ДЕН ПЪРВИ на народното съгласие, в което се роди идеята за църква и училище.

ПОЛОГЪТ за църквата стоеше у Радич кехая. За две години стана троен и четворен! Лека била ръката на Коля Симеонов — на всяка мандра през пролетта сиренето и кожите на предой се продаваха на търг и грошовете ги даваха на Радич кехая да ги тури „при ПОЛОГА“. Всички излишъци от общоселския масраф се пращаха пак там. Пологът се мътеше в една кожена вулгя (торба). Отгоре тя се връзваше с върви и на тях бе оплетен дървен рабош, върху който с нож се отбелязваха новите прибавки към общата сума. И ето, през 1835 година първенците от ахъчелебийските села се отправиха заедно към Салихаговия конак в Пашмакли да искат ИЗИН (позволение) църкви да си изградят в своите села.

Отвори Салих ага големите порти на конака си, покани първенците в баш одаята си, разтичаха се ратайкините да посрещнат и нахранят аговите гости.

— Башю, нашият дерт е един, досега ти бехме мусефири (гости), а отсега ти сме ИЗИНЖИИ (молители). Дойде вейке време и ние да си градим църкви и училища. Дошли сме да ни дадеш пандахузи — позволителни писма до султана да ни даде осем фермана за осем черкви в твоето войводство — развълнувано се обърна към агата Коджабаш Нико от Горно Райково.

— Да, бря, да! И досега да сте градили чоркви, кой ви е бранил? На чокманци и аламидерци забраних ли? Има таман две години, откак си ги оградиха и си правят измет на вярата. Льой сега Исмаил ефенди ще ви напише „пандахузи“ и вървете в Стамбол, харчете, давайте, разправяйте се, донесете ферманите и си градете църкви...

Първенците се върнаха в Райково и отседнаха в кьошка на Нико Коджабаша. Там избраха него да иде в Стамбол, защото той беше оръжейник и не го чакаха овчари и сюрии. Всяко село му даде по хиляда гроша за ферманите, за рушвети и негови лични разноски. По Малка Богородица Нико яхна своя кон, тури осем хиляди гроша в дисагите и потегли за Стамбол. Салих ага му даде придружител да пази него и парите из пътя.

Нико остана в столицата да върши голямото дело. Стоя там цяла зима, даваше и харчеше и чакаше султански фермани. Грошовете бързо се стопиха из стам-

Полските ахчийници и кафенета за рушвети на кадии и имами. Първо продаде любимия си кон, след това потърси заеми от цариградски богати българи, но удари на камък. Накрая Нико се изхитри, отиде при богат арменец — сарафин и лихвар. Помоли го да му пише писмо до жена му в Райково. Задиктува му: „Жено, добре съм, работата ми върви към добър край, но за сеитба нема да дойда, та ти нареждам горния чифлик да засееш с пченица, а долния с летница, а напролет, щом дойде сюрията ми от полето, белият сагмал да заеме Бялата мандра, а чорният сагмал—Чорната мандра."

Минаха две седмици и една сутрин Нико отново застана пред сарафницата на арменеца и смело му поиска голяма сума, като обеща да му плаща двойна лихва!

— Имаш ли сигурни гаранти за връщането на толкова много пари? — го запита сарафинът.

— Двата ми чифлика и двете мандри горе в Райково ми са най-здравите гаранти — смело му заяви Коджабаша, макар че от мандри и сагмали хабер си нимаше. Арменецът му даде парите — и ферманите пролетта бяха в Ахъ Челеби. Събра сумата от селата и я върна на сарафина в Цариград.

В ранната пролет на лято 1836-о осемте села в планината почнаха църкви да градят.

Потънали в мрак и забвение, селата възкръсваха из робското пепелище за нов живот и народностно светяване! Раждаха се първите български общини, където председатели бяха овчари кехаи. Над Ахъ Челеби изгряваше зорницата на родопското възраждане!

И горномахленци, начело с Радич кехая, започнаха черква да градят. Цяло село се бе впрегнало ден и нощ — овчарите с жените темели копаеха, момите камъни носеха, юнаците киреч бъркаха, дюлгерите кюшета дялаха, старците греди сечеха, на ръце дъски бичеха, аргатите от Караманжа плочи товареха, майките люлки връзваха и на строежа помагаха!..

Наближи коситба, дойде и жетва, мандрите викаха овчарите си, а строежът никого не пущаше. Пътищата сутрин бяха завардени, сам Радич заставаше на Клисурата и връщаше обратно хора и добитък. Той вече не бе оня Радич — мил, весел, благ, кротък и милостив. Волята му за изграждане на църквата го бе направила мълчалив, студен и дори жесток. Не го трогваха

нито мъжките молби, нито женските сълзи. Вълнуваше го само една грижа — да изгради, покрие и украси новата църква, па тогава можеше и да умре...

От ден на ден сградата растеше, но и черковният „полог" се стопяваше. Повика Радич селските първенци да потърсят още грошове за майстори, резбари, зографи и куюмжии, но те му рекоха:

— Радич, ти съдиш в това село, ти си почнал черквата, тебе слушат хората, ти даваш дялове на вдовиците без пари, ти помагаш на сираците — сега ти им искай още пари за черквата. С наша пита помен нема да правиш!

— Потурите ще си продам, но черквата ще сторя! — отвърна Радич и отвори кехайския сандък. Извади всичко, що имаше, и се разплати на майстори и дюлгери. Но това беше до покрива, а вътре църквата беше празна. Дойдоха дебърски резбари да правят иконостаса, пристигна и Димитър Зограф от Дупница, дойдоха и куюмжии да правят „нимби, кръстове и руки". Те искаха много пари, но и Радич не се стресна: реши да продава от голямата сюрия. Продаваше Радич и се разплащаше. Хилядната му сюрия се стопи, останаха му само двеста овци. Хергелето му остана само с два коня. Разпродаваше той стоката си, без да му трепне окото. Жена му чукаше с машата на огнището и му триеше сол на главата. Радич слушаше женската крамола, навеждаше глава и мълчеше. Той сам довлачи от Пиринига голяма каменна плоча. Дюлгерите я поставиха за първо стъпало пред входа на църквата. Народът още тогава я нарече „Радичювата тикла". На тази „тикла" трябваше да стъпи всеки посетител, за да влезе в храма. Още с идването на фермана Радич се отби при рибарските колиби в Боругьол, отиде в малкото манастирче сред морето и тихомълком взе оттам старото дървено клепало с малкото дървено чукче.

Темелите на църквата не бяха още копнати, а Радич донесе клепалото. Градеше той черквата, имаше много ядове и мъки, но когато си спомняше думите на търновския монах, някаква сила го обладаваше и забравяше всички несгоди. Радич чакаше ДА ЗАБИЕ КЛЕПАЛОТО и да събере своите братя — овчари, дюлгери и рибари.

И този ден дойде! След като раздаде всичко свое за

общото дело, той видя и храма — изграден и украсен.

Една вечер първенците дойдоха при него и му рекоха:

Радич, прощавай, било що било, видим, че се измори, сили не ти останаха, гледай селото да не се посрами пред другите села, а за пари не се кахъри, всичко ще ти платим накрая!

Драги комшии, и вие не се кахърете: което съм дал дам съм го, което ще дам — от сърце ще го дам и нищо не искам от вас. Нема да берете грижа и за новичните дялове в планината, и тях съм платил — рахат бивайте!

Много хора дойдоха на този ден от околните села, за да споделят тържеството на българския дух.

И за Радич настъпи лелеяният миг. Стъпи той на „Радичювата тикла" и зачука клепалото! Приятният му глас се разнесе нашироко и високо, по падини и бърчини. Това скромно дървено клепало бе предвестник на ония медни камбани от Панагюрище и Търново, които щяха да възвестят априлския бунт и изгрева на свободата.

Биеше Радич клепалото, а звукът му отекваше в людските сърца, които го слушаха с грейнали от радост лица. За миг клепалото секна! Радич не издържа на вълнението и се олюля, главата му шумна, залитна и падна! Хората го дигнаха, заливаха го с вода, питаха го, а той ги гледаше с блуждаещи очи, без да им продума!... Когато клепалото проговори, горномахленският родолюбец онемя. Отнесоха го вкъщи. Лежа болен месец-два и се изправи на крака, но се затвори в своя дом и заключи сърцето си за външния свят. За народа оттук нататък той не бе вече РАДИЧ КЕХАЯ, а НЯМ РАДИЧ.

Единствена утеха НЯМ РАДИЧ намери в клепалото, донесено от болярската църквица сред морето. Всеки празник той ставаше, преди зорница да изгрее, идваше при смълчаната черква, стъпваше пак на „Радичювата тикла" и забиваше клепалото.

На третата година, на ден Великден, людете пак чуха да бие посреднощ клепалото, но този път — силно, припряно и тревожно, сякаш на пожар. Хората тръгнаха към черквата и там намериха Ням Радич вече безжизнен, стиснал в ръце топуза на клепалото, сякаш не искаше да се раздели с него и на оня свят.

...ДЕТО СТОРИХА ТАЗИ ВОДА

Помня старата училищна чешма. Много пъти съм налапвал като дете железния ѝ чучур, за да утоля жаждата си. И само аз ли? В междучасията всички ученици се нареждахме пред нея и времето не ни стигаше да се напием. Наоколо винаги имаше блъсканица и детска врява.

Чешмата бе пред старото училище, близо до каменната стълба. Пред нея беше училищният кавак, а под него една застаряла круша. Водата течеше вдън корените им и по канал през училищния двор се оттичаше в съседните градини. Чешмата беше от камък, не бе висока, но „засмяна". От лицевата ѝ страна бе вграден белокаменен надпис със стари и загадъчни за нас букви, боядисани с червена боя... Оттук вземаше вода и цялата Черковна махала.

При разширение на училището се наложи да преместят чешмата, за да я вградят в новото каменно стълбище. Сложили нов надпис на новата чешма, а стария зидарите го захвърлили като ненужен! Подпрели го на една стена, която скоро се срути и земята го погреба за половин век. Надписът потъна в пълна забрава!

Наскоро работник-изкопчия дълбаеше темели за подпорната стена над църквата и старото училище. Острата му кирка удряше върху здрав камък, наоколо хвърчаха отломки от бял мрамор. Предусещахме, па и се надявахме това да е изгубената плоча от училищната чешма. За щастие кирката бе ударила гърба ѝ. На лицевата страна открихме старинния надпис. Измихме натрупаната върху му кал и търсеният от години камък ни се усмихна и проговори. Зачетохме през сълзи и с възторг първото писмо в селото ни с българославянски букви от времето, когато и мисъл не е идвало на нашите деди за българско четмо и писмо.

ВСИЧКИ ВЕРНИ И ПРАВОСЛАВНИ
ХРИСТИЯНИ,
ДЕТО СТОРИХА ТАЗИ ВОДА:
г. СТАЙКО
ПОКЛОНИК СИМЕОНОВИЧ:
г. СТОЮ НЕДЕЛЧО:
г. НЕДЕЛЧО СТАЙКО: В ЛЕТО ОТ ХРИСТА
1852 ЮНИО 10

Надпис като надпис! На пръв поглед нямаше нищо, което да събуди интерес и удивление, но зад неговите българославянски букви, титли, точки и съкратени знаци се криеше една човешка съдба, за която ето как-то ни разказа Стефан Шонев Симеонов.

Било е през Руско-турската война от 1828—1829 година. Тогава турската държава се видяла на зор, та почнала да събира от всяка кааза коне, жито, овни, сирене и масло. Накрая събрала и люде за обозници — да карат товарния добитък. От всички села събирали коне и мулета и на всеки пет добитъка по един човек да ги обслужва.

От нашето село Горна махала вземали 40 мулета и осем души за обоза. Моят прадядо се казва Симеон (Шоню). Той имал трима сина — Стайко, Никола и Христю. Те останали сираци и от малки тръгнали по чужди порти да си вадят хляба. Стайко, най-големият, бил голяма панта. Никому не се покорявал, имал мечкина сила и никой не могъл да го надвие. По седянки и попрелки (сгляди) той ходил сам, всички му ставали на крака,а той свалял цървулите си, давал ги на юнаците да му ги „разведат" пред момите, за да покаже своята юнашка сила. Селото се оплаквало от него на Салих ага и той пращал своите стражи да му го докарат вързан, но той все им се изплъзвал. Това накарало агата да поръча на горномахалския мухтар Тодор Бакларя да проводи Шонювата хаймана в обоза, та белким се не върне.

Стайко имал много хубаво муле и бил голям ездач — за едно денонощие си идвал с него чак от Гюмюрджина. Мулето му било и гордостта. Окичил го с най-хубавите такъми, ошарил го с жълти и бели пулове, а юздата и стремената му били от сребро. С мулето ходел по пазари и панаири. Не бил роден ни за овчарин,

ни за аргатин. Цялото му богатство било мулето. И ето че селският мухтар и чорбаджии решили първо да вземат неговото муле за обоза, а след това и него да проводят. Стайко подушил това и една вечер изчезнал ведно с мулето си. Селските пъдари и Салихаговите сеймени тръгнали да го търсят под дърво и камък. Една сутрин намерили мулето му чак в Костова ливада и го довели в село. Стайко още вечерта пристигнал да си го иска. С измама го вкарали в бейликя (кметството) и десет души го притиснали и вързали ръцете му. На другия ден, в неделята, пред цялото село на хорището го вкарали в селския нужник за порицание. Като го извели пред всички старейшини, Тодор Бакларски му казал:

— Стайко, вземаме ти мулето за обоза.

— Чорбаджи, мулето го не давам, без него не мога.

— Тогава ти ще идеш да заместиш мулето.

— А кому да го оставя? Дето мулето, там и аз, ако щеш, пребий и мене, и мулето — отговорил Стайко.

— Нема да ви пребиваме, ще идеш ти, а с тебе и мулето — отсъдил селският кмет.

— Когато ти пратиш твоите синове с твоите мулета, тогава и аз ще ида — му отвърнал Стайко.

Разгневеният мухтар му ударил две плесници. Посрамен, с наведена глава и пълни със сълзи очи, Стайко се заканил, че рано или късно ще му отмъсти за това.

Взели му мулето, взели и него. Мухтарят повикал пашмаклийските сеймени, а те с нажежено желязо му сложили белези и на двете ръце, та ако избяга, веднага да бъде хванат. Това много засрамило и огорчило младия ерген и клетва се заклел да се не връща в село никога! И така — бит, засрамен, белязан и вързан — го предали на чауша със заръка да го отвърже чак в Ески Заара (Стара Загора).

Пътят на обоза бил през Момина вода — Енихан — Тополово. На връх Енихан спрели за три дена — да попасе добитъкът и се събере целият обоз. Стайко уверил чауша, че няма да избяга, само да го отвърже. Смилил се чаушът и го отвързал. На другата вечер Стайко се измъкнал с мулето и се върнал в село. Намерил мухтар Тодор заспал на Капанжиювата мандра на Харамлицко, ударил му две тояги по главата и го

останал на земята. След това му отрязал половината ухото, за да бъде плесница за плесница, белег за белег. На сутринта Стайко си бил пак на връх Енихан при обоза.

След два дена намерили селския мухтар в мандрата, който дошъл на себе си и след време оздравял. Никой не се усъмнил, че това може да е Стайкова работа, защото знаели, че него вързан ще карат чак до Ески Заара.

С мъка се влачил Стайко с турския обоз из цялата Тракийска низина, докато стигнали в Сливен. Според Одринския мир руската войска трябвало да се изтегли към Дунава. Навред Стайко виждал мъката и паниката на българите, когато руситe напускали поробената българска земя. Цели села тръгвали след руските войски да се спасят от турско отмъщение.

Немал очи Стайко да се върне в своето родно село, клетва бил дал, пък сторил и голям грях. Нямало кой да му каже, че мухтарят си е останал жив, та Стайко тръгнал с руските войски и бягащите сливенци през Балкана към Дунавската равнина. Любимото му муле умряло от глад и изтощение. Но той преминал Дунава и останал в студената румънска равнина. Гладен, бос и премръзнал, се довлякъл до Букурещ. Милостива бабичка от покрайнините на града го приела да спи в курника, а в замяна на това той всяка вечер донасял на бабичката дръвца, за да поддържа огъня. Така ѝ станал по-мил и тя го поканила в къщата си. Стайко скоро се научил да говори влашки и тогава тръгнал да си търси работа. Доста време поскитал, докато попаднал веднъж в кожарската работилница на един отдавна напуснал родината си българин.

Майсторе, приеми ме да ти работя колкото за хляба и сушината — замолил го Стайко.

Откъде си, момче, немаш ли дом и стряха, баща и майка?

Нищо немам, майсторе, както ме гледаш, така ме виждаш, с тези скъсани дрехи, голи ръце и боси крака. Българин съм, чак от Ахъ Челеби, беглец съм от турската армия.

Щом си българин, остани сега за хляба и сушината, пък после ще видим — отвърнал майсторът на роден български език.

Стайко заплакал от радост и умиление, че съдба[...] го е пратила при сънародник.

В кожарската работилница новият чирак бързо [...] справял с възложените му неща и майсторът видял, [...] в негово лице ще има достоен заместник, затова о[...] първата година той го пратил при близък учител, ко[...]то го научил да пише и смята. От втората година нови[...] кожарски чирак взел връх в работилницата. Чорб[...]джията му често отсъствувал или играел карти в б[...]курещките кафенета, а Стайко ръководел работата. Н[...] майстора си той давал честна сметка, двойна работа [...] печалба.

На петата година чорбаджията го изпратил с мно[...] стока на Узунджовския панаир с думите: „Ако може[...] да продадеш стоката по-скъпо, тебе да са парите[...] И тук Стайко показал мурафетя си — продал стока[...] двойно и тройно! С голямата печалба той купил сурови кожи на много ниска цена, явил се при майстора, пре[...]дал му точна и честна сметка. Накрая му казал:

— Майсторе, хубав хляб ядох при тебе цели пет го[...]дини. Благодаря ти, на хубав занаят ме научи. Дай м[...] сега твоята благословия да си отворя и аз работилни[...]ца, да хвана занаята. Станах вече на 26 години, дойд[...] време да мисля за дом, жена и деца.

С вълнение майсторът споделил молбата на чирак[...] с жена си. Имали те една-единствена дъщеря, голям[...] красавица и душата ѝ горяла за левента Стайко. То[...]гава решили и тримата — да не изпускат момчето о[...] своя дом, да го поканят за зет, та да съберат цялот[...] богатство на едно място. Стайко бил вече солиден мъж[...] ходел добре облечен, имал свой капитал, познава[...] всички търговци, бил си спечелил чест и уважение.

Цяла седмица чакал Стайко майсторовото съгласи[...] за самостоятелна работилница, но вместо отговор, по[...]викала го една близка съседка и му съобщила волят[...] на майстора — да се ожени за дъщеря му. След ня[...]колко дена тя му донесла и моминския пръстен — нишан. На другия ден двамата млади се видели, треп[...]нало им сърце един за друг и не след дълго горнома[...]ленският обозаджия влезнал като зет в богатската къ[...]ща на своя майстор.

Стайко станал господар на всичко и с двоен мера[...] подхванал работата. Разширил работилницата, удвои[...]

търговията, ходил чак в Прага, Будапеща, Стамбол и Пловдив. Неговата стока била най-търсена. Вече се подписвал „Стайко Симеонович". Това „ич" накрая говорело за неговото високо търговско положение. Говорил няколко езика, пишел на български, румънски и гръцки. Повдигнало се самочувствието му, но дълбоко в сърцето си носел голямата мъка към своя роден край. А смъртта на убития от него мухтар му тежала на шията като воденичен камък. Но белезите на ръцете го карали да си спомня за дадената клетва — в село да не се връща и от село човек да не среща. Често идвал и в поробена България, обикалял всички панаири. Пловдивските търговци търсели неговата стока и му предлагали сурови кожи, но никой от тях не знаел за истинския му произход. На всички казвал, че е сливенски бежанец от Руско-турската война от 1829 година.

Всичко постигнал Стайко, само едно не му достигало — да стане хаджия — венеца на всяка чорбаджийска слава. За да иска да отиде на Божигроб, имало и друга причина: Стайко искал да разтовари душата си от големия грях, дето взел върху себе си с убиването на селския мухтар.

И през 1852 година Стайко тръгнал към Ерусалим. . . Там един ден със страх и вълнение застанал пред Соломонията — изповедника, който бил от българските земи и добре знаел български. Изказал му греховете си, мъката, дето го ядяла извътре, но не му олекнало. Мъката си останала. И една нощ, като се въртял на леглото, измъчван от тежки мисли, дошла му спасителна мисъл: да се върне в село, да стори училище, в което да се учат децата, за да знаят рода си, по-лесно да разпознават кое е добро и кое лошо. И една чешма — да пият селяните му от нея вода.

Намислил това и му олекнало. Светът станал посветъл и красив. Оставали още само три дни до тръгването, но те му се сторили три години. Сън не заспивал от радост и вълнение, че ще посети своя роден край и вместо омраза към Баклар Тодор и цялото село, в него пламнала обич. И той с нетърпение чакал деня и часа, когато ще мине под Чакороския бук и отново ще върне своето родно място, ще прегърне близки и далечни. И вместо с парахода към Стамбол, Стайко слязъл на Хажиларската скеля под Гюмюрджина.

Пристигнал Стайко в Гюмюрджина. Тук намерил петковски терзии, които му ушили за един ден нови родопски дрехи. Облякъл се той като търговец със сини гайтанлии потури и долама. Накупил бяло пшенично брашно, мехове зехтин, напълнил чували със смокини и стафиди. С товар от 12 мулета ведно с кираджиите тръгнал към своя роден край...

Научило се цяло село, че иде изгубеният отпреди 24 години Стайко Шонев, ала вече не бил оная хаймана, а чорбаджия и хаджия! Всички наизлезли да го чакат под Чакороския бук, а пред новата църква го посрещнал младият поп Паскал. След това го изпратили в бащината му къща, където го дочакал брат му Никола.

След два дни било Гергьовден. Селският пъдарин обиколил селото и на всички казвал: „Хаджи Стайко кани цяло село на Гергьовден в голямата Шонюва ливада на гости! И всички да си носите лъжица и паница!“

Новият хаджия наредил да се изпекат десет пещи бял хляб, купил вол и го заклал. Курбан. А той, застанал на голямата порта, посрещал гостите с „добре дошли“. Събрало се цяло село, накрая дошли и селските старейшини начело с Куртю Бакларя. Той повикал настрана хаджията и му казал: „Хаджи, цяло село те уважи, само един човек не те зачете и нема да ти дойде на софрата.“

— Кой е този човек? — учудено попитал Стайко.

— Есикулака, старият мухтар, който те прати в обоза.

— Белки е жив? — разтреперан попитал Стайко.

— Жив е... жив е, хаджи Стайко, сега е на осемдесет години.

— Ами защо му викате Есикулак — запитал Стайко, сякаш събуден от кошмарен сън.

— Някой му отрязал ухото и бе го ударил по главата, ала не умря. Селото му тури ново име Есикулака — Отрязаното ухо, и до днес така му викаме.

Стайко хванал главата си с две ръце, после се изправил и му идвало да се провикне от радост, та да го чуе цял свят!

Веднага пратил трима души от старейшините да го поканят от негово име на софрата като пръв гост, че много се затъжил за него. Пот се стичала по челото

му, сърцето му биело, а душата му ликувала. Обич и признателност към стария кмет на мястото на старата омраза го обзели. Сам на себе си повтарял и шепнел: „Той е причината днес да имам такава радост, чест и слава."

И ето от Гажюската тикла се появил грохнал старец, мухтар Тодор, воден от старейшините. Погледнал го Стайко, забравил миналото, сълзи напирали в очите му. Прескочил като луд дувари и плетища, спуснал се към него и го прегърнал. Побелелият мухтар целувал хаджийската му десница. Стайко извадил божигробска броеница и му я наврял на шията. Хванал го за ръка, поставил го до себе си на голямата софра и се обърнал към него с думите:

Викам те, старче, да седнеш до мене като най-мил и драг гост. И ти благодаря, че ти стана причина да ида в обоза и се върна хаджия. Ако не бе ти, сега щях да съм в село и кой знае колко бели щях да ви сторя.

При тези благодарствени думи старият мухтар, смутен, плачел и повтарял:

Прощавай, хаджи, прощавай! Тогава беха такива времената...

Простено да ти е, старче... прощавай и ти...

И никой не разбрал, че днешният божи поклонник преди 24 години оставил селския мухтар „мъртъв" в мандрата с отрязано ухо!

Стайко хаджи гледал своите братя селяни и изпадал във възторг и умиление. Напирало го отвътре да рече и заплаче като дете, та от време на време влизал в бащината къща, давал воля на сълзите, отривал очите си и пак излизал сред многото гости. Неговото гостоприемство завършило необичайно за един хаджия. Стайковият брат Христо бил прочут гайдажия. Набумил той гайдата и селяните се хванали на гергьовско хоро... А хаджията със старейшините гледал и се наслаждавал на всичко близко, родно и мило.

Изправил се сред множеството, вдигнал ръцете и гайдата млъкнала. Обърнал се към всички с думите:

Драги комшии и селяни, благодаря, че ме уважихте и добре посрещнахте. Виждам, че голяма черква сте си направили, ала училище до нея немате. То е далече, чак в Радковската махала, и в плевня мръзнат

децата ви. Желая да ви оставя мой спомен, та отделям от моето имане за едно училище до черквата. Колко пари ще струва едно училище?

— Две хиляди... три хиляди... четири — обадили се от множеството.

— Давам ви десет кесии — пет хиляди гроша. Стигат ли? — запитал Стайко.

— Стигат, хаджи, стигат, да си жив и здрав, да имаш още толкова имане, здраве на теб, на жената ти и децата ти...

— Аферим бре, Стайко, блазе ти на душата — чували се гласове, а в очите на хората блестели сълзи.

— Колко е годишната плата на вашия даскал? — запитал пак хаджи Стайко.

— Даваме му за година четиристотин гроша — отговорили старейшините.

— Давам му две кесии по петстотин за две години. Давам още две кесии — хиляда гроша, да направите чешма пред църквата и училището и да пият децата за мой спомен, за моя радост и утеха. Давам парите на стария мухтар Тодор, той да настои училището и чешмата, той да плаща за две години и платата на даскала.

От събраните мъже на Шонювата барчина се дочули плахи гласове и подмятания: „Пари за училище имаме, ала место за училище немаме."

— Та нема ли в това село място за училище? — обадил се Стайко.

Настанала гробна тишина. Градината в края на църквата била на Тодор мухтар и очите на всички се обърнали към него. Хората чакали него, той да си каже думата. Били молили преди да даде градината, но отказвал. Новият хаджия му оказал голяма чест, поверил му такава голяма сума за строеж на училище и чешма. От старческите му плещи паднал един мухтарски грях. Той се изправил и казал на всеослушание:

— Комшии и съселяни, щом Стайко даде толкова много пари на селото за училище, аз пък давам градината си даром да го построим!

Нямаха край благодарностите на хората...

След няколко дена хаджи Стайко си тръгнал за Бикреш. Натоварили пак мулетата, повикали кираджии и тръгнали през Момина вода, по същия път, по който

бил тръгнал вързан и белязан младият обозаджия преди години.

Пристигнали в Пловдив. Посрещнали ги пловдивските търговци — гърци и арменци, които се обръщали към него с кирие Симеонович. Сутринта Стайко излязъл от една търговска къща и брат му не можал да го познае — бил облечен във френски дрехи, а гюмюрджинските сини потури ги дал нему да ги носи. Още първия ден отвел брат си Никола при майстор каменоделец. И при него поръчал чешмен надпис на българославянски върху бял мрамор от ситовската кариера. Написал първо „ВСИЧКИ ВЕРНИ И ПРАВОСЛАВНИ ХРИСТИЯНИ" — хората от цялото село, написал своето име и имената на двамата селски чорбаджии, които му бяха и първи братовчеди. Накрая записа и годината, в която бе станал хаджия и посетил родно място.

Със сълзи се разделили двамата братя. На другия ден единият тръгнал за Бикреш, а другият натоварил мраморната плоча и през Югоския питар, през Цонкалина гора я докарал в село. Бързо построили Стайковата чешма и от нея бликнала животворна вода. Всяка сутрин слънцето от Дупчев камък галело и поздравявало първия български надпис в селото и вдъхвало вяра в бъдещето. След три години, в 1855 година, построили и училището-метох при църквата в мухтаровата градина с дарението на Стайко хаджи...

Пред това скромно първо училище денонощно течеше и пееше своята тиха песен старата училищна чешма и утоляваше жаждата на много поколения, и напомняше за голямото родолюбие на горномахленския обозаджия Стайко Симеонов, дето стори тази вода.

КУЧЕШКА ГЛАВА

Горномахаленци си направиха нова черква. Покриха я с каменни плочи от Караманжа, а вътре я окичиха с дърворезби и икони, но стените й бяха чисто бели и трябваше да се изографисат, както старите черкви и манастири. По онова време селата в Ахъ Челеби се надпреварваха коя нова черква да бъде по-хубаво „изписана“. Тайно и явно черковните ктитори пишеха писма, пращаха хора да канят прочути зографи.

Анастас Райчев беше заможен, умен и родолюбив горномахаленец. След Радич кехая той стана главен настоятел на черквата. И понеже си имаше кусурчек — лесно се ядосваше, викаше и кряскаше, селото го дам-госа с името Дели Настас.

Дели Настас бе научил, че в Самоков и Дупница има много зографи, затова една сутрин яхна коня си и потегли към тия два града. В Самоков не намери нито един зограф — всички бяха плъзнали из страната. Самоковци го препратиха в Дупница с препоръка да търси иконописеца Димитър Христев. Дели Настас го намери в една селска черква с две чирачета, покачен на върха на висналите скели. Очакваше да срещне стар, мъдър и улегнал мъж, защото зографите се смятаха за необикновени хора, надарени с чудна сила и небесна дарба, но видя млад момък-белодрешко с фустанела, в цървули и овчи кожух. Беше висок и строен, погледът му — орлов и проницателен, а усмивката — блага. Дели Настас хареса младия зограф, харесаха му и светците по стените, изписани от неговата ръка. Замоли го той, заобещава му много неща, запридумва го за голяма печела в неговия край.

— Чакайте ме другата година! Имам спазарени три черкви за работа — му рече зографът.

— Без зограф нема да се върна в село — отвърна дерекьоският настоятел.

— И тези хора са мераклии, байно, чакат ме от четири години.

— За едно лето ти ще изпишеш нашата черква и тогава се върни да довършиш тази — настояваше Дели Настас.

И наистина той чака две недели зографа да довърши работата си и го подбра със себе си. Димитър се качи на своя сив кон, окичен и огизден от „глава до ноги" — челото и гривата му бяха боядисани с червена боя, копитата и опашката му бяха също каносани. Сребърни юзди дърпаха буйното животно, две кожени дисаги бяха преметнати на седлото му. Зографските бои и четки натовариха на Делинастасовия кон. Тръгнаха двамата, а след тях и двете чирачета.

Три дни пътуваха и когато наближиха Горна махала, Дели Настас прати хабер да ги посрещнат под Чакоровския бук. Там беше и неговата къща. Случи се Тодоровден. Цяло село се беше събрало, а около бука се виеше първото летно овчарско хоро. Юрнаха се съборяните да посрещнат големия гостенин, писнаха гайдите. Димитър, яхнал коня си, приличаше на младоженец без невеста. Хората веднага разбраха, че зографът е ерген и почнаха да подмятат: „Сега те срещаме като ерген, а ще те изпращаме с невеста."

Тая вечер Димитрий Зограф гостува на баш настоятеля Дели Настас. Вечерта тук се събраха селските старейшини да посрещнат и спазарят зографията на новата им черква. Уговориха се за седем хиляди гроша. Накрая писна отново гайдата. Сред гостите от време на време със свян влизаше едно деветнадесетгодишно момиче, взимаше с машата въглени от жаравата и подаваше на старците да запалят лулите си. И Димитрий Зограф извади тютюневата паласка; развърза я и извади голяма кехлибарена лула, украсена със сребро и бисер, натъпка я с дупнишки кадаиф тютюн и подаде паласката на всички да го опитат. Девойката грабна машата, взе въгленче от огнището и чевръсто го сложи в лулата на гостенина! Изненадан я погледна зографът в лицето, а то не бе лице, а червена ябълка. На страните й трепкаха две трапчинки, а черните й очи дяволито светнаха, когато се срещнаха с неговите. Всички гости с възхищение погледнаха стройната Делинастасова мома, доволни от сторената чест на знатния гостенин.

— Бре, Настасе, ти си благат баща, щом имаш т
кова женско чедо, да ти е жива и здрава момата — об
диха се някои от първенците.

— Как те зоват, момиче? — запита зографът.

— Куда! — отвърна момата.

— На колко си години?

— На деветнайсет. По Света Варвара ще навърш
двайсет — отвърна майката вместо нея.

— Златарка ще я правиме, снаха ще ни стане — по
хвърли Куртю Бабугерски, чието братово момче я и
каше за невеста.

— Ние не сме се събрали тази вечер в моя дом д
главим и женим дъщеря ми, а да пазариме и изогр
фисваме новата черква — сърдито се намеси в разг
вора Дели Настас.

След малко хората станаха да си ходят. Домакин
накрая смъмри дъщеря си, че е дошла в горния кьош
На другата сутрин гостите нарамиха дисагите и влязо
ха в новата черква. По нареждане на Дели Настас н
зографа трябваше да се намери подслон близо до чер
вата. Чираците му подред щяха да хранят, поят и ч
шат коня му в яхъра на Дели Настас.

Дели Настас бе и кехая, та остави зографа на друг
те селски първенци, пък той тръгна да урежда стад
и мандри в Чуфаджицката планина и рядко си идваш
в село.

В новата черква направиха скели. Димитрий Зогра
първо се покачи на високия свод и го направи „син
небе", а след това изписа по него стотици малки и п
големи златни звезди. Сред „небето" измайстори бо
Саваота с разперени ръце, потънал в облаци, а око
него ангели с трепкащи криле. На сводовия фриз, н
колоните, постави светци и апостоли — най-млади
св. Тома, изписа с дюлгерски аршин и гуния в ръц
На двете стени извая богородици, погребение и възкр
сение Христово. На черковния балкон пък изписа Ка
как убива Авеля, а над южните врата — „страшна
чума", неотдавна преминала през селото. Нарисува
като старица с едно око, изкривена уста, облечена
дрипи, стъпила върху черепи, а около нея измрел
майки и деца.

Младият зограф през ден-два ходеше да види люби
мия си кон. И тук срещаше погледа на хубавата Куд

Селските юнаци, старите жени и селските първенци му бяха казали, че първата мома в селото е Куда Настасовска — като нея няма друга ни в Горна, ни в Долна махала. Много ергени въздишаха по нея, че беше хем висока и черноока, хем обичлива. Гледаше я Димитър на хорото, гледаше го и тя!

Беше топъл летен ден. Цяло село бе излязло в планината да коси ливадите и жъне натежалите ниви. Дели Настасовци бяха отишли да жънат жълта жътва в Цуфажицката планина. Хубавата Куда всяка неделя идваше в село да изпича по две пещи хляб за аргатки и овчари в планината. Димитрий Зограф отиде веднъж по пладне да види коня си и там завари Куда сама.

Тя подлагаше хляба в пещта и като го видя, ръцете й трепнаха. Устата й пресъхнаха, главата й цялата шумна, но това изглеждаше на Димитър още по-пленително. Като я наближи, иконописецът се спусна и я хвана за ръката, но момичето се подплаши и побегна. Скри се в къщата, залости портата, но се показа от кепенците.

— Искам та, Кудо, искам та за невеста! Ако те не земам, ке умра за тебе — заговори й Димитър на пресекулки.

— И я та галям, зографино, и с тебе ще дойда — заговори му тя, грейнала цялата от щастие.

От този ден Куда с нетърпение чакаше да се върне в село, хляб да изпече и да се види с младия зограф.

Минаха се две-три недели, жетварите се прибираха от планината. Останаха Куда и майка й да дожънат нивите. Една сутрин Куда със страх и вълнение каза на майка си, че младият зограф я поискал за невеста и че му е дала дума да тръгне с него. Майката изпусна сърпа и паламарката, седна в нивата и през плач заговаря:

— Кудо, пуста Кудо, че как можа дума да му дадеш, без да питаш ни баща, ни майка?

— Дадох му я, маю, дадох, харесвам го, той ще е!

— Ами такъв хубав Райчо, първия юнак в село, луд ходи за тебе, оставя ли се, дъщерю? Тятю ти душа дава за него. . .

— Хубав е Райчо, маю, ала зографа е още по-хубав. Той ми открадна сърцето.

— Къде ще идеш, дъщерю моя, в чужда земя незнай-

на, нах Дупница за пукница? Кой там ще ти е майка, тятю, брат и сестра?

Много нощи Кудината майка не затвори очи, сън не я хвана, хем тревоги, хем и от радост, че няма такава мома да я искат зографи и златари.

А Димитрий бе щастлив, че ще отведе първата мома от селото и ще смае цяла Дупница с нейната хубост. В църквата рисуваше със сила и мерак образи и икони, от хубави по-хубави. Нарисува и св. Неделя и на нея тури Кудиното лице и Кудината снага. Бързаше Димитрий да свърши зографията, че да се върне в Дупница със своята избраница. Цялото село вече знаеше за тяхната обич, облажаваше ги и им се радваше.

Само един юнак — Райчо куюмджи от Голямската махала — страдаше. Черни му бяха дните и кошмарни нощите. Хляб не ядеше, вода не пиеше, сън не го хващаше. В яд и мъка лееше и чукаше бялото сребро, ваяше гиздила — гердани, обеци и чапрази от хубави по-хубави. Но звънът не го радваше.

Влюбеният зограф често излизаше на хорото и го заводваше. Кършеше снага в бялата фустанела, клякаше, ставаше и удряше крак по шопски. След това развързваше голяма пунгия, изваждаше цяла жълтица и я даваше на слисания от необичайната щедрост гайдар. А Райчо куюмджи трепереше от яд и обида. След зографа и той се хващаше и повеждаше хорото и изваждаше от пояса си бели сребърни синджири с навързани топчета по тях. Дигаше ги високо, дрънкаше и разплиташе хорото, та ставаше на пет дипли. Накрая и той изваждаше жълтица. Вдигаше я високо и се провикваше да го чуят всички: „И ние сме майстори, и ние гиздила ковем и изографисваме, и ние лири имаме и на гайдаджии плащаме!“ В този момент хората съчувствуваха на Райчо и им беше криво, че един шоп от Дупница ще им вземе баш момата да я води през девет села в десето.

Но Куда иначе мислеше; тя не поглеждаше Райча, очите ѝ бяха обърнати все към зографа. Златарят ѝ прати изящен пръстен, не го погледна, върна му го. И Райчо реши да изкаже мъката си на Кудиния баща. Дочака го един пазарен ден в Четак, тръгнаха заедно към село и му рече:

— Стрико Настасе, твоя Куда ще върви невеста в Дупница със зографина, знаеш ли или не знаеш?

— Рахат бивай, Райчо, Куда жива нема да иде в Дупница! — отвърна бащата с яд.

Вкъщи пристигна тъмен потъмнял, но никому нищо не рече. Младият зографин, доскоро мил и драг, сега му стана омразен и противен, защото бе размътил главата на хубавата му дъщеря. Сега бързаше да му се изплати, та час по-скоро да се маха от селото.

Цяло лято зографът работи в Горномахленската черква. Тя ставаше от ден на ден по-гиздава. Хората влизаха в нея и плакнеха сърцата си в образи и багри. А Димитрий не забравяше образа на момичето, което тури въглен в сърцето му още първата вечер в бащината ѝ къща.

Но дойде вече време да яхне хубавия си кон и да си тръгне. Чакаше и Куда с него да прехвръхне през Ромен, през планината за незнайна Дупница. Трябваше да получи благословията на строгия си баща, но кой смееше да му спомене за това? Цял месец майка и дъщеря умуваха как да му рекат.

Най-сетне една вечер Куда се престраши, пристъпи към баща си и кротко каза:

— Тятю, дай да ти целуна ръка!

— Давам ти я дъщерю, целувай — рече Настас и подаде ръката си.

— Тятю, целувам ти ръката и та питам съгласен ли си да ида с Димитрий Зограф в Дупница? С него ми е сърцето, тятю, недей ни разваля намисленото. Каматен е Димитрий, радостлив е, видиш ли каква черква изографиса?

— Какво му харесваш, дъщерко, та си полудяла с него да вървиш? Шопския ли му лаф, белата му фустанела или боядисания кон? — запита бащата.

— Него харесвам, тятю, него и майсторлъка му!

— Ами Райчо куюмджи не е ли и той майстор над майсторите? Не прави ли гиздала на целата кааза? Всички го благославят и тачат, и него людете почитат. Не чуваш ли как гиздилата му цънкат и пеят на хорото, не виждаш ли, че и те светят като иконите в черквите?

— Не, тятю, не! Райчо ми е изстинал. Със зографа ми е сърцето. Даваш ма не даваш, с него ще вървя — разплакана отвърна Куда.

— Пусни я, Тасо, пусни я, недей ѝ троши сърцет... На дете за севда са не съди, нека не ни кълне чед...то — разтреперана добави майката.

Райчо куюмджи ден и нощ вардеше около Чакор...ския бук да не избягат двамата — Куда и Димитри... Една вечер пресрещна пак Кудиния баща и му реч...

— Стрико Настасе, Куда утре ще бяга със зогр...фина!

— Не ще избяга, Райчо, не ще! Не се кахъри — о...върна той и стиснал зъби, отмина към дома си. Луд... бесен влезе в двора, взе голямата брадва, внесе я вк...щи и я изправи зад вратата.

— Тятю, защо ти е тази брадва? — го запита Ку...ужасена.

— За тебе я нося, дъщерю, ако избегаш с оня шоп... съсичам тебе, съсичам и майка ти!...

Димитрий Зограф от цяла неделя бе събрал в кож...ните торби своите четки и бои. Конят му чакаше гот... да го възседне Куда като млада невеста и да тръгн... двамата за Дупница. Пращаше хора, молеше я да из...бяга, но брадвата стоеше изправена зад вратата. „К...жете му, поръча Куда за Димитрий, до гроб ще мисл... за него и той да не ме забравя, ала тятю не е съглас... двама да се вземеме." Прати на зографа и корен бос...лек за последно сбогом.

Мъка падна на сърцето на Димитрий. Не искаше д... си отиде, без да остави знак и спомен за тази чист... тяхна обич! Мълчаливо развърза кожените торби, из...вади четки и бои и влезе в черквата, без да пита ни...кого.

На северната стена под балкона направи с четка квад...ратна рамка и в нея изписа себе си, а в долния изто...чен ъгъл на рамката стори каменна сводеста порта, о... която надникваше скромна девойка, облечена в чер... тришка. Главата ѝ бе пребулена с бяла кърпа, зад ко...то се спущаше раздвоена момска плитка. Под девой...ката бе поставил и името си „Димитрий Зограф о... Дупница". А на първата северна колона над олтара за...личи изписания светия и върху него изписа една куче... ка глава!

На другия ден Димитрий Зограф си тръгна; събра с... цяло село да го изпрати до Чакороския бук. Там бе ... Кудината къща. Тя бе излязла на ливадата, гледаш...

отдалеч, плачеше и изпращаше този, комуто бе дала сърцето си. От коня си Димитрий размаха момския босилек за последно сбогом. Сред изпращачите бяха и Кудиният баща, и Райчо куюмджи. Всички се сбогуваха, накрая и Дели Настас му подаде ръка, но вместо сбогом, Димитрий тихо му рече:

Проклет да бъдеш и у пъкело да пойдеш, дето ма доведе у това село! Във вечния огън да гориш, дето ни раздели с твоята щерка...

Рече му тези думи, сбута коня и отмина, без да се обърне.

След като зографът си отиде, дотича при Куда нейната първа дружка Ружка Кацуска и рече: „Мила Кудко, по мен здраве ти прати Димитрий Зограф и ми рече да ти кажа да́ не плачеш, да не тъжиш, баща ти не даде двама да се вземете, не даде и сбогом да си кажете и за сетен път да се видите, но там в черквата, рече той, под балкона изписах мене и нея, та цял живот да се гледаме, а горе на свода изписах баща ѝ с „кучешка глава“, дето ни двама раздели..“

Ожени се Куда по волята на баща си за Райчо куюмджи и народи много деца. Често тя ходеше в черквата с най-малката си дъщеричка Вана, заставаше под Димитрий Зографа, когато никой нямаше там, дълго гледаше в неговия образ и скритом от детето изтриваше бликналите в очите ѝ сълзи.

КАНЮСКАТА ЧЕШМА

Беше лято господне 1799-о. Току-що беше преминала чумата. Людете на село Горна махала едвам се съвземаха от болестната съсипия. Прибираха се от гори и пущинаци в своите сламени къщурки. Много от тях останаха празни, комините им не задимиха, защото чумата бе уморила техните стопани. Хората завъдиха отново добитък, подредиха имотеца си и започнаха да се главят и женят...

След чумата връхлетя и друга напаст: настана суша — нивите не узряха, изгоряха и не вързаха зърно. Тревата изсъхна, хрускаше под стъпките и ставаше на прах и пепел. Треперяща мараня се носеше над земята — ни ветрец, ни сутрешен хлад, ни облак, ни дъждец! Сливите изкапаха на зелено и киселата им миризма се носеше навред. Рекичките пресъхнаха, след тях пресъхнаха и селските извори. Жени и деца излизаха извън селото с бъклове и ведрици да търсят вода из околните гори. На всеки чучур имаше орляк деца, които чакаха да им натече водица от изтънелите водни струйки.

Три години хоро не бе ставало — хорището бе обрасло с бъзе и коприва. Песен не бе запявана, детска пищялка не бе свирнувала, овчарска гайда не бе писнувала. Но таз година напук на чумата и сушата много деца се родиха, много моми и юнаци се оглавиха, много сватби и женилки станаха. Сякаш хората искаха да наваксат изгубеното...

Тежка сватба вдигна и Стою Куцински от Барчинската махала с Мара Вълкушинска. И двамата бяха годени за други преди години, но чумата вкара в гроба главеницата на Стою и Мариния годеник. „Умрелия — с умрелите, а живия — с живите!" Двамата осиротели в любовта решиха да се оженят, да забравят мъката си. Стою бе рибар в Боругьол на Беломорския

бряг, та всички рибари бяха поканени на сватбата. Вместо овчарска яхния, на рибарските сватби се готвеше беломорска бяла риба, тлъста змиорка и солини с булгур. Хората с охота посрещаха рибарските сватби, а през знойното лято след рибата и солините водата им ставаше двойно по-вкусна. Младоженецът Стою нямаше баща, та покани за стар сват на сватбата си своя побратим Каня Канюски. Той ръководеше цялата сватба — посрещаше, изпращаше и следеше да има в изобилие вино и ракия, риба и солини.

На тази сватба беше поканена и Канювата годеница — Чока Чолакоска от Долна махала. Тя бе висока, хубава мома, никому глава не скланяше, всекиго на място поставяше.

Писнаха гайдите, запяха юнаците, пригласяха им момите, запукаха пушките. Хората забравиха чумавите години и сушавото лято. Ядоха риба, пиха вино и ракия до насита, ала по едно време ожадняха и затърсиха вода. През цялата нощ Куцинци бяха чакали до полупресъхналите води, напълнили бяха няколко бакъра, които бяха вече пресушени. Куцинският бунар бе напълно пресъхнал, а от чучура на Гунчоския Вобел само капки вода падаха в старото напукано корито. Сватбарите викаха стария сват да им даде вода, а той им носеше вино.

— Водааа, вода ищемеее, не щем вино и ракия — се чуваха гласове отвсякъде.

— Ще дойде вода, ще дойде, пратихме хора да наточат от студения извор в Куциново — спокойно им отвръщаше Каню.

Зад върха Свети Илия имаше два студени извора — единият бе пресъхнал, но другият течеше, само че там денонощно рояк хора чакаха своя ред да си наточат вода. Пристигнаха и Канювите пратеници от сватбата и поискаха бързо да налеят за зажаднелите сватбари. Стари жени, които бяха спали тук през нощта, вдигнаха тояги и кобилици в ръце и не даваха никому да ги превари. Върнаха се пратениците с празни менци, а виковете на сватбарите за вода ставаха все по-настойчиви!

Жените не бяха пили вино и ракия, но бяха яли солена риба и тях ги загори за вода. Първа от момите се обади Канювата главеница — Чока Чолакоска:

— Нема ли в това село вода?...

Чу я Каню, нейният годеник, притесни се много. П изби по челото му. Отича чак в Куциново, разбута ж ни и деца, грабна един пълен бакър и го наля в голя жетварски бъкел. Върна се при сватбарите и го по даде на годеницата си Чока, а тя лакомо загълта сту дената вода. Другите моми засрамени гледаха в зе мята, защото за пръв път виждаха годеник да дав вода на своята годеница. Чока постави бъкела на ску като го държеше здраво в ръце, сви вежди, намръщ лице и сърдито попита:

— Каню, в това село и в тази махала нема ли чешма

— Има, Чоко, има много чешми, ала са пресъхнал от голямата суша!

— Ами долу, във вашата Канюска махала има л вода?

— Там нема ни вода, ни чешма! — смутено отвърн Каню.

Чока погледна Каня, впи огнен поглед в него и твър до му каза:

— Каню, когато тази студена и блага водица от Ку циново я докараш да текне пред твоите порти, тогав ще дойдеш да ме търсиш за невеста в Долна махала Невестко гиздило нема да ми правиш! Доведи вода та — тя ще ми е гиздилото.

Гледаше го право в очите, а Каню усети Чокинат власт и сила. Омаян от погледа ѝ, без да разсъждава той промълви:

— Бива, Чоко, бива, ще докарам водата до нашат врата...

От другия ден Каню тръгна по селото замислен и загрижен. Дал бе дума вода да доведе чак от Куциново пред своите порти в Канюската махала. Беше беден рибар, имаше един кон, вол и крава, а за докарването на водата трябваха много пари. В името на своята годеница той трябваше да изпълни голямото си обещание. Всеки ден мълком отиваше при студения извор в Куциново, пиеше и на око мереше през къде може да мине водата. После мереше с крачки и стигаше до Ляската. Там беше височко и той с часове стоеше и се питаше дали водата ще може да „прерипне“ това място. Доведе много чешмари, те мереха, пресмятаха, но стигнеха ли до Ляската, твърдо заявяваха:

— Каню, водата дотук ще дойде, но оттук нататък не може, та ако ще господ и брат да ти е. Виж какъв трап е пред нас.

Те си отиваха и оставяха Каня сам да се чуди какво да прави, че да изпълни обещанието си към Чока и да я вземе за жена. Понякога и майка му го увещаваше:

— Синко, баш чорбаджиите си немат вода на двора, та ти ли, сиромаха рибар, си се нагърбил от Куциново вода да докараш за една невеста! Остави я, забрави я, найди си друга мома!

За момент Каню се раздвояваше, но после си повтаряше: „Не, не бива! Хората правят чешми за хаир и добро, пък аз ще я правя за севда!“

Една вечер Каню се пресрами и късно вечерта почука на големите порти на селския богаташ Волчю Чакора, който му беше и кум. Бяха в една махала и той си немаше вода, а ходеше чак на Дамянския чучур даточи.

— Куме, дошъл съм да те каня не за сватба и невеста — започна Каню. — И двамата си немаме вода, пък сме в една махала. Намислил съм да доведа студена вода от Куциново. Първо да мине през моя двор и после да текне и на твоя — нали сме роднини и кумовщина? Сега те каня да ми станеш ортак — вода да доведем и тогава вейке ще имам очи да те каня за сватба и венчилка.

— Кумец — рече Чакора, — де се е чуло и видело от Куциново вода да дойде в село? Имаш ли акъл в главата, пари в пазвата и стока в къщата, та си замислил такава голяма работа?

— Акъл в главата може и да немам, ала имам севда на сърцето! — отвърна сопнато Каню.

— Кумец, това не е лъжица за твоите уста, но щом си я подхванал... карай, да видим докъде ще я докараш. Аз нема да те оставя сам, ще се намеся, ще ти помогна, каквото приляга на комшия и кумец, но ти му мисли — завърши разговора селският богаташ.

Каню си отиде обнадежден. Дойде време да тръгваредно с всички рибари на гурбет в Боругьол, да хваща риба и солини. Макар и млад, него бяха избрали да им бъде „чорбаджия“ и долу на Портолагос той ръководеше рибарското село на мъжете от Горна махала.

Тази година Каню се промени — немаше мерак да хваща риба и солини, не се радваше и на зимния изобилен лов. Все мислеше как да доведе водата, откъде ще вземе пари и дали ще го дочака годеницата му. Това му беше най-тежко.

На Сирни заговезни всички рибари се веселяха — пиеха, свиреха... играеха, пукаха. Само Каню не пие, не яде, не пее, не играе...

— Каню, видим, че имаш голям дерт и кахър, кажи ни го, белки ти помогнем — говореха му старите рибари.

— Стрикове и братовчеди, дертят ми е голям. Имам вода да довеждам чак от Куциново, пари ми трябват, люде ми трябват, майстор чешмеджия си немам да ми прекара водата през Ляската, а дошло и време невеста да довидам.

— Нимой са кахъри, Каню, пари ще ти съберем, щом ти трябват люде — ей на, всички тука ние сме с тебе, а за чешмеджия пък хич не мисли — най-голям майстор чешмеджия е пак от нашето село, Стою Мержански. Всички води и чешми от Ксанти до Гюмюрджина той ги е правил, а сега прави чешми в село Марония. Нему вода не може да убяга, хваща я, укротява я, дума хи, пее хи, бае хи и я води където си ище, дори я нагажда и въз трап да му върви...

Още на другия ден Каню се метна на кончето си и отиде право в Марония при Стою Мержански. Каза му той болката си, а Стою му обеща, че ще докара Куцинската вода пред портата му, да готви курбан. И му поръча да направи дървена паница, ръбовете ѝ да бъдат равни и капка вода да не слага вътре.

Напролет Стою чешмеджията си дойде в село. Дочака го Каню като кум и сват. Отидоха само двамата на майката вода в Куциново. Стою посеше една торба, а Каню новата паница. Извади майстора чешмеджицкия конец, отсече гладки лясковн пръчки и го опъна на тях през десет метра. Намери средата на конеца и повика Каня. В пълно мълчание, за да не „уплашат водата“, Каню държеше паницата, а Стою точеше с дървено кипче от майката вода, докато напълни паницата чак догоре. Насред конеца Каню я дигаше и сваляше, а майсторът нагласи конеца да легне върху ръбовете на паницата и да се намокри от водата. На

всеки втори кол Стою спущаше конеца с един пръст. Пълната с вода паница беше Стоювата водна терезия, а пръстът му — наклонът на бъдещия Канюв водопровод.

Стигнаха и до Ляската. Тук чешмеджията много мери, много се блъска, побива колове и от двете страни на седловината, а горкият Каню едва удържаше пълната паница с вода. Накрая Стою го погледна с усмивка и рече:

— Каню, водата ще мине Ляската, само че тук ще се копае дълбоко, колкото един човешки бой!

Отдъхна си Каню, развърза му се заплетеният възел в душата.

Седнаха на сянка под старата Михалевска круша, а Стою на пръсти смета, събира, умножава и накрая отсече: „Каню, ще докараш хиляда и осемстотин тръби от Четак, ще купиш двадесет меха зехтин, ще докараш двадесет товара кireч, ще събереш двеста оки кълчища, ще разтовариш четиридесет товара плочи, ще извикаш на помощ всяка неделя цялата Барчинска махала да копаят, тогава чак мене ще повикаш да ги панижа кюнците, да ги покрия с плочи и накрая да пуснем водата..."

— Ами ти, чешмеджи, какво ще искаш за цялата работа?

— Моята работа е определена още от старо време — на двадесет кюнека вземам по един грош.

Главата на Каня отново шумна, свят му се зави... Цяло село научи какво е замислил Каню да прави, колко пари трябва да намери за водата. Богатият му кум Волчю Чакора ни лук ял, ни на лук мирисал — отказа да му стане ортак под предлог, че водата нямало да премине Ляската и напразно ще се хвърлят парите. Двамата три години нито се срещаха, нито се виждаха. Каню сам трябваше да събира пари, да купува кюнци, зехтин, плочи и всичко това на самар да дойде в село. Продаде си вола, отиде в Четак да купи калени кюнци и замина пак в Боруґьол да хваща риба и солини. За негов късмет тази зима риболовът беше изобилен, хванаха много риба, продадоха я и взеха много пари. Един празничен ден цялото рибарско село се дигна в тъмни зори да лови риба за Канювата вода. Продадоха я и парите връчиха на Каня да купи зехтина.

В ранна пролет цялата Канюска махала бе на крак. Почнаха водата и до Малка Богородица тя текна пред портите на Каня. Стою изгради висока чешма, отгоре я покри с караманжоски каменни плочи, в средата направи ракла. Зад нея оградиха резорвоар. Направиха и два чучура от дърво и ги поставиха на чешмата. Но двата дървени чучура не харесаха на Каня.

— Имаш ли стара пушка да я отрежем, та да поставим два железни чучура? — запита го Стою Чешмеджията.

Каню отреза от новата си пушка двата масура, а Стою ги постави на новата чешма — да се чуди мало и голямо и да разказва чак в Беломорието. За чешмата с два железни чучура! Само един кусур имаше сега чешмата. Нямаше си корито! За него трябваше да се намери старо черешово дърво, но кой дава череша за едно корито? Каньовият брат Андрея имаше на Ляската стара череша, която даваше всяка година изобилен плод. Той пък даде черешата на брат си, да направи от нея корито.

Още на другия ден се събраха всички мъже от махалата и отидоха да секат старата череша. Там завариха Андреица да прикада с тамян черешата, да полива с вино дънището, а на корена беше лепнала голяма вощеница. Възпря секачите да изгори вощеницата, направи три поклона, целуна старото дърво и поиска прошка от него. Накрая им рече:

— Ха сега сечите черешата! Ние се простихме с нея — да ми стори халал, дето ми е хранила децата толкова години!

Отсякоха дънището, събра се цялата махала и го донесоха пред новата чешма. Повикаха Стою Кацев от Долния край да издълбае коритото. Беше истински празник в махалата. Дошли бяха хора и от другите махали и даваха акъл на Каця как да изработи коритото и всички му заръчваха да остави дебели страните му, за да трае сто години. Майсторът издяла коритото. Поставиха го пред чешмата и тя стана още по-хубава и гиздава! Коритото бе дълго и широко, в страните имаше големи пералници, за да перат моми и невести, а вътре — бяло, пригладено калайдисано. Всички се провървяха да видят новото корито, но най-много се радваха жените, защото леко и лесно щяха да потапят

мъжките потури и на пералниците с копаня щяха да ги изцеждат.

Щом докара Каню водата, той отново почука на Чакор Волчювите порти.

— Куме, преди три години те каних за ортак вода да довидаме, ала ти се отказа, сега съм дошъл да те каня за сватба — пак ли ще ми откажеш?

— Нема, кумец, нема да откажа, грех е чиляк да отказва за венчилка — смутено отвърна Волчю.

Вдигна Каню тежка сватба, събраха се всички родници, дойдоха и всички рибари, доведоха с две гайди и стария кум. С „рукут и пукут" слезоха в Долна махала. Радостни и весели ги дочакаха всички Чолаковци. Цяла година Каню не бе виждал Чока, сега, като я видя пред очите си, стори му се като слънце. На червен кон доведоха невястата в Канювската махала. Свалиха я от коня пред новата чешма, до нея трима готвачи готвеха беломорски бял кефал, змиорки и солини. Цяло село бе дошло да види невястата, за която чешмата се изгради, да чуе как младоженецът ще й харижe водата, пък и да види какво прилича млада невяста без гиздило и кичило.

Обърна се Каню към невестата и гласът му трепереше:

— Невесто, злато и сребро не ми остана тебе гиздило да сторя, студена вода искаше — вода ти доведох, чешма искаше — чешма ти изградих. Сега ти подарявам водата с чешмата, твоя да е, тебе да е, ти да й си баш стопанката, водата да ти е хубостта, гиздилото и имането! Сватбари, комшии и селени, пийте и точите, носите и разливайте, перете и се мийте от тази севдилна вода за невестино здраве. На младите да дава късмет, а на старите кувет!

Канювата майка даде две празни менчета на невестата, отпуши долния масур, водата брукна и ги напълни. Невестата отпи и от двата бакъра и с тях тръгна към Канювите порти. Вървеше и изливаше по малко водица, а свекървата вървеше пред нея и славеше:

— Добре дошла, невесто, вода поиска — вода доведохме, с вода те посрещаме — по вода да ти върви, камен да хванеш, злато и сребро да ти станва...

Цял ден свириха и пяха, пиха вино и ракия и като на всяка рибарска сватба накрая всички ожадняха, но

и до насита пиха от студената вода. Пиеха и славеха невестата и младоженеца, че са я докарали, пожелаваха им здраве и живот.

Вечерта сториха сватбарско хоро на кръстопътя пред чешмата. Дойде време да изпращат кума с вино и хляб. Зълвата доведе невестата пред чешмата, напълниха бакърите с вода, тя поливаше на кума си, даряваше го с momински бели дарове, а той миеше ръце и хвърляше жълти алтъни в бакърите, та да се чуди цяло село на тая кумова щедрост! Гайдите засвириха, юнаците запяха, а младоженецът с две калени купи даваше по три пъти да отпие старият кум. На връщане от къщата на кума Чока изливаше водата по пътя и нареждаше:

— Пийте, моми и юнаци, от тази вода, тя е вода любовна, вода омайна, та по-бързо да се главите и жените и да разнасяте славата на Канюската чешма!

ЮДИНА ЕЛА

Там, далеч на юг, с поглед към Бялото море се синеела, а зимата се белеела високата Олуейленска планина с прочутите си пасбища. По тях лятно време пасли хиляди родопски стада.

На върха сред високите картоле се извисявало голямо, старо и самотно елово дърво. Чудно било то! От десетина метра на поляната почвало коренището му. Прегърбени и нагърчени като змии, корените пращали своите сокове към върха, сякаш раззинати змеюве крепели цялото стъбло. Под тях с весел шум бликал пълноводен извор, чиято бистра вода се разстилала в широк и дълбок бунар. Самото дърво, цялото от дъното до върха ведно с напуканата му кора, било „извито и навито" като старо свредло. Клоните му също не били разклонени, та да пазят сянка, а и те били свити и прегърчени като стъблото, сякаш невидима ръка ги нагаждала да растат наопаки.

Старите овчари гоназовавали ЮДИНА ЕЛА, а извора под него — ЮДИНА ВОДА! Юди нощували под голямото коренище, а в зори хоро играли около елата, в изгрев слънце голи се къпели в бистрия бунар, а денем навръх елата се качвали...

Коста Керметчи от Горна махала имал тежко семейство. Бащата стопанин лежал в Одринската тъмница за комитлик, а домът му бил напълно разорен. Овците му били измрели, нивите запустели, децата оголели и загладнели. Син му Тодор се пазарил за овчар у Ташю Герджик кехая от Райково. Бил оперен овчар и още на втората година кехаята му поверил стадо от петстотин ялови овци. През зимата писал писмо на майка си, че е жив и здрав в „равноно поле широко" и накрая я молел да му посади крушево или ябълково дръвче в долната градина.

Тодоровата майчица по овчари и кираджии му по-

ръчала, че е изпълнила синовата молба — голяма фиданка откопала от Волюнската падина и му посадила жълта круша — есенна казолка. Растял и крепнел младият овчар — зиме в полето, лете на планината. Растяла и раздипляла клони Тодоровата круша в майчината му долна градинка. И всяка пролет поне за ден Тодор идвал да се види с майка си, но не забравял да отиде и при крушата си и да изсипе благата тор в корените ѝ. Гледал я и ѝ се радвал като на малка девойка. На третата година тя била израсла, разклонила се била, но цвят още нямала.

Тогава той казал на майка си:

— Майко мила, майчице, роди ли моята круша казолки, да знаеш, че съм станал за главене и женене!

— Да, сине! Крушата ще роди и удържи, татко ти ще се върне от затвора и тебе ще оглавим и оженим, здраве да имаме всички.

На лято пролету сюриине пак тръгнали. Тодор навързал чанове и тюмбелеци, засвирил с медния кавал, запукал с кобури и пищови. На овчарския празник — летен Тодоровден — младият овчар — тънък и висок, с бяло лице, с черни очи, с мамлива усмивка повел хорото.

На хорището извадил той бяла кърпа, размахал я. Заситнил го стъпка по стъпка, старо и младо се хванало, та хорото станало на пет диплини. Всички моми гледали новия юнак, търсели погледа му, а черните му очи впивали момските сърца.

— Костадинце мари, чи твой Тодор е и за юнак, и за мома, кога стана такава омайница? Тури му бял лук в пояса да не урочаса! Виж колко очи го гльодат на хорото — викали жените на майка му. А на хорото Тодор бендисал кехайова Иринка, задраговала го и тя, двамата се загонили.

На другия ден младият овчар отишъл при крушата в долната градинка и с радост видял, че тя е родила две малки и зелени крушки. Трепнало сърцето му, врипнал при майка си:

— Маю, моя майчице, защо не ми си казала — двенки круши крушата е родила, време е вейки да ме главиш и жениш.

— Бива, сине, бива, дошло е време, лю която мома поискаш, нема да те върне и на която порта да почу-

каш, нема да ме е срам! Като си додеш, сине, на малката Чорква, когато става най-голямото хоро на ливадата, може дотогава и тятю ти да си дойде и главеш да сторим. Ако удържи крушата двете крушки, другото лято може и сватба да вдигнем.

След няколко дни кехаята му рекъл:

— Стрикув, баш янкехая та правя на цялата ми сюрия, голям билюк ти давам от хиляда дребни шилета. Поеми еркичите, пусни овните, навържи им най-хубавите чанове, закачи им катунските тюмбелеци, закарай ги на Юдина ела, там има трява зелена и вода студена.

Подкарал Тодор голямото стадо към върха. Лумнали чанове и тюмбелеци, засвирил той с кавала, а душата му се издигала някъде високо, високо. И тогава забързан го застигнал кехаята:

— Айол (сине), чувал съм от старите хора, ала не съм видвал, уж горе около Юдина ела Юда са е въртела, там яде и пие, и от време на време курбан си вземала. Далечко седи от нея.

Тодор не се вслушал в кехайския съвет. На обед сядал под самотната Юдина ела да яде мляко и качамак, напивал се от извора и подпрян на елата, надувал медния кавал. Огласял цялата планина. Отсядал той при елата, защото само оттук се виждали на север родните му бащини планини. На пладнина Тодор го хващала и овчарската дрямка, та заспивал, подпрян на синните корени. И почнал да сънува: непозната мома, бяла, червена, с коси до земята се къпела в извора, обличала се в красни премяни... Накрая идвала при него, подавала му ръце да го хване и той протягал своите към нея, но тя лукаво му се усмихвала и избягвала. Стряскал се, събуждал се в трепетни недоумения от кошмарните си сънища. „Насън ли, наяве ли" почнал да вижда красавицата окичена с героцвет да преминава от единия балкан в другия. Минавала край него, ту го поглеждала, ту му се смеела драговно и пак изчезвала. И Тодор повярвал, че тук Юда царува и господарува, пази планината, елата и водата! Понякога върхът на елата зафучавал, превивал се, цялото стъбло пукало и треперело, корените долу помръдвали, вихрушка слизала по дървото, дигала високо изворната вода и тя падала като дъжд от ясно небе.

Но Тодор и от това не се уплашил, не се и поместил от удобното си място при елата, напук надувал кавала...

Не дочакал Тодор малката Чорква, а си дошъл от високана планина за Голям Петровден и Големиян Илинден с майка да се види, на мома пръстен да остави. И пак повел хорото, пак смаял хората! Отишъл и при своя комшия и баш гайдажия Братан и си поръчал каба-гайда. За една неделя младият овчар се научил да свири на нея. Пратил пръстен у Ирина Радичюска, а тя му проводила китка окичена.

И пак нарамил Тодор шалче червено, през рамо преметнал кичена чанта с шарена гайда, на гърди закичил Иринина китка и тръгнал към високана планина. За първи път бил толкова щастлив и радостен!

Уморен от двудневния път, Тодор дълбоко заспал, опрял глава върху „змеювите корени" на Юдината ела. Спал, недоспал, той се стреснал, скочил, огледал се наоколо; овците спокойно пасяли, а той бил вир-вода! Спомнил си и съня — мома-хубавица излязла от тъмния балкан и право при него дошла; протегнала ръце към китката на гърдите му, а той с овчарската гега я бранел. Не се плашела момата от гегата му, гледала го право в очите, посягала на китката и повтаряла: „Млади янкехайо, или китката хвърли, или сърцето ще ти взема!" Силен вятър се завъртял около елата, а тя се огъвала и фучала. Замислен, Тодор отишъл при шилетата и се усещал отмалял, сякаш се бил морил с мечка.

Минал не минал месец, Тодор се затъжил за галницата си, за майка си, за крушата в градината. Оставил стадото на други хора и си допаднал за Малка Богородица. Посрещнала го майка му, попитала го:

— Сине Тодоре, защо си отслабнал и пребледнял, какво та боли, къде ти е отишла овчарската каматнинка? Кажи, сине, къде ти е снагата, кой ти открадна силата и радостта? — Изтръпнала го гледала майката.

— Мома ма фири, майчице, мома ма мачка и насън, и наяве, китката ми хвърля, сърцето ми ище!

— Как ти се явява, сине, момата?

— На сон мома ми станва, наяве вятър фучи, ели свива, хвойни мокне, земя рови, от ясно слонце дъжд вали!

— Юдааа е, синеее, Юдааа Пиринска е и момата, и вятърът, нимой да те е страх. Ага та наближи, наплюй я и й речи: „Пююю! Юдо Пиринска, на кон мьосо яла, от куче мляко пила... жив и здрав е брат ти Алекс Андрея, ще му кажа какво правиш..."

Друг бил станал Тодор, замислен, смълчан и загадъчен, змийка разяждала гърдите му. Гледал отдалеч голямото Богородично хоро на ливадата без усмивка, без да се хване на него, само вяло хвърлял замечтан поглед към галеницата си Ирина.

Малко постоял в село и си тръгнал с китка на гърди от Ирина. Вървял той и повтарял майчините заклинания срещу Юдата Пиринска. Но този път пътят му се видял дълъг и мъчен; изморен, изпотен, силом се изкачил до Юдина ела. И пак седнал при Юдиното дърво, но усетил, че нещо го боли в гърдите. Извадил гайдата, засвирил, но без да знае защо, сълзите му текнали и „кропа му била станала душата"!

Умора и дрямка го оборили. И ето, пак се задала Юдата — бяла и червена мома, право при него дошла, протегнала бели ръце, измъкнала китката от гърдите му. Борил се Тодор с горската красавица, събудил се от кошмарния сън и пак бил вир-вода, устата му били пресъхнали, сърцето му силно биело. Мъчел се нещо да изрече, но устата му били слепени. Навел се на извора под Юдината ела, напил се студена вода и с мъка се провикнал: „Пююю, Юдо Пиринска, жив е брат ти Алекс Андрея... от кон мьосо яла, от куче мляко пила..." Избягала Юдата, скрила се в тъмните балкани, но люто му се заканила. Отмалял и изтощен, с черни мисли в душата, Тодор повтарял майчината клетва срещу Юдата, но нещо го теглело към нейната ела и му се искало да се повтарят сънищата му.

На другия ден той пак отишъл при Юдината ела. Тежка мараня била обгърнала цялата планина, стадото накуп стояло и шилетата едни други си правили сенчица от жарките слънчеви лъчи. Не щеш ли, Тодоровото куче Карабаша завило като никой път! Тодор в първа дрямка видял Юдата да идва от заник слънце, където вчера я бил прогонил с майчината клетва. Но... сега тя не била каматна и засмяна, а грозна и страшна, сърдита и злобна! Тя не стъпвала на земята, а тъмен облак я носел право към Тодора! Страшен тътен

го събудил, цялата земя се тресяла, стотици гръмотевици наведнъж падали, слънцето се скрило, злокобен вятър ревял...

Видял Тодор с очите си вековни буче, от корен изтъргнати, да се дигат високо в небето... Изчезнали от погледа му шилета и кучета, запищяла, засвирила и заскърцала самотната ела... Сърдитата Юда прегърнала младия овчар, дигнала го на небето и пак на земьона го пускала...

И чак на третия ден го намерили далеч от Юдината ела без овчарския червен шал, без овчарска гугла, без гайда и кавал! Прострян бил на влажната трева, пребит и занемял! А стадото му Юдата „насякла и наколцала пу две, пу три, пу пет и ги е пръснала нах четри страни"...

Една вечер Герджикови аргати от Райково докарали на кон болния овчар. Залежал се Тодор през цялата есен. Из селото от ухо на ухо се шепнело, че Юда го е „вдигала и спущала", Юда му откраднала „червеното шалче", тежка дума ѝ бил казал той и тя му отмъстила — хвърлила го в „студно блато" и там лежал три дена... Хората му сложили и ново име — ЮДИЧЕВ ТОДОР!

Заплакала майката, заридали сестрите му, затъжили братята му, умислило се цялото село. Потънала в скръб галницата му Ирина. Из ден в ден Тодор чезнел, снага му се топяла, лицето му вехнело. Охтиката била свила змийско гнездо в гърдите му, душела го и го мачкала, тя го хвърляла в пот и студ, в сънища и видения, в кошмари и бълнувания.

Но кой можел да убеди тревожната майка, че Юдата не е виновна за тьожката болест на сина ѝ. Търсела тя от пиле мляко да му намери, та да изтръгне чедото си от ноктите на смъртта. И накрая, обезумяла, посред нощ задянала тежка торба и сам-сама осъмнала в кехайовата къща в Райково. С аргатче за дружина тя тръгнала да дири Юдината ела навръх планината, здраве да проси за младия янкехая. Вървели колкото вървели, стигнали сред балкана и пътя им препречили изтръгнати от корен дебели буки и високи ели, прекършени, наяхани и кръстосани едни върху други. Коренищата им били обелени, раздрани и наранени, сякаш лежали стотици мъртъвци. Страх и ужас ги обхванал!

Път си била сторила Юдата — смерч през вековната гора, и нищо не могло да я спре. Цялата планина била есенно смълчана и замислена. По нея не се чували чанове и тюмбелеци, гайди и кавали, не лаели кучета, не блеели шилета. Тя носела дълбоката рана от страшния ураган!

По околни пътища Тодоровата майка с подкосени крака стигнала до високата ела навръх планината. Нямала сили и кураж да дигне очи и види върха ѝ. Свалила голямата шарена торба, пълна с дарове за планинската мома. Мълвяла майката на елата думи нечувени, незнаени, потопени в горчиви сълзи... Оставила торбата върху коренището и се върнала с искрица надежда, че ще занесе на сина си откраднатото здраве...

Но нищо не помогнало, ни лекове, ни прошката за милост от Юдата. Една нощ майката си спомнила, че Тодоровата круша в градината двенки круши била родила и че в късна есен били узрели. „Ще му ги откъсна, той пръв да ги вкуси, белки пък и чудо ще стане от тях да оздравее!" Донесла ги майката, режела тънки филийки и ги слагала върху горящите му устни, а те не се топяли, а просто изгаряли... Чудо не станало, Тодор се простил със своята младост...

Заридала майката, закордила, занареждала за чедото си, за Юдата Пиринска, за червено шалче, за чанове и тюмбелеци, за гайда и кавалче и за галница Ирина... От тези майчини думи моми и юнаци отпосле песен му стъкмили и изпели:

Бре чули ли сте или не
какво е ново станало
на високана планина,
Юда е Тодора загалила,
загалила и замамила,
ала са е тежко разболял,
разболял, още залежал...

На кон дошъл и кехаята му от Райково. Него майката посрещнала с думите: „Яла ми, яла, наши кехайо, наша доржаво, оти ми проводи моен Тодора на високана планина, дену лете овчарене с кавал свирят, юди галят, дену подзиме ветровене силно дуят, дърве кротят, та ми дуйнаха и моян зелен, червен трендафил, та

го люта слана рано попари?!" Съкрушеният кехая ронел сълзи и думал: „Еехх, яйол Тодоре, Тодоре, девет деца имам и ти ми бе десетото, чиляк смятах да те сторя, но не би! Немали сме късмет и двамата!"

От другата година всяка есен в отреден ден Тодоровата майка обличала празнична премяна, с душевна сила тържествено разтърсвала натежалата круша, а земята пожълтявала от есенните казолки. Празник бил този ден и за цялата махала, старци, жени и деца с радостни лица събирали жълтите круши и си спомняли за Юдичав Тодора.

ЗВЪНЪТ НА КАМШИИТЕ

Летен неделен ден в Горна махала. Цяло село се бе изсипало на селското хорище. Три сватби имаше, всяка невеста чакаше своя ред на хорото. Ние, децата, мъчно си пробивахме път сред навалицата.

Изведнъж, по време на това селско тържество, погледите на мъжете се отправиха към Хорищенската чешма. Малко момче водеше сиво муленце и на него яздеше човек на средна възраст. Те спряха под голямото корито, а хората ги познаха и в един глас казаха: „Това е Куцото Агупско от Виево!“ Юрнаха се мъжете към него, няколко здрави ръце свалиха човека от муленцето и скоро го свалиха на земята. Момчето му подаде две дървени трупчета, човекът ги взе в двете си ръце и с тях почна да подскача като жаба. Този човек ходеше с ръцете си, краката му бяха свити, мънички и сухи. Нагоре бе нормално развит човек, пълен в гърдите, със здрави мишци и силни набъбнали ръце. Нямаше тридесет и пет години, беше шегаджия и жизнерадостен, сякаш нямаше никакъв недъг. Когато децата го наближихме, видяхме, че той е „хас агуптин“ — лицето му бе матово и прикадено. Ръцете му бяха също черни, струпясали от железните искри на кузнята (ковачницата).

От мулето свалиха два тежки оръфани чувала. Той бързо ги развърза и започна да вади и подрежда стоката си. Човекът бе дошъл на хорото да си стори „алъш-вериша“. Мъжете оглеждаха и купуваха кой брадва, кой мотики, тесли, чукове, пиростии, резии за врати и какви ли не още агупски направи!

— Майсторе, носиш ли подкови и гвоздеи за мулета и коне?

— Имам, комши, имам цял чувал — и хората се юрнаха да купуват подковите.

На нас, децата, ни стана милно за този човек. Ис-

каше ни се всичката му стока да се откупи от нашето село. И аз зорлен накарах баща си да купим петали и гвоздеи за нашите мулета. Забравихме хорото и игрите, станахме помощници на майстора...

— Майсторе, така ли те е родила майка ти или ти сам си се всакатил? — питаха хората.

— Мои комшии, мене майка ма е родила здрав и читав, но много съм плакал от болежки и съм се „изсипал“ от две страни на слабините. Дошла жена от друго село, сторила ми подвързи и казала на майка ми да ги нося година. Бил съм лакомо дете, сукал съм до петата година, та съм много расъл. Ала от подвързите нагоре пък ножинките ми съхнели! — и за доказателство Куцото взе една маша и силно удари крака си, без да му трепне окото! — Не ме милвайте, се едно удрям на камък, не усящам болка.

— Абре люде, не мойте се чуди, чиляк без хляб не живее, трябва сам да си го вади. Останаха ми двете ръце и с тях ходя, с тях сядам в кузнята, с тях чукам по цял ден наковалнята. И с ръчинките си вадя хляба. Гледайте ма, без ноги съм, имам жена и деца. Девет гърла чакат само на тези ръце, а колкото галя нея, дваж галям моето муле. С неговите ноги ходя по света, днес съм тука, утре в Карлуково, другия ден в Петково. Тръгна ли нанякъде, то си знае — чака ме на дуваря, хващам самаря, а то ми се навежда и хоп на него! То ми е душата и сърцето, куража и краката. Видя ли чиляк да бъхте муле или кон, от сърцето ми капе кръв!

Не знам моя агупски корен кога е дошъл във Виево. Има двеста години, селото никога не е оставало без майстор-ковач и добре се е грижело за него. Стар агупски закон в селото е бил — да работим с „таин“ (редовна дажба), а не с пари. Таинът е бил всяка къща във Виево да докарва през лятото товар слама, товар сено и шиник жито. И днес таинът си е таин, а ние правим на всяка къща каквото ѝ потрябва. Гладен не съм останал, на виевци съм благодарен.

Малки и големи слушаха разказа на агуптина прехласнати. Хорото се развали, мъжете напуснаха агупската сергия, но нас, децата, някаква необяснима сила ни задържаше при майстора. Дълбоко преживявахме тежката участ. Бързо събрахме останалата стока в

чувалите и ги привързахме на муленцето му, а то си знаеше работата — само застана до дуваря пред чешмата и чакаше своя стопанин. С няколко скока Куцото отиде при него, започна да го милва и целува, а то навеждаше глава в отговор — сякаш кроткото муленце и безногият му стопанин се уверяваха в обич и признателност един към друг! И не разбрахме как Куцото се метна на мулето и сина му го поведе въз калдъръма нагоре. Билюк деца го изпратиха чак до Гьопково за Виево. Накрая се и пресрамихме и го помолихме да ни стори по едно огниво (чакмак). „Бива, деца, бива — отвърна ни добрият майстор. — Купите от дюкяна на Колю Попов една пръчка чилик (стомана), елате във Виево и ще ви сторя огнива без пари."

Вървахме се доволни по домовете си, удивени от силата и волята на майстора.

И ето ни, децата от Канюската махала, след като обрахме майчините яйца от гнездата и купихме с тях стоманена пръчка, на път за село Виево при сакатия агуптин. Беше слънчев и топъл есенен ден. Селото, скрито в дерето, стоеше умислено, листата по черешите бяха пожълтели, капеха и застилаха земята. Отиващото си лято навяваше тъга в детските ни души. Смутени и объркани, чудехме се къде да търсим любимия ни майстор. И ето, чухме звъна на чука му ту ясно, ту бързо и лениво... цялото село ехтеше. Видяхме го как ковеше и махаше вейката на агупския мях. Той седеше на дървена скара, постлана с бяла овча кожа до наковалнята. Когато трябваше да удари чука по-силно, цял се надигаше и тъпо падаше на туловището си. И това — колко пъти на ден! Ние почнахме да му надуваме меха, донесохме вода от реката, напълнихме коритата му.

— Деца — казваше ни той, — майсторлъкът е в каляването. Не можеш ли да калиш една брадва във водата, ни брадвата сече, ни мотиката копае. Така е и с едно дете — не научи ли го баща му да работи от малко, то става хайлазин и калпазанин.

Майсторът набързо ни чукна и изви по едно огниво и ги метна в коритото. А ние после с ръце ги вадехме и слагахме още топли в поясите си. Ах, сладък спомен! Никога не сме изпитвали такава радост и доволство от притежанието на тези огнива в детските ни джобове.

В тъмна доба се прибрахме в селото, като по це път чаткахме огнивата о камъните, те святкаха в т ното и ни миришеше на барут!

Дойдоха усилни и гладни години за всички села нашия край. Във Виево бяха малко кехаите и сто ните, които изкарваха хляба си от своите камени ниви. А пара за сол и сапун, за цървули и данъци отникъде! Много виевци станаха чужди аргати и ка пилци се пръснаха из околните села. А дойде сухо ля и тежка зима. Натъня и се закъса и законният та на Куцото Агупско. Хората му даваха от „малкото малко“. Куцото не се сърдеше, а се прекланяше пр селската човещина. В това оскъдно време майстор откри и изработи едни от първите брадви-делачки, които виевци станаха и едни от първите горски раб ници-делачи на греди. Не се оплакваше, не се лаком ше за повече сакатият майстор. Но и селото не го з бравяше. През лятото го канеше на предой на селск те мандри да се наяде мляко и сирене, пълнеха и то бичките на децата му. Той беше чудесен стригач н овцете, та стопаните, като го викаха, му даваха по ед руно повече. Куцото видя, че и на двете селски манд железните такъми са изгорели, износени и изхабен Той направи големи пиростии, дилафи, баркачи, бра ви и по аргати и овчари ги разпрати по мандрите. Ст паните се радваха с благодарност на хубавата му агу ска направа. На първия предой решиха на „разва мандра“ овците да доят по един ден за селския майсто Млякото да му се избърка в каци, сиренето и масло да му се откарат вкъщи от името на цялото село. Д мяха сирене, две качки масло, децата му скачаха от ра дост — на най-лошата година, къщата му стана най-бо гата!

Една вечер селяните се бяха събрали пред селския дюкян да решават общоселските работи. На ръце дой де и Куцото. Слуша той общоселските наредби, на края и той взе думата:

— Комшии, вам измряха през тази лоша зима овци и кози, а ми сте напълнили къщата с масло и сирене. Да сте живи и здрави! Домовете ви да пукат от бере кет, имате ли вие, ще има вашият майстор. Без ног съм, но ще мъча да ви се отплащам с двете си ръце. Мили ми са дечинките ни, пръснати по всички села ар-

гати и измекяри, и те си немат никакво драго... Този път и тям ще сторя драго... Последните думи Куцото каза съвсем тихо и си тръгна.

В своето нещастие Куцото беше обикнал животните и най-много товарния добитък, верния помощник на родопчанина. Не понасяше никой да бие жестоко стоката си.

— Каракаш, бре, защо така биеш муленцето си? И то има снага и душа, без него не можеш нито ден, децата ти храни, а ти го биеш като тъпан, та по цяло село се чуе — викаше Куцото.

— Да не е станало муле да го бъхтам, везир да е станало, метане да му правят, диван да му седят — ехидно отговаряше Каракаш.

— Абре, Каракаш, срамота е, грехота е, всеки ден с него ходиш на баира — нагоре го яхаш — надолу го товариш. С него балкана си прекарал, за да се грееш, пък немаш капка милост и благодарност — укоряваше съселяните си майсторът.

В старо време агуптите сами си правеха наковалните: събираха от „пет до десет агупти-майстори и всички ковяха до умиране". За такава наковалня Кара Селих от Чепеларе калеса и виевското Куцо. Канеха го не да дига тежкия чук, а да дава „акъл" как да измайсторят двете уши на наковалнята, за да звъни хубаво и се чува надалеко. Както чановете са гордостта на родопските овчари, така наковалнята е гордостта на майстора-ковач. Отзова се Куцото на поканата и тръгна рано през Друма за Чепеларе. През целия път кервани товарен добитък се движеха, придружени от кираджиите; ругатни, викове и псувни. Виждаше Агуптина как стопаните безмилостно биеха с дългите си дрянови тояги безмълвните си помощници. Всеки удар удряше в сърцето му, всяка ругатня бе рана в душата му. Вървеше и мислеше какво може човек да измисли, за да облекчи тежката участ на измъчваните добичета!?...

На другия ден тръгна обратно за Виево. През Янчова река тясната пътека бе задръстена от кервани с царевица. Аргати и кираджии викаха и крещяха, тоягите пак плющяха по конските капули, а те сплитаха крака и пъшкаха под тежките товари. На Караманския кедик там Куцото видя страшна картина: виевец с една кобилка и малко жребче тръгнал да прави кирия; това-

рил и той кобилката си, без да пита колко може да носи. Превивала се тя, пъшкала, сплитала крака и на края отказала да върви. Разяреният стопанин откова един кол от близката ограда и почнал да я бие безмилостно. В яростта си не е видял, че на кóла имало големи ръждясали пирони, ударил я в корема, пробил стомаха, паднало на пътя животното. Кобилката умряла, плачел сега стопанинът, плакал и Куцото...

Сън не заспа виевският майстор след тази случка. Как да вразуми хората да не бият така безмилостно стоката си, с какво да възпре тяхната жестокост!? Ще сторя нови камшии вместо тояги и колове — си каза той. В тъмни зори се „замятка" към кузнята. Цял ден мисли и крои как да стори първата камшия. Отряза първата дрянова дръжка, дълга педя и половина, изкова желязна рамка, в нея завинти дръжката. На желязната рамка изви два полукръга и на тях наниза железни звънливи халки, прикрепи широка кожена тъсма, наряза я на тънки ленти, направи ги на плитка и накрая я украси с разноцветни синце. Хвана я майсторът, дръпна я с халките, замахна с тасмената плитка. Ха, ето от днес нататък аргати и кираджии така ще карат конете си. Един път ще „жулнат", а десет пъти ще „дрънкат" с железните халки. Чуят ли конете звъна на камшиите, ще перковат уши, ще тепнуват снаги и ще се понасят напред. Няма вече да се бият, само ще се плашат със звъна на камшиите!

Напълни се майсторското му сърце с радост и доволство, сякаш сам си бе изковал най-хубавата и звънлива наковалня.

Направи първо две камшии на двамата си сина — аргатчета. Донесоха ги в Горна махала. Рояк деца тръгнаха след тях. Искахме и ние да „дроонним" с тях на мулетата и видим как едно през друго тичат напред. За една седмица всички виевски аргатчета, които бяха цял билюк в селото, донесоха новите камшии и те зазвъняха по всички пътища и друмища. Аргатите ги носеха като тяхно „гиздило и кичило", това им бе ДРАГОТО, обещано от техния майстор, това им бе гордостта и славата. Една с друга камшиите не си приличаха по шарки, извивки и брой на халките. Първата година само виевци носеха и се гордееха с тези камшии. На другата година майсторът стори стотици кам-

шии, никого празен не връщаше, защото, за да си почине, правеше с радост и лекота от хубави по-хубави камшии.

Наесен виевци пак се събраха да решават своите селски дертьове. Повикаха накрая и селския майстор да го попитат ще прекара ли зимата с изтънелия селски таин. Посрещнаха го, сториха му място, сипаха му и ракийка да пийне и един след друг го питаха:

— Майсторе бре, чам то кина си сторил на сея наши деца и аргати? Ти им хариза голямо драго и кабадайлък — цяла Горна махала им е завидела на хубавите камшии. Знаеш ли, че Дечо Стайков е давал педесет левана моено дете да му продаде камшията, пък то му рекло и сто лева да ми дадеш, нема да ти е дам. Людете пари дават за една камшия, пък ти даде на нашите деца драго и шенлик без пари. Грях не щеш има, ага даде на дечковете гиздило и на муленчковете това добро. Сега, майсторе, по колко ти прави една камшия, да ти се наплатим.

— А бре братя, лятос вие пари искахте ли ми, когато ми напълнихте къщата с масло и сирене. Кога сте ме оставили гладен и жаден за толкоз години, та и я да ви ищам пари за моите камшии. Ще сторя камшии на младо и старо без пари. Платата за мене ще е, когато видя, че не измъчвате, не претваряте и не бахтете мулетата и конете.

И ето че по друмищата рядко се чуваха удари с тояги и колове, не се виждаха рани и белези по капулите на работния добитък. Камшията бе в ръцете на родопчанина, но знаеше, че тя не е за бой, а за да „милва и плаши", бе за „гиздило и кичило" на стопани, аргати и киражии. И стана чудо — чепеларската царевица почна да идва отсам Рожен не с бой и ругатни, а със звън на камшии и песен на уста!

Натегнаха годините и на стария майстор, немаше сили „с ръце да ходи и с ръце да работи". Децата му сутрин го носеха до кузнята и там той по цял денковеше и стягаше само камшии, а вечер пак на ръце го внасяха в къщата.

Беше златна есен, стотици хора се движеха по този път с товарен добитък с жито и бързаха да напълнят къщи и хамбари. При виевската чешма старият майстор гледаше керваните и слушаше проточените киражицки

песни, подсладени с чудния звън на камшиите. Зажа нелите добичета се спираха за малко при чешмат отпиваха от голямото корито, но чуеха ли гласа на ка шиите, продължаваха пътя си. Пред коритото спря из морена кобилка с малко жребче. Старецът протеги ръка, погали я, а тя вдигна очи и го погледна с благо дарност. Сълзи плувнаха в очите на агуптина, сила г облада, криле му дари, младост му долетя! Грабн дървените трупали и се замятка пак към старата м бащина кузня, за да кове още нови камшии. . .!

ВОЙНИШКА КИТКА

Бях на седемнадесет години, когато повикаха войниците и ги пратиха на фронта. С тях бяха брат ми Лазар и първият ми комшия Стайко Мешевски. Изпратихме ги до хорището. Младите плачеха, старите ги благославяха да се върнат живи и здрави. През зимните дълги нощи войнишките майки, сестри и галници се събираха да предат, потъваха в мисли и приказки за синовете си. Ние, момичетата, някой път се разсмеехме, играехме, пък майките ни викаха: „Не ва ли е срам и грях, мари, къде са ви братовете и главениците, не чувате ли топену как бумнат, врут войничковете са на огъня."

Селото бе ошутнало, погрозняло и занемяло. За три години три сватби не станаха, по сборове и веселби се не сбирахме, гайди и песни рядко се чуваха. Момите страхом се събираха по дворовете на старите къщи и там с песни или някой кавал си правеха махаленски хора. Нашата махала си бе избрала старата широка Пичурска къща и там поигравахме и попевахме.

На Ивановден отидохме на межьо да изнисаме пръст от избата на новите Караманолевски къщи. Същия ден дойдоха войници в първа отпуска от фронта. Научили, че има межьо и всички доприпкаха на нея.

Момите радостни обиколиха войниците и ги здрависаха поред. Мене стана мъчно, че брат ми Лазар го немаше и застанах далеч и заплаках. С войниците бе и нашият комшия Стайко Мешовски. Накрая, когато всички моми ги поздравиха с „добре дошли", затропах и аз с дървените налъми да ги здрависам. Дойдох и до нашия комшия Стайко, подаде ми той ръка и ме погледна. Смутена, през сълзи го попитах за брата ми, а той ме гледа... гледа... Наредиха се войниците, всички с ботуши, шинели, хванаха се на хорото, развеселиха го, поощуряха момите, запяха юнаците, цяло село се смееше и радваше. Между всички войници най-хубав беше Стайко Мешовски — висок, плещест и засмят.

Тогава бех малко момиченце, на седемнадесет годинки, никого не бех галила и любила, дете ме смяташе и майка ми. Колкото пъти погледнех Стайка, виждах, че и той ме гледа и следи с очи по хорото. Слушах момите зад мен да шепнат: „Вижте, мари, вижте, какъв хубав юнак е станал Стайко, пък и войнишките дрехи му приличат, коя ли мома сега ще загали, та благата да бъде." Наиграхме се войнишко хоро и всички се върнахме радостни.

На другия ден у нас дойде войникът Стоян Кабаковски, който е и мой пръв братовчед. От врата ни вика: „Лелю Елено, прати Злата да повика момите от махалата и ни събере войнишка попрелка. Ще дойдем всички войници" — и си изрипна навънка. Майка ми вика: „Злато, сестрино дете е по-мило от твоето! Да му угодим и на всички войничкове. Иди порукай първо галениците на войниците, порукай и от малките момичета да се порадват децата."

Статорках я войнишка попрелка, цяло село се провървя, къщата ни стана тясна. Дойдоха войниците с едни пернати шапки, дойде и моят комшия Стайко. Нему мома не бех канила, защото никой не знаеше коя бендисва. На попрелката той бе баш юнакът. Седна той на прозореца и не сваляше очи от мене, а беше хубав, весел, засмян и спокоен! После чувам майка с леля да си говорят: „Всички юначкове са хубави, ала Стайко си няма пахота — и лицето му лице, и снагата му снага, а пък лафът му с хляб да го приядеш." А от тия думи на мене ми драго, драго...

След два вечера Кина Коцинска бе дошла да спи у нас. Вънка лети един мек и едър сняг, сокаците беха затрупани, дървета пукаха и се трошеха. В това лошо време на нашата порта се почука:

— Кой ли чука по това време? Сигурно има голям зор. Злато, иди виж кой е — рече майка ми.

Беше Лика Мешовска, която ми заръча да извикам майка. Излезе тя и се забави. Върна се смутена и разтревожена.

— За какво те рука Лика, маю?

— Как да ти кажа, пущино неедно. Ние та сме не видели още мома, пък та людете за невяста искат.

— За кой юнак ме искат, маю? — тревожно я запитах.

— За кой мислиш е дошла Лика, за брата ѝ Стайко е дошла момарка.

— Та белки Стайко за мене се е затърчал?!

— Отсякъл е и казал: „Нема да се върна на фронта, докато не се оглавя! Всички войници носят китки, пък мене нема кой да стори и ме изпрати. Свърши ли войната, ще се женя. . .“

Цяла се втресах, страх ме бе, срам ме бе, ала ми бе и драго.

— Кажи сега какво да правим — нема тятя ти, нема брата ти, сред зима е, грозно е да го върнем, грозно е и да го вземем — повтаряше майка ми и обиграваше къщата.

Сутринта дойде майчината сестра леля Маруда Чарпокоска. Моли я майка акъл да ѝ даде какво да прави: „Момата ни не е още мома, тятю хи е още в поле с овците, брат хи е войник на фронта, пък къде се е чуловидяло мома без бубайко и сестра без брат да се глави и жени? Цяло село ще ни се смее, а Иван не е льосан, ага се докачи.“

— Сестро мари, дотука да ви е, че вие луди ли сте, изпуща ли се такъв юнак. Сторил ли ви е този ихтибар, хич немойте се чуди. Мене, ако питате, льой сига по лапчине ще му я отведа в снега.

Намеси се и баба:

— Какво викаш, невясто, и дребното камене ще ни се насмее, грях би ще е да върнем този хубав юнак, дошъл на вратата. Пък е и войник, не бива да строшаваме сърцето му.

Рипна леля, хвана майка ми за ръка и продължи: „Слушай, сестро, нема да връщаме този хубав юнак. Ще ги оглавим „тайнооо и още потайнооо.“ На мене остави Ивана и Лазара, дойдат ли на пролет, ще кажат, добре сте го сторили и не сте изпуснали това момче и комшийче.“

Тъй и стана, дойдоха една вечер от тях двама и от нас двама, по на четири очи сторихме „тайна главеш“. Донесоха пръсте и оставиха вярна дума. Никой друг не знаеше за нашата главилка. Пепел под език!

Удрагна ми Стайко, на сърцето ми бе ден и нощ. Дойде още два вечера тайно у нас. Бързо минаха отпускарските дене и Стайко трябваше да замине на фронта.

— Сега, сине, трябва да му сториш „войнишка китка" и с нея да го изпратиш по живо и здраво, да му е драго момчето му — ми рекоха майка и леля.

Китка никому не бех правила, сама на Стайка китка съм свивала, и то е било войнишка китка. Немаше кого да питам как се прави войнишка китка, а и никой не трябваше да знае кой му я е сторил.

Майка ми отиде у Марка дюкянжияна в Долна махала да купи струнени конце, златен и бял варак, и панделка за един наполеон.

Седнах китка да правя и вия, а сърцето ми ще се пръсне от драго и мило. Леля Муда ми рече: „Сине, китка когато се прави, се надяват по-нови женски дрипи." Премених се с новия сукман, седнах на стола и цял ден я питих и свивах. Избрах хубав зелен шемшир, имах си щълбат босилек, посаден на прозореца, имах и карамфил — посред зима бе цъфнала една пъпка. Шемшир до шемшир, босилек до босилек, сторих фундеста китка, сложих в средата и карамфилчето и почнах да я вия и повивам, опъвам и пристягам, цвят до цвят, пояс до пояс, сторих ги с хубавите струнени конце. Шестте цвята приличаха на небесна зунка. Налепих я и със златен и бял варак, кръстосах я с лобадан. Стана китка да ти продума, изнесох я горе в кьошкя и час по час ходех и я поглеждах, а тя ми пълнеше сърцето.

Последната вечер, преди да си тръгне, дойде Стайко у дома. Говорихме, смяхме се, радвахме се и мъка ме притискаше, че нема да мога да го изпратя на селското хорище като негова годеница. Тръгна си той, а аз му донесох от кьошкя китката. Видя е, напълниха му се очите, пък аз му я закичих на шинела и му рекох: „Заповядай, Стайко, дано да я бендисаш!"

— Бендисвам я, Злато, много е хубава. За пръв път китка ще туря на моите гърди. Това не е, Злато, китка дюлгерска и упраталска, това е китка ВОЙНИШКА. Тези китки пазят войниците на фронта от куршуми и гранати и ги връщат живи и здрави на майки, невести и годеници. Утре хората ще се чудят и питат кой ли ми я извил и закичил? Ще я нося до сърцето си, Злато, тя ще изсъхне, но за мене винаги ще бъде свежа и зелена. Със здраве, Злато!

— Със здраве, Стайко! Здраве да носиш на Лазара, здраве да донесеш напролет!...

И тогава разбрах, че с войнишката китка Стайко ми отнесе и сърцето!

На другия ден на хорището моми и майки гледали чудната китка, закичена на Стайковия шинел. Взирали се в струнените конци, броили поясите на китката, удивлявали се и на златния варак. Гледали и се питали коя е тази богатска мома, извила такава невидвана и нечувана войнишка китка?!

— Честито, Стайко, ако се заглави, та имаш такава писана китка? Кажи кой ти я изви и пови такава прехубава, само дето не галчи — го питали.

— Миналата година, когато отивах войник без китка, никоя не ме попитахте „Стайко, защо нямаш китка", а сега всички ме питате кой ми я е сторил! Самичък си я сторих и закичих — шеговито им отговарял той.

Две гайди засвирили на хорището и войниците затропали низ Филювия калдъръм.

Върнал се Стайко на фронта, там бил и верният му побратим Христо Караманолев, войник от нашето село. Христо му бил и братовчед, та още първата вечер му казал за годежната тайна, показал му и хубавата китка. Христо гледал китката, чудил се и накрая казал: „Каквато китката, такава и момата!"

Още първата неделя ми дойде писмо. За първи път получавах писмо от юнак. В него пишеше „Злато лю, златна ябълко..." разказваше ми за всичко топло и сърдечно, молеше да му пиша по-често, без да се срамувам и страхувам; че чака с нетърпение да свърши войната, да се върне в село, „първата неделя да се оглавим и на втората да се ожениm!" За китката ми пишеше „нося я, Злато, до сърцето си, с нея лягам, с нея ставам, в нея виждам момското ти лице!" На всяко войнишко писмо плачех и се радвах!

Дойде лято пролето, а аз почнах лоши сонове да сънувам. Срещнах Стайка отсякъл клон, натежал от червени ябълки от тяхното дърво, нарамил и в ръка носи брадвата. Друг път видях новата му къща схлупена и изгоряла. Тръгнала бех за вода от Мешоската баруга, намерих я пресъхнала!...

Заговори се, че войната скоро ще свърши и войниците ще си дойдат. Всички очакваха този ден като го-

лям празник. Майки, моми и невести шиеха нови пре-
мяни с тях да посрещнат синове и галници. Селото е
разшени след спотаената тригодишна мъка.

Мислех си, че моята радост е най-голяма. Станала
бех истинска мома, с трепет чаках деня да срещна Стай-
ка, да тръгна с него без страх и без срам. Голям кон
чакаше да бъде заколен за моята главеш, даровете ми
беха надиплени в сандъка. Исках цяло село да знае,
че двамата сме главеници.

Жънехме късен овес на Леница. Баща ми следобед
се върна радостен от село и отдалече ми вика: „Злато,
Злато, остави, сине, овеса, хайда бързо нах село да си
вървим, войниците си идат! Хвърлих сърп и паламарка,
не знам как съм стигнала село от радост, че и аз има
кого да посрещна на хорището.

Оохх! Ооохх! Вместо радост, главилка и женилка, са
ма чакали мъки и припевалки! Стайко бил ранен на
фронта, влязъл в болница, но там го хванала „страш-
ната войнишка болест“! Видял, че няма да оздравее,
напуснал болницата и си тръгнал с всички войници.
С влака дошъл до Ксанти, придружавал го Христо Ка-
раманолевски, верният му другар. Намерили кираджия,
товарили го на мулето и тръгнали за село. Над Ксанти
Стайко запрял мулето и се обърнал към Христю: „Арат-
лик, моята младост и живот са към своя край. Не знам
дали ще ме откараш жив на майка ми. Вземи портфе-
ла ми, в него има двадесет лева да платиш кирията,
в него е и сухата Златина китка. Ако ти умра до село,
където ме заровиш, над път или под път, сложи ми и
Златината китка да е с мене. Видно е, аратлик, че
ние с нея нема да се събереме над земя... барем под
земя с китката й да сме наедно, че ми бе много мила
и драга...“

От Ксанти до село три дена крепили двамата болния
войник. На всяка вода спирали да му разквасят устни-
те и му намокрят челото. В превала слънце стигнали
на Хубча. Тук Стайко ги накарал да го откарат до из-
вора, навел се и с напуканите си устни жадно загълтал
студена вода до насита.

В тъмна доба потропали на Мешовските порти. Внес-
ли болния вътре, оставили го на майка и сестра, събра-
ла се цялата махала, Стайко е вече пътник... Викал и
бълнувал, надигал се и повиквал: „Златоо, Златоо!“

— Злата вика, мари, да му е поръкаме да се видят.

— Не бива да се видват на айсая саро, не бива така да се запомнят накрая — казали по-старите жени.

— Златаа, Златаа! — викал пак Стайко.

— Няма я, сине, няма я, Злата е на Леница овес да жъне, утре ще си дойде и ще се видите — в плач казвала майка му.

След време Стайко отново се надигнал от леглото, отправил стъклен поглед наоколо и казал: „Портофела ми дайте"... и главата му паднала на възглавницата. След малко Тяна Пичурска донесла войнишкия му портофел и още от вратата му го подала.

Протегнал Стайко треперещи ръце и го притиснал на гърдите си. Помолил сестра си Лика да го подпре отзад и дигне главата му. После извадил сухата войнишка китка: тя си била чисто зелена, само спитена и изсъхнала, а поясите и варака още повече светели и греели. Държал китката в ръце, гледал я, усмихнал се и дълбоко въздъхнал с думите: „Аахх, младост, младост..." Две големи сълзи се отронили по лицето му, отпуснал глава и издъхнал.

И толкова бе, нашето драговане — през зимата се заглавихме, през подзимето се разделихме! Накрая живи не се срещнахме!

НЕВЕСТА ПЕРИНИГА

Сега на Перинига компресори боботят, булдозери разриват земята — тук се поставят основите на бъдещ дворец за момчиловските деца...

От стари времена сред Горна махала бликат два вриса, събират се в два дълбоки бунара и се спущат ниЗ Тинкинската страшна падина. Тези два извора носят старинното название ПЕРИНИГА, а старите жени я назоваваха още и НЕВЕСТА ПЕРИНИГА! Никъде няма такова сладко име, само в нашето село то е дошло от древността.

В стари и нови речници срещаме обяснение за първата половина ПЕРИ на това наименование: „Крилат дух с образ на девойка, която пази хората от зли демони", и още — „очарователна жена, красавица". Много извори и чешми в миналото се „пазили" от моми и невести...

Тясна и стръмна пътека в миналото свързваше Бакларската махала с горната Килханска махала. Тази пътека минаваше през Перинига. Там пред двата извора над дълбока пропаст се бе прегърбило замислено тинясало мостче. Старите люде го наричаха „кемера". Над него бе висока скала, покрита от повет и шубрак, а под него зееше обрасла в тъмен лес падина. Страшни предания се носели за нея. Човешки крак там не стъпвал, овен и шиле, петел и кокошка безследно изчезвали. Дори и птиците там гнезда не виели. „Лют и хитър змей живял в тази тъмнина, приласкавал моми и невести, отвличал ги и когато им се наситил, ги изяждал." Тук на самия път брищяха двата извора, вградени в камъка, а над тях се надвесваха стари дървета. Пътят деня бе тъмен и страшен. Човек тръпки го побиваха. За стари и млади тук бе място на „стари духове, водни сайбии и влюбени змейове". За това място Каню Андреев песни е пял и през сълзи легенди разказвал...

Отколе е било. В Горна махала живееше чудна красавица — НИГА се казваше! Чедо беше на богати люде. Стадата им бяха с хиляди, хамбарите им бяха пълни с жито. Хората отдалеч им се кланяха до земята. Хубава беше единствената им дъщеря НИГА. Снагата й беше тънка и висока като планинска ела, „лицето й бяло като бели снегове, очинки й ясни кайну синюну небу, руси коси веела кайну пиринска юда, с ножинки къде стъпвала, земя се люшвала, а с глас щом запевала, пилцете млъквали. . ."

От сутрин до вечер селяните жънеха нивите на господаря, овчари пасяха стадата му на връх Момина вода. А той самият заедно с дъщеря си, възседнали коне, минаваха привечер да наобиколят жетварки, аргати и овчари. Имаше сред тях бедно и окъсано овчарче — Сирак Тунчо му викаха. И то подаваше ръка на богаташката десница да пусне по няколко парици, но дъщерята изпреварваше баща си и на него тя пущаше двойно от дребните дукати. Господарят го потупваше по рамо и му благодареше, че за едно лято правеше шилетата колкото майките им.

Беден бе Тунчо, сирак остана от годинка, майка му даде него и сестра му на чужд хляб. Хубав бе Тунчо, висок и строен, с мургаво засмяно лице и мамливи черни очи. Но другаде бе неговата сила — свиреше и пееше така, че караше копачките с вдигнати мотики вкаменени да го слушат, жетварките със сърпове и паламарки да застават в унес. Когато Тунчо занарежда̀ше за невръстен сирак, станал чужд овчарин, майките се споглеждаха и сълзи ронеха... Каквато и свирка да пипнеше, свирня извиваше. Запееше ли, долове и бапри екноваха от неговия чуден глас.

Всеки ден богатската дъщеря мълком наближаваше Тунчовото стадо, за да слуша неговата чудна свирня и глас. Младият овчарин имаше божата дарба да реди думи, да стъкмява песни за скръб и радост, за несбъдната любов. Песните му отваряха човешките сърца за радост и мъка.

Напусна Тунчо богатското стадо и тръгна по ниви и хармани, по сватби и сборове да свири и пее. И навсякъде отдалеч го вардеха две сини очи, дебнеха го буйни руси коси, а когато очи в очи се срещнеха — в трепетна усмивка се стопяваха. Един за друг чезнеха, без дума да си бяха казали.

Къщата на сирак Тунча бе накрая на селото — със слама покрита, а долу имаше само една стая на земята. С какво невеста да откупи, как сватба да стори, цяло село да нагости, с какво къща да огради и богатска невеста да въведе?!... Не е той достоен за хубавата Нига, но сърцето му друго казваше — светът без нея за него е тъмница! Но ето — Нига китка му проводи — гергьовски ран босилек и петровски червен трендафил и му „роча, пуроча"; него има на сърце, него ще чака да я поиска от бащини двори. Радост бликна в овчарското сърце, но мислите за сиромашката орисия изливаше през сълзи в песни на мъка и несрета. Знаеше сирак Тунчо, че богатият баща няма да даде дъщеря си на селския свирец. Идваше му да напусне родното село, но хубавата Нига и майка вдовица го възпираха.

През село минаха мечкари и катунари. Засвириха насред мегдана, заиграха мечките, заплакаха гъдулките на мечкарите и занизаха песни за стари и нови хайдути, за разделени от богат татко хубава Станка и беден Никола. Трепна сърцето на сирак Тунча за новата свирка-гъдулка, която за пръв път чу така да уйдисва на сирашките му песни. И на другия ден селският свирец тръгна с мечкарския стан. Цяла година с катунарите обходи цялото Загорие, гъдулката усвои, песните намножи, а се научи от орех и череша гъдулки да прави. Белобрад старец мечкар, на когото той повери своята любовна тайна, му каза:

— Тунчолю, млади ашико, ти си дарба надарен да свириш и пееш, момски сърца да омайваш, севда да печелиш, хора да веселиш, моми и невести да разплакваш. Ала от песни сватба се не прави, къща се не гради. Твоето богатство е в душата, която пее и свири. Но аз ще ти дам акъл как се мома превзема. Ще сториш нова гъдулка на ден Гергьовден, кога се колят мъжки агнета на момски равни дворове. Оттам ще вземеш агнеща мъжка жила на плет хвърлена, от нея ще изсучиш струни на гъдулката. Ще я окачиш на стената и когато му дойде времето, с тази гъдулка ще засвириш и с песен ще омаеш момино сърце. Макар и забрадена невеста — с тебе ще тръгне...

Върна се Тунчо от равно Загоре с изкусна гъдулка под мишница. Тя му бе душата и сърцето. С нея свиреше, с нея пееше, сърцата на хората отваряше, вдъх-

пäше им надежди за свобода, за победа на доброто над злото, пееше за берекет и изобилие, за младост и старост, за обич на бедни сираци и богати моми. Където имаше мъка, Тунчо в песен я удавяше, където имаше радост — със свирня я разгаряше.

Годините минаваха, обичта между Тунча и Нига не стихваше. Пресрами се Тунчо, пристраши се и тихо потропа на Нигини порти.

— Кого търсиш в този дом? — студено го попита бащата.

— Башко, от деца се любим с дъщеря ти Нига, дай ми я за невеста!

— Немам дъщеря за селски певец и гъдулар, имаш ли бели грошове сватба да сториш и къща да оградиш?!

— Чорбаджи Башко, сиромах съм за пари, но душата ми пее и свири, никому зло не мисля, та и село без свирец село ли е?!

— Гъдулка дом не храни, хвани се о друг занаят, имаш здрави ръце. Там, долу, край морето се гради Бору град, иди дюлгерин да станеш, пари да печелиш, па тогава ще мислиш сватба да правиш!

Обърна гръб сирак Тунчо да напусне богатския двор и чу плачевния глас на Нига: „Тунчоо... Тунчоо... тебе ще чакам..."

Главата му шумна, светът му се завъртя. Из село се чу, че сирак Тунчо се е „померил" с баш момата в селото. В тези тежки минути нещастният певец си спомни за думите на стария мечкар от Загорието как се превзема галена мома от богатска къща. Посред нощ той откачи от Нигиния двор закачената от нея мъжка агнеща жила. Направи нова гъдулка и я висна на стената. Поръча на майка си и на сестра си никой да не пипа новата гъдулка и „да знаете, ако някой скъса само една струна, ще умра и аз"!

На другия ден Тунчо наметна окъсания си шал, взе старата си гъдулка и тръгна към далечни страни незнайни занаят да учи, дюлгерин да става, пари да печели, мома да откупува. Вечер той подслаждаше с песните си умората на дюлгерите-гурбетчии. Затърсиха го по пазари и панаири. Тълпи народ го следваха да го слушат. Тръгна сирак Тунчо по цялата Беломорска Тракия да се радва и да плаче ведно с народа. Обикнаха го всички, даваха му ядене и пиене, но пари не

спечели. Накрая и ослепя с едното око — от мъка му „изкипя“. Предреши се Тунчо — на гърдите му спускаше голяма брада, през гърба му — дълги ко облече се в черен халат. Хората го нарекоха с но име — Бедния ашик (влюбен и певец).

Години го чака хубавата Нига, години на хоро не и лезе, друг не погледна, песен не запя. Погледът й вперен на юг, където „пари събираше“ нейният беде свирец. Но от него ни вест, ни помен... Понесе се мъл вата, че той сляп е умрял в чужда земя тъжовна Нигиното име на уста.

Нямаше кого хубава Нига да чака, зажениха я з богат момък, голяма сватба щяха да правят, три сел да калесват!

Ашик Тунчо свиреше в нова къща — стопанин гоща ваше и се разплащаше с чета млади дюлгери.

— Свири и пей, ашико, много бързаме — подканяха го момците дюлгери.

— Къде бързате, години сте работили — ден се по веселете!...

— Бързаме, в неделя сватба ще има, баш момата на Горна махала ще се жени, на сватба сме калесани.

— Как се казва невестата?

— Нига се казва, най-хубавата и най-богатата мома в селото ни.

Певецът млъкна... проплака и гъдулката му... Отиде Тунчо на баш пазаря на Бору град засвири и зарида: „Утре ще сватба да има в моену село далечно, една сестрица си имах и тя без брата се жени, дайте ми конче хранено, язда да го пояздя, сватбата да си заваря, след три дена конче ще развърна.“ Смили се млад момък над свиреца, та му даде конче хранено. Тунчо го възседна и право за село тръгна. Когато мракът плахо придебна, той спря пред схлупената бащина къща. На двора намери сестра си и кротко я попита:

— Девойко, заблуден пътник съм, има ли тук място за мене и за моето конче уморено?

— Майко, странник потропа на нашите порти, да го върна ли?!

— Дъще, нам късмет е бил, нам ихтибар е сторил. Нека да влезе пътникът, макар в една стая, ще опънем платно през средата и ще преспи — каза старата майка.

И влезе Тунчо в бащината си къща, седна на бедната майчина софра, легна зад опънатото платно. Събуди се рано-рано, откачи от стената новата си гъдулка, задрънка по прашасалите струни от Нигиното гергьовско агне. Тревожно скочиха майката и сестрата, през сълзи го замолиха:

— Гостенино, жив и здрав да си ни, не барай гъдулката, изгубен син и брат имаме, „рочал ни е пурочал никой да не свири с нея, ако струна се скъса — мъртъв ще бъде"!

— Нема, немааа, рахат бивайте и аз съм свирец, струна нема да скъсам сам.

— Днес му се жени и галеницата: девет години го чака, не бива баш сега да свириш с новата му гъдулка — просълзена му каза сестрата.

— Мили, майко и сестро, дайте ми тази нова свирка на изгубения ваш свирец, та да посвиря на днешната сватба. Ако е жив и здрав — ще се зарадва, пък може и да се върне!

Двете жени склониха и изпълниха молбата на странника ашик, без да го познаят.

Сутринта огизден девер с бъклица ходеше от къща на къща да кани цялото село на голямата богатска сватба. Покани майката и сестрата, покани и гостенина им свирец.

Пристигна сирак Тунчо ведно с майка и сестра на момски равни двори. Никой не го позна — с едното око бе сляп, главата му бе потънала в брада и коса, дрехите му бяха ни попски, ни калугерски, от крака до глава бе „странен странник"!

Странникът не яде, не пие, глава е оборил, в мисли е потънал. А горе на потони в кьошкове забраждаха Нига за невеста.

Голяма и богата бе сватбата, но и „кусур" си имаше — скъпо предплатените свирци от далечно село не дойдоха, беят ги бе върнал от пътя да му свирят и пеят. Сякаш на помен бе събрал богаташът три и четири села.

Подшушна някой на Нигиния баща, че чужденецът носи гъдулка под черната си дреха.

— Странниче, имал си свирка мечкарска, запей, засвири, сватбата да ни разшениш и кумове да ни повеселиш. Ето ти „пунгя" — със златни пари, вземи си,

колкото ти струва захмета (труда). — Сложи пари на софрата чорбаджията.

— Аааххх, Башо, стари свато, ти чувал ли си беде ашик песен и свирка за пари да продава?!... Севда не се купува, не се продава, със злато не се тегли, тя се печели със сърце и душа! Не ти ща, Башо, жълтите ал тъни, прибери си кесията!

— Свирецо, аз ти направих уважението на сватба да те поканя, стори ми пък ти честта да ми посвириш и попееш, слава и берекет на младоженците да оставиш.

— Моята свирка, Башко, е от „барчина на падина", не е за такава богатска сватба!

— Свирии, свирии!... — го молеше бащата и сочеше кесията със златните пари.

Изправи се сирак Тунчо, прокара лък по агнещите нови струни, а те зазвъняха, затрептяха, огласиха цяла Горна махала. Запя песни за стари времена, за богати моми и бедни сираци, за майки душманки и бащи жестоки. Хората го гледаха и слушаха изумени... Накрая зарида чудната гъдулка, запя и заплака сирак Тунчо: „Невесто Ниго, невесто, девет години станва как съм от село излезъл и заради тебе избягал по чужди земи тъжовни с гъдулка пари да печеля, тебе да откупя, сватба да сторя, къща да оградя! Тежък ми хабер допадна, че ти невеста ще идеш, сиво съм конче дояхал сватбана да ти завтасам!... Пари немах пръстен да ти купя, едно ми око остана и него ти армаган нося, едно ми сърце остана, него ти „пиван впивам" (дар от злато и сребро на невестата). Много ходих, много пях, много свирих, само едно разбрах — богатски пари, Ниго невесто, са студено желязо, богатска сватба еядене и пиене, висока къща е от кал и камене, а... любовта е от младост до старост!..."

От горни кьошкове слушаше Нига невеста, позна Тунча по свирнята, по гласа, разбра и думите. Агнещите струни омаяха сърцето ѝ! Изскочи на дървени чардаци, затърси с очи да види чудния свирец и певец...

— Бабке, мила и драга, изведи ме вънка на двора, слънце да ме види, огрее и то да ми се порадва. Изнеси ми белине харкомки, напълни ги с бистра водица, в тях да се огледам приляга ли ми невеска премяна! — помоли Нига своята баба.

Излезе невеста Нига на равни сватбарски дворове.

Мало и голямо я погледна — тя не грееше, по нея огън пламтеше от злато и сребро, потънала бе в багри, в цветя и сърма! Пристъпи младата невеста, звъннаха пири и синжири, запяха сребърни гривни; разтвори ресните на ръченика и показа бялото си лице. Цялата сватба ахна! Секна и гъдулката, Тунчо занемя в захлас от чудната невеста! А тя плесна с ръце, разтърси невеска снага, дръннаха гиздила и кичила. Високо се провикна Нига невеста: „Тунчооо, Тунчоо, сирак Тунчооо, добре ми дошло, мое „порво любове"..."

За случилото се после ни разказва запазената песен:

„И Тунчо си грабна млада невеста,
И си я метна на борзону конче.
Тунчо си вика на борзону конче,
Призимай, кончо, пригрибай,
С крадена млада невеста,
С бялата Нига, Нига Перинига..."

Пръв се разтича Нигиният баща, досете се къде ще мине крадецът, по пряк път дотича и развали моста-кемера. Пред Тунчо зейна дълбока пропаст! Върна се конче назад, но пред него с брадви и ножове се изправиха, пътя им препречиха момкови роднини. „Конче ага топаше, земя се тресеше и конче ага вищеше, селону се тънтеше!..."

Скочиха двамата влюбени от коня, в първа прегръдка замряха, нах небу ръце дигнаха и високо се провикнаха: „Зини, земьо, погълни на, ако на земя бехме разделени, то в земя да сме събрани!" Две сълзи капнаха, два извора бриснаха, Тунчо и Перинига в земя се скриха, имената си оставиха!

И сватбата им векове продължила! На това място при тези извори старите хора в нощна доба виждали да се вие сватбарско хоро, чували звън на невески гиздила, чували и Тунчовата гъдулка, но не да плаче и ридае, а да тържествува, защото двамата влюбени били заедно. Свирил Тунчо за своята Перинига, за обич, за неизживяна радост и вечна любов. Когато неговият извор потънал в бъз и коприва, Тунчо престанал да свири. В знойно лято една сутрин Трампажията намерил гъдулката окачена на натежал клон от червени ябълки „петровлянки" над извора на Перинига. Взел той гъ-

дулката, засвирил и запял като Тунча, веселил селото. Предавал я от поколение на поколение, та до днес. (Трампажиите са и единствените гъдулари в селото ни.)

Вековете изтрили Тунчовото име, останало името на невеста Перинига да напомня на младите за чистата любов. Народната обич към нея „припликнала", та почнали да кръщават дъщерите си на нейно име. В старият селски поменик откриваме, че в рода на Пахун Бакларя, живял преди 250 години, една от дъщерите му сред многолюдната му челяд, се е казвала Перинига!

Майките съветваха дъщерите си чисти, вчесани и пременени с усмивка и уважение да точат вода от Перинига. Бабите учеха нас, децата, отдалеч да поздравяваме с „Добър ден, Периниго", „Добър вечер, Периниго". А момите, когато дигаха нарамника с белите си бакъри, заднишком напущаха водата и с топлота й викаха: „Сбогом, Периниго!" Често Перинига бе люта и сърдита, когато се оставяха годеник и годеница. Отваряше вратите, с които бе завардена, и цяла нощ ги „праскаше", скърцаше и удряше. Рояк деца, хванати един о друг, се притаяхме далеч от нея да слушаме тайнствените удари, тръпнехме от страх и любопитство, без да разумяваме, че духа силен вятър. А с какъв захлас слушахме разказите на старите как невеста Перинига прогонила от това страшно място всички дяволи, зли духове и влюбени змеюве!!!

Невеста Перинига станала закрилница на тихата момска обич. Тя никому лошо не правила, само на ония юнаци, които мамили и лъгали „малкине моми нощно време, кога минели край нея, им сплитала краката и дуйкала фенерите".

Иван Недевски галил и мамил Мария Дечевска, но често я разплаквал. И една вечер, когато той минавал край Перинига, тя го сплела в краката и му духнала фенера. До годината Иван се оженил. Гого Чорноски (Кацевски) се годил за селската красавица Дора Янчовска. Наесен с китка го изпратила в равното поле широко. Един еркич, като му връзвал чана, с рогата му избол едното око. Заплакал, затъжил младият овчар как ще живее с едно око, щяла да го напусне и годеницата му. Другите момци се юрнали да я искат за невеста. Помамнала се Дора и почнала да избира от многото кандидати. Стоянца Янкоска късно се връ-

щала през Перинига, казала ѝ „добър вечер“, но я заследила една невеста с ръчник, с гиздила, вървяла след нея и повтаряла: „Невесто Стоянце, кажи на лелина ти Дора да не рита срещу късметя си, да се не жени за други, да си дочака и вземе главеника, за да не плаче ден и нощ... В едното му око са е събрал берекетя!“

Вслушала се Дора в съвета на Перинига, поръчала на Гого да не плаче и тъжи: „Кабул си та правя — приемам те и с едно око, такъв ми е бил късметя.“ Разшенил се овчар Гого, купил на Дора скъп армаган, цялото стадо на нея харизал! Дошъл си той напролет, докарал тежка сюрия, научил за „ГОЛЯМОТО ДОБРО“, което му направила Перинига, хванал най-хубавото агне и гоързал за вратата на ВОДА ПЕРИНИГА.

Малките моми пък ходили да се мият и пият от тази лековита и любовита вода за здраве и късмет. От нея точили и поливали ситан и ран босилек да мами и приближа юнаците по меже и попрелки, по хора́ и сборове. Хвърляли във водата еньовските китки и мълчаливо молили невеста Перинига да им дари желания юнак. Девери и зълви калесвали със зелен чемшир от Перинига на всяка сватба. Пълнили бакъри с вода да пръскат руба и дарове, да подливат на кумове и сватове, та да имат „благат живот“ всички младоженци. Така Перинига с векове благославяла и крепила влюбените млади, приютявала скръбни и нещастни...

ОДИСЕЯТА НА ЕДИН ИЗГНАНИК

Преди четиридесет години затърсих корените на момчиловските родове. Ходех от къща на къща, от старец на старец и се мъчех да изровя миналото от морето на забравата. На тетрадки записвах спомени, чертах. Започнах да разгадавам големия БАКЛАРСКИ РОД. Неговото начало се губеше някъде през два-три века.

Един ден с молив и бележник отидох при момчиловската столетница Мария Петрова Камбурова, по мъж Пахунева Вълнева.

„Слушай да ти разкажа — подхвана тя — за рода на моя мъж Пахун Волнювски. Те са хас Бакларци, но са купили имота на люде, изселели се в Богутево и Лопуха и селото им дало техното име. Пък са били и стара роднина, та си ходили и доходали на гости едни други.

Дядо Янчо имал братя — Пахун, Куртю, поп Паскал, Тодор и една сестра Яна, която е баба на Братан Шукеров. Този дядо Янчо пък имал от своя страна шест деца — Гого, Пахун, Тодор, Дьока, Мария и Жека. Най-малкият бил стрико Тодор — яца е бил умен и каматан, баба Янчовица нега най-галила и коткала. Още от деца са се загалили с близко комшийско момиче Златка Полидовска. Златка била като „слонце на хороно" и голяма савдьо си метнали. Малка им била разликата, но умирали един за друг! Не щял Тодор овчар да става, нито бъкли и каци да дяла, а тръгнал с дюлгерски чети из беломорските касаби и села. На втората година Златка извила и окичила опраталска китка и я поднесла на дюлгерския калфа с обет да му бъде верна галница. Но душмане какво не правят — посред зима Тодор получил тъжна новина, че Златка се оженила за богат и знатен момък, ненавършила още 16 години.

Мъка паднала на сърцето на Тодора, не ял, не пил,

засохнал и завяхнал. Затворил мъката си за цял живот. Една вечер в дюлгерската одая пошепнал на помалкия си комшия Коста Карапаунев: „Комшу, надолу ворвям, назад са не вращам! Ако в село влеза, бельо ще сторя. Кажи още майци ми да ме смята ни жив, ни умрял — нимой да ма чака!“ Обичта му към малката Злата се превърнала в омраза към цяло село, сякаш то ги разделило с нея.

Напролет дюлгерската чета се върнала в село без Тодора. Майката заплакала за сина си, сестрите тъжили за брата си и оттогава „ни хал, ни хабер от него!“ Майката срещнала Злата насред пътя и ѝ казала: „Златко, Златко, чи как сине, кайдиса да ми пропъдиш детето? Не те би е грях и срам?“ „Не ме е грях и срам, чичко от Тодора, той ми е още по-драг и мил! Тятю и майка ни разделиха, тям да е грях и срам! — през сълзи отговорила младата невеста. Но злото било непоправимо.

А Тодор, заключил мъката в себе си, поел пътя на изгнанието. „Низ море върва, въз баир се не връщам“, казвал си той, застанал на морския бряг. Преди година хора от остров Самотраки идвали да търсят дюлгери. Нарамил той дюлгерската торба, качил се на една лодка и слезъл на пристанище ХОРА на речения остров...

Тук той станал Теодоракис Вулгарос. Хванал се о работа, бързо изпекъл занаята, търсило го и почитало цялото население. След няколко години с група гърци заминал за далечна Америка. Там работил занаята няколко години и накрая станал майстор-строител на голяма мелница с дизелови мотори. Изградили мелницата, собственикът ѝ го поканил да остане на работа при него. Честно живял, пари спечелил. Но там, сред бобота на мелничните машини започнали да му нахлуват мисли за роден край, за близки, за Беломорието. Със събраните пари купил десет дизелови мотора и ги таксувал до пристанището на Дедеагач. Пристигнал и той с доста пари в себе си, но при кого да иде, с кого да се събере. Клетва е давал. Върнал се отново на острова, там се оженил за хубава гъркиня, свил свое семейно гнездо!

Хората тук севали и жънели, но идвало ли времето да се мели брашното, стягали лодките и го карали на мелници чак в Дедеагач. Хрумнало на вече модерния

мелничар да направи мелница на острова и спаси хора-та от излишен труд, тревоги и разноски. По негов пла и ръководство изградили голям хангар-мелница, впрег-нали един от моторите и задвижили камъка. Хората благославяли нашия Тодор и „техния Теодоракис“ за леснината, която им направил, за мекото бяло брашно.

Три години останалите мотори чакали на гарата в Дедеагач да свърши Първата световна война. Тодор искал да ги закара в Бургашкото пристанище, там да ги продаде и да отиде в село да се види със своя род, но Ньойският договор осуетил тези му намерения.

Тодор Бакларев от Горна махала, Пашмаклийско, станал виден жител на остров Самотраки. Създал солидно семейство, родили му се синове и дъщери. За всичко на острова него търсели и питали. Всички се възхищавали от неговото трудолюбие, честност и доброта.

Малко говорил той за себе си, за съдбата си, за мъката си. Говорил турски, гръцки, английски и френски, но българския постепенно забравил. Помнил само думата „ЗАТЪГА“. И тая своя затъга по роден край той носел на младини и на старини, с годините тя все понабъбвала в скръбното му сърце. В такива мигове той взимал брадвичката си и тръгвал нагоре, към върха. Изкачвал се горе самичък на островната планина, за да въздъхне и отправи поглед далеч на север, където в планината се гушело неговото родно село с незавехналите му детски спомени. Там, от високото, при тихо и ясно време се виждала родната планина, виждал се по-добре върхът на Момина вода. А после поуспокоен се връщал във воденицата. От каменистия гребен на острова мелничарят пречиствал душата си и утолявал затъгата си по родния край.

В такава мълчалива мъка преминавали годините на Тодор Янчев Бакларев на остров Самотраки. Почнала Втората световна война. Глад настъпил и на острова. Тодоровата мелница млъкнала, защото нямало ни гориво, ни жито. Жители от острова товарели на лодки по малко жито, за да го мелят в Дедеагач, но на брега то било конфискувано и мливарите се върнали отчаяни.

Видял Тодор людската мъка, че и последните остатъци от житцето няма къде да се смелят. Вечерта дрямка не дрямнал, знаел, че надеждите на хората до него

опират. И ето, хрумнало му да направи друга водна воденица, през камъни и пещерни дупки да събере три малки дерета в едно и с тази вода отново да задвижи и воденичния камък. Цялото население копало и събирало малките рекички, а той се заловил да прави варали, перници и самата воденица на определеното място. И за един месец моторната воденица на острова станала водна караджайка и почнала отново да мели оскъдното жито на хората. Радостен и щастлив бил собственикът ѝ, че спасявал хората от гладна смърт."

Ще приведа и спомените за Тодора на двама наши момчиловци, озовали се на остров Самотраки през Втората световна война.

„Бях мобилизиран в Беломорието — разказва шестдесетгодишният Коста Янев Кетев. Една рота войници ни изпратиха на остров Самотраки (Семендрек) за охрана на бреговете му. Още първия ден там забелязах един тънък и висок човек, облечен в черни потури, с черна долама, с тъмночервен пояс на кръста, с кюлчани на краката и черна гугла на главата. Ахнах, викам си какво търси тук нашият дюлгерин Костадин Савков? Приближих го, гледам — хубав старец, чист, спретнат, лице сухо и продълговато, нос малък, очи сини, коса посребрена, големи мустаци закриваха устните му. Беше около седемдесетгодишен. Този човек се въртеше около една малка воденичка с прикрепена станчка до нея. Винаги имаше хора наоколо — едни в торбички носеха да им меле жито, други му плачеха да им даде малко брашънце, защото децата им умирали от глад. Човекът никого не връщаше. На втория ден двамата с Димитър Драгнев надникнахме във воденичката, камъкът се въртеше, кречеталото пееше своята песен, усещахме мириса на прясно брашно. В малката му станчка ни лъхна благоуханието на топла пита, която току старецът бе извадил от пепелта. Седнахме на дървената пейка пред воденичката. Приятно ми беше да наблюдавам този човек, защото имаше прилика с баща ми — по дрехи, мустаци, тембър на гласа. На една тепсия той ни изнесе цялата питка, полята със зехтин. Лакомо я изядохме, защото и ние, войниците, гладувахме. Накрая се изправи пред нас със скръстени на пояса ръце и се обърна към мене на турски:

— Момче, ти българин ли си?

Отговорих му утвърдително.

— От кой край на България си?

— Ей там, горе, от балкана съм — посочих му с ръка на север.

— От кой балкан и мемлекет си тогава?

— От Пашмаклийско съм.

— От кое село?

— От Момчиловци съм.

— Там нема такова село — ми отвърна старецът.

— От старото Дерекьой съм.

— От Долно или Горно Дерекьой?

— От Горно Дерекьой съм!

Старецът отпусна ръцете и развълнуван почна да повтаря: „И аз съм от това село... и аз съм от това село...“ залитна да падне, а ние го прихванахме да седне на пейката. Лицето му плувна в пот, цял трепереше, руктаха му сълзите, плачеше като дете, удряше ръце о колената си и повтаряше: „И аз съм от Дерекьой!...“ И ние се просълзихме, без да знаем защо! Настъпи тягостно мълчание, чуваха се само хълцанията на разплакания воденичар. В началото помислихме, че ни лъже и го запитахме:

— Еее, мадем си от Горно Дерекьой, от кой род си тогава?

— От Бакларския род съм, Тодор Бакларев се казвам! Има ли още Бакларци в селото?

— Има — отвърнах. — Бакларцките къщи са около хорището, там ли е била и вашата?

— Нее, нашата къща е на горния край на селото. Баща ми се казваше Янчо Бакларя, от дете съм дошъл на този остров.

— Щом си от нашето село, знаеш ли някои имена на хора или местности?

Старецът ни погледна с плувнали в сълзи очи. Хвана главата с двете си ръце, наведе се и потъна в размисъл... после дигна глава и с неувереността на първолаче почна да изрежда: „Моомиинаа водаа, Друумаа, Агия Панагия — Света Богородица“, и накрая с голям напън произнесе „Хаарраммлицкооо“.

Нашият дерекьовец дигна очи, погледна ни, тури ръце на гърдите си и продължи през сълзи: „Шестдесет години съм избягал от моето родно село! Клетва бех дал да не произнасям името му, човек от него да не

срещам, мой крак в него да не стъпва, но... Вие отключихте сърцето ми, на вас първо казах, че съм родом от Горно Дерекьой! Цял живот съм чакал това време. Тук добегах, тук се скрих, човек станах, почит добих, имане събрах, добро на хората правя и днес... Но..., мои братя българи, в гърдите цял живот съм носил една мъка, една болка, една голяма ЗАТЪГА (тази дума я каза на български) за моя роден край, за братя, сестри, съселяни и роднини. Вие виждате, че хляб имам и на хората давам, но само с хляб не се живее на тази земя, човек без род и роднина винаги е гладен и жаден."

От този момент ние двамата родопчани му станахме като синове. На празници ни канеше у дома си. Общуването му с нас му припомни и майчиния език, почна да говори и на български. Една вечер му изпяхме:

Яжте и пийте, йолдашлар,
и добра дума думайте,
с добро да се запомним,
на сая земя чужденска,
чужда е земя притажна,
кайну е майка мащеха...

Тодор я беше чувал още от калфенските си години из тъмните дюлгерски одаи. Той напусна веселбата, намериха го в другата стая да плаче! Оттук-насетне все това си пееше: „Чужда е земя притажна..." и сочеше високата планина на острова: „Виждате ли колко е голяма и висока тая барчина, цял живот я нося на плещите си! Цял живот ма е притискала! Цял живот ми е тежала!"

След шест месеца трябваше да напуснем острова. Пръв изпращач ни беше воденичарят Тодор Бакларски. Лицето му се смееше, а очите му плачеха. Поднесе ни подаръци от душа и сърце, изпращаше много здраве на всички. „Само да продам моторите, да събера пари и ще дойда на село! Искам спомен да оставя в него!" — това му бяха последните думи... Лодките ни отнасяха към Беломорието, а далеч на брега на остров Самотраки един черен силует стоеше и махаше...

Войната бе вече свършила, животът се нормализираше, изобилието на острова се възвръщаше и водениците на Тодор Бакларски отново запяха своята песен. Но годините на родопския изгнаник се бяха понатрупали, силите го напускаха. Но ЗАТЪГАТА по роден край не стихваше. Разровената жарава в душата му избуя в любороден пламък.

Една зима Тодор се разболя и залежа. Воденичката му млъкна. Жени и мъже пак почукваха на портите му и го молеха да смеле житцето им. И пак не им отказваше. Отваряше воденицата, караше ги сами да сипват житото в кошове и да събират мекото брашно в чувалите. При слънчево време излизаше, заставаше на морския бряг. Слушаше шума на яростните вълни, но мислите му пъплеха по стръмните пътеки към родния му край.

Тук рано се пуква пролетта, но тази година тя бе доста подранила. Дърветата бяха цъфнали, всичко се събуждаше за живот и радост, а небето бе ясно и прозрачно като човешко око. Знаеше Тодор, че в такова утро там, далеч на север, се виждат родните му планини. Без да казва на никого, пое пътеката към върха...

Едва бе стигнал до скалата, двамата му сина го намериха паднал в старческа изнемога. Пот обливаше лицето му, болка раздираше гърдите му. „Какво ти става, татко, какво искаш да ти дадем?", а той им отговаряше: „Водицаа... водицаа!" Донесоха му вода, но той отказа да я вкуси .. и продължаваше да повтаря „Водицаа... водица!"

Накрая се обърна към синовете си и през сълзи промълви: — „Мои синове, всичко ви оставям, всички ви благославям, имам последна бащина молба." Дигна трепerещи ръце на север и продължи: „Виждате ли там далеч се синее най-крайната планина... Еейй там е моето родно село, моят роден край... цял живот съм жадувал за него. На оная висока планина има голям извор — Момина вода. Искам от нея да ми донесете и да ми полеете над гроба..."

ЗЕБИЛЮВИЯТ ТЮМБЕЛЕК

Причина стана богутевският кмет Шико, за да придобие Вълчо Хорев от Горна махала десет декара нива на Лагот и да закара там своите сто и двадесет брава. Стария столетник Хорко Стоев беха довели да види новата тарла, да й се порадва, да я благослови, а и да пази новата овчарска кошара и да храни двете малки щенци. Макар и на сто и тринадесет години, той пак вършеше работа. През деня ходеше и по гората, носеше сухи дръвца за огъня, сечеше тънки вейки и ограждаше овчите кошари. И той се радваше на новия имот. Кръстосваше нивата и от всички краища вземаше шепа пръст. Показваше я на сина и внука си и викаше: „Сине, земя стиснищ ли я в ръка и стане ли ти на топка, да знаете, че тази земя е блага и родовита. Това място се казва Селището, вчера наброих тук седемдесет и две грамади от съборени къщи. Старите люде са знаели къде да сторят своите махали — на топло и слънчево място, дето земята е блага и топика..."

Летният ден предвещаваше слънце. Насреща се простираше зеленият килим на Касъмдерския букак. Зад новия имот се изправяше Селищенската тъмна гора, долу шумеше Кедишката река, а ливадите бяха обкичени с чуден гороцвят. Тих повей разнасяше летно благоухание и песните на горските птици. Цялата природа сякаш тук бе сбрала своята омайност.

Хорко седеше на сянка под една ела, потънал в размисъл за човешкия живот... По едно време дочу кучешки лай, после слуха му погали дизия чанове. Голямо стадо слизаше от Ески мандра към Лагот на Селището. Чановете пееха и огласяха цялата планина. Бркна и овчарска гайда, допълвана от звъна на чуден ТЮМБЕЛЕК.

Трепна Хорко, скочи като дете, изкачи се на билцето и се заслуша.

— Чуеш ли, сине, този тюмбелек? — обърна се то към внука си.

— Чуем го, дядо, чуем го.

— Айсоя тюмбелек, сине, ми е тупкал и цонкал на това място, речи го, преди сто години.

Усмивка озаряваше лицето на столетника, изпари с старческата му немощ и той тръгна през гората към стадото и чановете. Шепнешком повтаряше: „Позна го, познах го... по цял свят нема такъв тюмбелек, само той беше и в полето, и в планината..."

Овчар на стадото беше Анастас Марински от Горна махала. Помами той кроткия еркич, отвърза тюмбелека и го даде на Хорка. Взе го старецът, ръцете му трепереха, очите му се пълнеха със сълзи. Държеше в ръце скъпия спомен от младините и повтаряше: „Той е... той е... познах го, това е прочут тюмбелек, със злато да го теглиш, пак нема да го изплатиш!..."

Събраха се наоколо и други овчари, косажии, горски делачи, говедари и шилетари. Гледаха стареца в захлас, слушаха думите му...

— Слушайте, айол! На десет години баща ми Стою ме даде овчарче на Зебил кехая от Чатак (Устово). Зиме в полето, а лете на планината много къшли сменихме, много планини обиколихме. Зимно време в казан качамак варяхме и докато го объркаме — четири-пет души се сменяхме и в зной отънвахме. А лятно време кехаята ни викаше: „Пийте, овчаре, пресник, яжте, овчаре, сирене, сва мляко мяса от каменесе да извира!" На седемнадесет години станах баш ян кехая на цялата сюрия. Сюрията му достигна до 12 хиляди овци и всичките ги познавах на лице, ако щете, познавах кое агне от коя майка е. В сюрията бехме към 30 овчари, осемдесет кучета и двайсет овчарски магарета.

От село Кестен, Дьовленско, имаше един прочут кехая. Не помня името му, но прякорът му беше Кокаларя. Мераклия беше този кехая, имаше хилядо овци, двеста кози и еркичи. Всяко подзиме слизаше със стадото си от планината и купуваше Беглицката купия, за да зимува стоката му. Ала най-мераклия той бе за чанове и тюмбелеци. Звънът им се носеше и шенеше цялото поле. Сред тях бе и този тюмбелек. Вие го чухте, той е и чан, и тюмбелек, неговия глас никъде другаде го няма — той се съешва с всяка дизия. Кехаята

поръчал чановете на чепетчиларските майстори. Викахме им „драмски чанове“. Те бяха най-хубавите, защото „друга им била рудата, друг им бил и чалъма на леене“, пък чанжиите никому не казали докрая тайната на своя майсторлък. Маденя на тюмбелеците било село Катун.

На дизия хубави чанове без хубав тюмбелек овчарите викахме „сирак дизия“. Кестенжицкия кехая на хубавите си чанове решил да си направи и хубав тюмбелек. Една пролет отишъл при баш-майстора в Катун, занесъл му голямо агне и му казал: „Майсторе, след два дена през тук ще мине моята сюрийка, излези, та послушай чановете ми и сам карари какъв тюмбелек ще им уйдиса. Ако трябват още пари, ще ти ги дам. Искам да ми уйдисаш дизията с тюмбелека и да се не давят едни други.“

През лятото майсторът отишъл на мандрата и намерил кехаята. Яли, пили и накрая го поканил да отидат заедно сами в гората. Там той му наредил да насече хвойнови издънки, че „ще жежем фойнови вогля. Хубавите тюмбелеци стават, когато се чукат и пекат на хвойнова жар. Ние немаме време и сметка да правим това всекиму, само на тебе го правя и никому ни дума!“ След като изгорили въглищата, му казал да прибави още шест дюкме да турят в него, та „хем да тупка, хем да цонка!“

И едно подзиме Кокаларя пак слезе от планината в Гюмюрджинското поле. Настани се на старата си къшла, чановете му боботяха и огласяха цялата околност, а тюмбелекът им отпаряше. Да слушаш и да се не наслушаш на такъв хубав тюмбелек!

Чудеха се и маеха всички овчари за „уйгунлука“ на чановете с новия тюмбелек. Много бяха и завистниците, дето се канеха да му ги откраднат, та зимно време кехаята ги отвързваше и ги криеше в миша дупка.

Дойде прочутата Морова година. През лятото беше голяма суша, през зимата голям студ, нечуван глад настъпи и сред хората. Измряха хиляди овци, а сред тях и овците на нашия Кокалар. Овчарите му го напуснаха, остана сам с яловите овци, и те на път да умрат. Бе решил да ги закара горе в планината и там с борова четуна да се опита да ги спасява.

Умираха овците от глад, умираха и овчарите за ка-

чамак! Ока царевичино брашно се купуваше с един грош и пак никъде го немаше. Една сутрин кехаята дойде на нашата Саксалицка колиба и със сълзи на очи молеше Зебиля да му даде десетина оки брашно. Нашият кехая го отпрати при Желал бея в селото, ама прати и едно дете да каже на бея, ако му даде брашно, да му поиска тюмбелека с дизията чанове.

Такова и било условието на бея, за да му даде брашно.

— Беим, изнеси пушката, та ми пукни, пък нимой ми иска и зима сърцето — с пълни със сълзи очи му отвърнал съкрушеният кехая.

— Ех, тогава не си още огладнял, ага не даваш дизията с тюмбелека.

— Аман, беим, дай ми барем пет оки — завторил кехаята.

— Аман, заман — нема, довечера докарай с магарчето ченовете с тюмбелека на колибата при Зебил кехая и да ти го товари брашно, колкото може мулето ти да носи — последно наредил беят.

Вечерта дойде човекът с магарчето и в два чувала караше чановете и тюмбелека. Посрещнахме го, нагостихме го и накрая той рече:

— Зебил кехая, чанове и тюмбелеци искаше, карам ти ги, разтваряй ги и ти, вземи и виж за тях какво ще ми дадеш!

— Кехая, ще ти взема драгото, ще ти дам благото, един товар брашно за качамак.

— Ах, Зебил кехая, ти ма найде на голям зор, купи сърцето ми за един магарешки товар брашно. Нямам вейке овце и кози за моите чанове и тюмбелеци. Тебе да цонкат чановете, тебе да бумка и тюмбелека! Да ти шеноват душата и сърцето, прави кабадайлък през чаршии, потьове и друмове. Белки след години пак наплодя овци и кози, та пак да дойда на тази къшла. Сбогом, Зебил кехая, сбогом, не мога да река халал да ти е дизията. Та хайде, чанове пак си ща купи, ала такъв тюмбелек никъде нема да найда... — с тая голяма мъка си отиде чилячекът...

И не било късмет този кехая отново да си наплоди овце. Големият продължителен студ бе поледил целия Боругьол. През него минаваха хора, каруци и добитък. И той бе повел овците с магарчето през поледено-

то езеро да ги кара в планината. Стигнал средата и едно ловжицко куче фирило заек, стадото му се плахнало и се събрало на топка сред гьоля. Ледът се пропукал и кехаята с овците и магарчето потънали. Всички овчари плакахме, останаха за спомен у Себиля чамовете му и този тюмбелек.

Нашето място Саксали бе влажно и овците призимиха, но агнета напролет немахме. Старите овци опролетяха, ала беха само сурови кожи. По Гергьовден овчарите гледахме баш кехаята в очите кому ще даде „Кестенжицката дизия". Някои го молеха да им даде само тюмбелека, защото той уйдисваше на всяка дизия. А той каза:

— От днес-нататък тази дизия с тюмбелека ще бъде ШИЛЕЩА ДИЗИЯ; който пасе шилетата, нему ще цонкат. Нема да ги разделяме, да цонкат заедно, да си спомняме за него.

Всяка пролет и есен минавахме през местността Кузаба. Прочут разбойник от околните махали, като слушал тюмбелека, викал: „Тупкай ми в сърцето, рано или късно ще ми тупнеш в ръцете." Ние знаехме тези закани и по тия места отвързвахме тюмбелека и го криехме.

Така правехме години наред, но ето че една есен ни дойде лошото. Идвахме от планината и както всяка година над село Ясикьой вързахме тюмбелека, за да предизвестим на хората от полето, че си пристигаме. Замръкнахме в подножието на самата планина. Крадците ни проследили, чакали да вържем тюмбелека и да ни нападнат на открито място. Вечерта накладохме два огъня — от двете страни на стадото и уморено заспахме. Сутринта рано щом се събудихме, видяхме, че сме обградени от двадесет души. Ние имахме само две пушки — що да сторим с тях? Бехме четирима овчари. Почнаха да стрелят в огньовете ни. Ние се разбягахме. Убиха ни едното магаре, ние се смесихме с овците. Хвърлиха се двама към стадото и загониха еркича с тюмбелека. Той пък като че ли разбра, та почна лудо да бяга и да кръстосва открай докрай стадото. Спуснаха се още двама и успяха да откъснат еркича, стреляха му два пъти и той падна в едни храсти. Отвързаха му тюмбелека и потънаха в планината.

Вечерта пристигнахме в Саксалъ. Разказахме на Зебил кехая какво ни е сполетяло.

— Стана ли и това? Чи как го дадохте, какви сте вие овчаре, вас да немаше, пък тюмбелека да го имаше — сърдито ни отвърна кехаята.

Три години този тюмбелек кудга в земя бе потонал. Прибрал го бил баш разбойникът и без никой да знае, го скрил в хралупа на стар дъб. Същия крадец на другата година бил убит от овчари на Алем тарла. Шило в торба не седи, от лаф на лаф са бе разбрало, че нашият тюмбелек е скрит в дебело мешово дърво. На третата година Жалал бей поръча под дърво и камък да се намери тюмбелекът, да се върне на мястото му! И напролет по стрижба почернелия тюмбелек го донесе на къшлата братът на Жалал бей, станал тогава кмет на Кузаба.

Жалал бей разтупка тюмбелека, овчарите се развикаха от радост, че се връща красотата на цялата сюрия. Взе го в ръце Зебиля, целуна го и го даде на мен с думите:

— Хорю, вържи го на най-хубавия еркич под дизията и ако втори път го изпусните, и вас да нема в моята сюрия. . .

После Зебиля купи Бялото камене и Калъчборун от богутевци за шестдесет турски лири. Мен прати с шилетата на Бялото камене с дизията и тюмбелека, а сегмала настани на Ески мандра. В нея мандражиите бъркаха матан в дванадесет бъркални каци. През лятото чановете и тюмбелеците огласяха цялата планина. Хората наоколо се наслаждаваха, едни ни ублазяваха, други ни завиждаха. Един ден на мандрата дойде Машкаля от Богутево. Той съдеше, той бесеше! Всичко живо от него трепереше!

— Зебил кехая, продай ми шилещана дизия с тюмбелека — рече той на кехаята.

— Машкал кехая, дизията е на Жалал бей. Познаваш го, той нема деца — деца са му овците, чановете и тюмбелекът. За тях душа дава. Молям ти са, чорбаджи, нимой ми разсипва сюрията — смутено му отговори изплашеният Зебил.

За нещастие същото лято Желал бей ненадейно умря в полето.

Жена му остана да се разправя с хилядите стада, с чанове и тюмбелеци. По Димитровден кехаята й даде „точна сметка“, като скри от беювицата четиристотин

сегмал, а тя от благодарност му даде още толкова. И оттогава Зебиля от Четак стана „хас Зебил кехая". И защото за дизии, чанове и тюмбелеци беювицата и дума не отвори, станаха „Забилевата шилеща дизия и прочутият Зебилюв тюмбелек". Замогналият се вече „тежък кехая" тръгна при Машкаля да купува от него богутевските планини за стоката си. Като разбрал за какво е дошъл, селският съдник му отговорил:

— Върви си, нищо нема да плащаш. Ще ми дадеш само шилещана дизия с тюмбелекан. Ако не рачиш, сам ще си я взема!

— Друго ищи, друго троси, тя ми е и душата, и сърцето, как да ти я дам, с какви роки да ти ги отвържа — приплакал Зебиля. — Барем ми остави тюмбелекан — смутено добавил кехаята.

— Баш той ми трябва, я си чанове имам, тюмбелек си нямам.

И една сутрин на ден света Ирина таман бехме пуснали кочовете, Машкаля дойде, куче с кучето, влезе в атака и сам си отвърза чановете и тюмбелека... отнесе ги... с тях отнесе и сърцата ни!

Така завърши просълзен разказа си столетникът Хорко. Но историята на Зебилювия тюмбелек не свършва дотук. Години наред той галил и пълнил сърцето на богутевския съдник Машкаля. Когато после тръгнал със семейството си да се изселва, продал дизията с тюмбелека на Атанас Сирака от Чепеларе. Цяло Богутево жалило за тях. След години Хасанаговци отново купили и върнали в селото това овчарско богатство. И пак се разшени Бялото камене, където столетникът Хорко позна любимия му тюмбелек. Според Никола Вълчев Хорев чановете и тюмбелекът се върнали пак в Чепеларе, купил ги за „мило и драго" Анчо Харбалията. Накрая те бяха станали притежание на Иван Куртев и години огласяха Зорнишките присойки, а тюмбелекът „тупкаше" и се чуваше чак в Чуфаджицката планина... И когато оредяха родопските стада, когато козите беха „изконадени до крак", когато се кратиха овчарите, и те млъкнаха и осиротяха! Замислени и смълчани, виспаха по потони, греди и мазета. Едни почерняха, други позеленяха, а тюмбелеците ръждясаха. После дойде ред да ги продават на парче на кантар, а без пари на бакърджиите в Устово и срещу тях

да получат листове бакър. Имаше и хора, на които им беха мили и драги, та ги пазеха като светиня вкъщи. Иван Куртев от Чепеларе ги беше нанизал на овчарска гега, внесъл ги бе в новата си къща и от време на време ги разцонкваше да му погалят душата и сърцето. Накрая и те останаха, без да има кой да им се радва...

И сега тази дизия и прочутият Зебилюв тюмбелек, които близо два века са шеновали планината и са пораждали толкова овчарски страсти и драго, понастоящем се намира на „Пикника" в Пампорово. Не да пазят шилета, не да подслаждат непресетия овчарски качамак, не да шеноват баири и планини, а да радват и подбуждат апетита на гостите в „Мандрата". Нанизани на саръци, всеки ден те са свидетели как на шишове се пекат агнета и шилета и ги разцонкват, когато поднасят на посетителите топлото чеверме с думите „Ха сега, благо да ви е..."

И никой не се замисля дали техният звук е тържествена песен, или реквием на прочутото родопско овчарство...

ЗМИИНО ГНЯЗДО

(Край овчарския огън)

Отдавна е било! От Горна махала имало човек на име Коста. Никой не знае от кой род е бил той. Немал си имотец в село да оре и сява, та прехвърлил билото на Момина вода и чак в Лопуха тръгнал да търси земица и паша за малкото си стока. Бил тих и мълчалив, от пролете до подзиме самотно живеел в това дере. Сред гората си сторил малка нивичка — с пожар отнел парче земица от гората и я сявал с ечемик. Самотник е бил този Коста! Орал и копал, севал и жънел, вършеел и мелел. Сам си бъбрел с добитъка, само от време на време се чувала пищялката му. Продумвал „от дъжд на вятър", та някои мислели, че е ням. Живо същество не убивал, всички земни и небесни гадове му били мили, скъпи и драги. Змия, ако му се изпречвала на пътя, той я заобикалял, за да не я изплаши. Оплаквали му се овчарчета:

— Стрико Коста, снощи вълкът ми взема една овца.

— Еее, вълк е, ще вземе, това знае, и той има корем.

— Стрико Коста, му вика друг — мечката ми грабна една коза заедно с чана.

— Еее, мечка е, щом ние не ѝ даваме, тя ще си открадe, и тя трябва да живее — успокоявал го той.

— Ами защо мечки и вълци не нападат твоите овчици? — питали го овчарите.

— Защото сме комшии, от сняг до сняг тук живеем заедно, нито аз им преча, нито те ми бавят — усмихнато им отговарял Коста.

Овчарите смятали, че от самотия е подивял в това дере, с хора се не събира, а с вълци и мечки аркадашлък прави. Други подхвърляли, че е магесник и чародеец, „своите овци чува и варди, а вълците и мечките праща към нашите..."

Една пролет Коста цял месец разчиствал и сякъ хвойни и храсти. Чакал лятото, когато изсъхнат, да г запали, нов пожар ще стори и го засее пак с ечеми Застанал той пред пожарището си, прекръстил се и из вадил огнивото да запали пожара. Внезапно се стъпи сал: забравил, че по обичая, преди да запалиш сухо тията, трябвало три пъти да се провикнеш — всичко живо да бяга. С разтреперан глас извикал:

— Каквото живо има под дърве и камене, да излиза че паля пожара! Ее ейй, чуете ли, живинки и гадинки бягайте, че ще изгорите! Чухте ли и вие, змии и гуще ри, излизайте и бягайте, лю ей сига ще фулькна хвой ната — потретил стопанинът.

Запукали и затрещели сухите храсти, вдигал се ви сок пламък. И ето, една змия изпълзяла под сечището но пак се връщала в средата на харманa и тревожно свистяла. Домиляло му за змията, тръгнал към нея, а и огънят наближавал средата. Тук змията съскала и обикаляла своето гнездо. Надникнал Коста и видял преплетени на кълбо малки змийчета, облизвани от пламъка. Свалил си дуламата, с ръка стиснал ръкава, а с другата хванал змийчетата и ги турил вътре. От огъня ризата му пламнала, косата и мустаците му би ли опърлени, но успял да изнесе децата на ужасената майка... И тогава змията дигнала глава и му прогово рила с човешки глас:

„Добри човече, всички хора се страхуват от нас, мра зят ни и смятат, че сме студени животни и носим смърт и ужас. А ти се хвърли в огъня, за да спасиш рожбите ми. Какъв си ти — умен ли си, добър ли си или си ня кой чудак и искаш да обърнеш света наопаки. Но днес ти ми направи голямо добро — готов беше да изгориш, за да ни спасиш. И аз знам как да ти се отблагодаря. Ще ти дам дара да се сяташ езиците на всички жи вотни. Това ще ти помага в живота, дори може от смърт да те избави, както ти днес спаси нас...“

Озадачил се Коста какъв ли може да бъде този дар — да се сята човек от езиците на всички животни! Нима животните си имат езици и си говорят едни други?

На другия ден, случил се топъл и задушен, а черни облаци пъплели от Карабалкан. Гърмяло... тряскало и след обед заваляло. Мълнии святкали, гръмотевици се сипели над гората. Далеч бил Коста от колибата си, потърсил сушина под стара и висока ела, под която капка дъжд не капвала. Но това дърво било гръмовито, от върха до корена му се виждали мълневи рани. А когато мълниите отгласяли, той чул кълвачът да чука — куч-чуукк... чукк... чукк... къкъ... къкъкъкъ..., а Коста разбрал, че кълвачът му казва веднага да напусне старата ела... да се махне от това място...

Чудно как се сятам от езика на това пиле, ето го дара от змията, си рекъл и се махнал от дървото! Изминал десетина крачки и гръм се строполил над елата, и тя се превърнала в бели трески!

След няколко дена повикали Коста да замести на мандрата стар мандражия, който отишъл в село да жени малкия си син. Там имало хиляда дойни овци, разделени на два билюка — бели и черни. Вечерно време лежали в заградени котари поотделно. Посред нощ една овца от белите прobляла: „Тази вечер сме гладни, сегмалжиите не ни напасаха добре, хайде да отидем в Дерин кедик в овесето и да се напасем..." Обадила се друга от черните: „Бива... бива... и ние сме гладни и ние ще дойдем."

Коста единствен разбрал какво си говорят овцете и побутнал баш сегмалжията да стои буден, защото овците се готвят да стават през нощта. Но той само му се изсмял, изругал го и отново захъркал. Рано преди зори баш мандражията станал и излязъл от мандрата, и видял, че няма ни една овца в кошарите, а кучетата спокойно си спели. Скочили сегмалжиите да търсят овците, но наоколо не се чувал ни чан, ни татралка, ни тюмбелек. Върнали се в мандрата и обвинили Коста, че той уж ги е пуснал.

— Нели ви казах нащрек да спите, овците се сдумаха нощес, че ще ходят да пасат на Дерин кедик...

— Как се сяташ от овчия език бре, магесник такъв, ти си ги пуснал нарочно, друг път не помним да са бегали посред нощ.

— Да, магесник съм, идите сега ги докарайте, та да сядаме да ги доим — им отвърнал той.

Овците опасли сто декара овес, отгоре на всичко ги

връхлетели и вълци, които издавили десетина брав[?] Хвърлили вината върху Коста, изгонили го от мандрата, лютo му се заканили да го бият, че си послужил с нечиста сила и пакости на овчарите.

Наскърбен, Коста си хванал муленцето и тръгнал към Лопуха и колибката си. Другия ден отишъл в Буковака над ливадата си да бере дърва. Кротнал един бук, забил брадвата на него и седнал да си свива цигара. Малка пепелява птичка кацнала наблизо и заповтаряла: „Пънн, пънн, пънн!" Тревожно клатила ту глава, ту опашка... „таз вечер да бягаш от колибата си, ще дойдат овчари да те убиват..." Вечерта Коста останал в гората. А среднощ дошли вбесените овчари и колибата му пламнала.

Изгубил се Коста с муленцето, никой не знаел къде се губил цяло лято. Чак наесен, когато овчарите заминали в полето, той се върнал да покрива изгорялата си колиба. Улисал се Коста в работа, дори не подозирал, че Коланските заговезни и Никулден отдавна са минали. Наум не му идвало, че може сняг да го притисне, да му препречи пътя към село. Валели дъждове, запрехвърляло и сняг, но той се сгушил в колибката си да пренощува, та сутринта да си тръгне към Горна махала. През нощта чул да реве мечка в Каракуската тъмна гора. Отворил вратата, навън бушувала виелица, а мечката продължавала да проревва и му викала: „Коста, Коста, стани си тръгни за село, защото ще натрупа сняг и тук ще умреш от студ и глад."

Послушал Коста мечката и през нощта си тръгнал. Едва изкачил върха, фъртуната го подбрала из голия картъл. Цялата планина потънала в студ, сняг, виелица и мъгла. Опъвал той муленцето напред, а то го дърпало назад. И в тъмната нощ Коста чул зад гърба си вълчи вой. Изплашил се, мулето зафръщяло, а вълците виели и повтаряли: „Коста, Коста, пътя си сбъркал, пусни мулето напред, хвани се за опашката му, то само ще те отведе право вкъщи..." Хванал се той за опашката и муленцето през бури и преспи го довлачило до дома му. Така мечката и вълците спасили живота на своя съсед от Лопухското дере.

Вкъщи влязъл премръзнал, а бабичката му седяла край огъня.

— Чи как дойде, старец, в това лошо време, кой те доведе дотука — запитала тя.

— Змията ме доведе, бабо, змията, дето й спасих дечинките, а сега тя мене спаси — отвърнал Коста.

— Чи какви змии галчиш, старец, посред зима. Мяса да си сборкал по Лопухан?

— Еехх, бабо, бабо-оо, не съм полудел, на този свят направи добро, ако ще и на змията, то пак добро ще те намери.

И оттогава дори до днес, там, далеко, в Лопуха има вековна гора. Навлезеш ли в нея, посреща те горски хлад, от тишината и мълчаливото величие на балкана тръпки те побиват. Само зоркото око ще забележи, че в стари времена тук е стъпвал човешки крак, ще зърне стари вади от съседните дерета, над тях следи от стари синори и дувари, които и сега крепят ронливата и плаха пръст. Обраслата с вековни дървета равна поляна и днес се казва Костова ливада! Западно от нея, на билото, пак в гората стои замислена и отънала в зелен мъх грамада — руината от Костовата колиба, на която овчарите казвали Змиини камъни и Змиино гнездо. Тук хората често виждали пепелянки. И като някаква нощна птица, изхвръкнала от опушена мандренска стряха, това, долетяло до нас от вековете, овчарско сказание накрая „повелявало“: „Никой овчар да не убива змия на Костова ливада, защото тя е сайбия и берекетлия на цялата планина!“

СЕЛСКИЯТ ДЕВЕР

Стани се, коню, разшени,
разшени, коню, разтипай.
Утре ще сватба да има
със много стари сватове.
Със дванадесте девера,
със девет золви лефтери.
Тебе ще, коню, да язди
най-малкаңа золвичка,
га през село минеме,
височко доржи главона,
ситничко стипай с ногине...

В миналото всяка родопска сватба започваше с тази КОНЮВА ПЕСЕН. Ако на момски равни двори се отвеждаше „овенчек вакал каматан", то на „момковите равни двори" заставаше „конче хранено". Песента му пееха момковите побратими да не ги посрами на утрешния ден. На него качваха младата невеста, на него тя през село минаваше за новия си дом. В нашия родопски фолклор с „конче хранено и конче алено" са свързани първите любовни трепети между юнака и момата. „Коню, коню, ален коню/, хайде коню, да идеме/ дену бехме снощна вечер... тамо има до три моми!" „Руске ле, чепкън девойко, /стани ми конче разведи/ разведи, Руске, разпитай, /главен ли му е сайбия,/ женен ли му е сайбия..." Момата виждала свòя избраник, винаги възседнал конче раванлия. Конят бил разговорник и посредник между влюбените. С него завършвала и женилката между двамата.

Сватбата е била велико събитие в живота на младата двойка. И това тържество на любовта и духа в миналото винаги се водило от СВАТБАРСКИЯ ДЕВЕРСКИ КОН. На широкине потоне най-близкият „човек" на юнака го бръснел, а гайдите и певците подхва-

щали конювата песен". На двора „зоба зобили" деверския избран кон да го възседне утре деверът и да предвожда сватбата. Не всеки кон могъл да бъде девер. Не бивало той да има кусури, а трябвало да бъде строен, гиздав, пъргав и умен! Такъв кон, заслужил дълги години да бъде СЕЛСКИ ДЕВЕР, е бил АНИЛОСКИЯТ АРАП.

Дядо ми Петър Аниловски още от дете обичал конете. През година и две сменял кон след кон и все търсил раванлия да му легне на сърце по стройност, гиздавост, бързина.

След Балканската война той стана баш кехаята в село Ортаджи. Зиме и лете управляваше сюрията на Мандралията. Този беломорски българин яздеше хубав кон, окичен и огизден с най-скъпите такъми. А беше дресиран като човек. Само да дръпнеш юздата му, и той се понасяше леко и тържествено. Всяка пролет Мандралията, Али бей и кехаята им Петър Анилов възсядаха конете си и тръгваха из равното поле от агол на агол овце да прекупуват. Спираха ли пред някоя кошла, чорбаджиите тежко слизаха от конете, премятаха юздите през шиите им и те не мръдваха, тържествено поклащаха глави ту наляво, ту надясно. А дядовият кон избягваше из тръnaците да пасе буйната коприва. Това го дразнеше и засягаше честолюбието му. Техните коне бяха арабска порода, само за яздене и чалъми. Това скитане из полето на тримата закупчици повиши самочувствието на дядо Петър, защото той им бе „вещото лице" при покупката на стоката. Това го накара да се облича като тежък кехая и найвече да възмечтае да си намери кон като тези на двамата големци.

— Петре, видям ти мерака за хубав и черен кон, майката на нашите скоро ще се ожреби, ще помоля стопанина му Тодора да ти го продаде — успокоително му рече веднъж Мандралията.

И ето че след два месеца една сутрин Мандралията забрал своя кехая и го отвел в двора на Тодора, и му вика:

— Петре, Петре, погледни и виж твоя кон..., само имай търпение, чак на третата година ще можеш да го възседнеш. И да знаеш, той ще бъде досущ като нашите пъргав и гиздав — радостен се обърнал към кехаята си Христо Мандралията.

И вярно, около колибата припкало малко черно кончe, приличало повече на сърненце с тънки крачка, пернати уши, дигната опашка. Трепна сърцето на кехаята, извади една жълтица и рече на стопанина:

— Тодоре, давам ти тази пара, за да ми го храниш и пазиш, за хубав кон пари не са ми мили!

През лятото дядо ми Петър си тръгна към планината, а кончето остави при стопанина му. Но случи се нещастие: майката на дядовото конче била прегазена от влака. Ненавършило още година и осиротяло. Като научил Мандралията, отишъл при Тодора и му рекъл:

— Давам ти още една пара да даваш мляко на осиротялото конче от твоята биволица, че малим ще падне на кехаята ми за това хубаво животинче.

Голяма сила е било биволското мляко, кончето още през есента пукало от сила и красота. Дошъл пак в полето новият му стопанин, заплатил го доволно и го прибрал в овчарските колиби. Като дете го е гледал през зимата и напролет то нарасло хубаво, тънко и височко, с дълга опашка, с наперени уши и благи и кротки очи, а черната му козина лъщяла. Пък хубавата му грива като катран се мятала на дългата му шия.

На втората година дядо ми Петър ведно с другите коне доведе и младия арап. Посрещнахме ги под Чаковския бук. Младото конче, черно като гарванче, уморено вървеше, повързано за стария кон. Беше без самар, малък и простичък юлар носеше на главата си, а през шията — скромно герданче от сини синце и на долния край висеше дървен амулет от „челична майка“, на челото му лежеше вързан за юлара свински бял зъб. Тези два амулета уж пазили животното от лоши очи и болести. На другия ден малкото конче бе оставено вкъщи у дядо. Влязохме в обора и то скочи изплашено — гледаше ни с влажни очи, а ние го чешехме и гладехме като драг и мил гостенин. Копитата му бяха намазани с катран, краката му още не бяха подковани. Бяха се изпонаранили от дългия и каменист път. Ето защо дядо го бе оставил да си почива. Ние, децата, му носехме трева от градината, крадяхме от софрата хляб и качамак и гостяхме новия си приятел.

Новият ни гостенин престоя в дядовия двор около две седмици, докато заздравяха раните на краката му. Една сутрин дядо го отведе на връх Картола на Мо-

мина вода, в селската „хергельо“ да се учи да мъкне твърдия картол. През лятото ходихме няколко пъти да го видим, а то така бързо растеше и променяше своята външност, че трудно го разпознавахме от другите.

На третата година, когато пак дочакахме дядо под Чакоровския бук, той вече яздеше младия си кон. Беше му направил нов самар, стегнал го бе с нови юзди и юлари. Главата му бе потънала в каише с бели-жълти бронзови пулове, на челото имаше китка от всички цветове, направена от ленени конци, в устата си дъвчеше едно желязо от юздата, през шията му бе привързан чуден гердан с много синци и малки звънчета. Краката му бяха възмъжали, дигаше шия и черната грива се премяташе през вратника му, тропаше с крака и цвилеше, сила напираше и бушуваше в него... сякаш искаше да хвръкне!

На четвъртата година се зажени най-големият дядов син Васил, а деверски кон за пръв път щеше да бъде техният арап. Вечерта срещу сватбата къщата бе пълна с хора. Вътре се печеха клиновете, на двора се дробеше месото, вънка магерът слагаше казани за сватбарските гозби. Дойдоха и вуйчовите харатлици, пристигна и бръснарят, развикаха се юнаци. Писнаха гайдите, запяха юнаците „Стани са, коню, разшени...“ застреляха от кепенците. Деверът (вуйчо ми Георги) скочи, та изведе Арап от обора, върза го вънка на конското вързало. Метна му трева да хрупа, почука го по облата капула и му рече:

— Знаеш ли, коню, утре с тебе ще сме девери, слушай горе песните и свирките, те са за тебе и за мене...

Веселието продължаваше, младоженеца го бръснеха, а майка ми с преметнатите аглоци на ръце чакаше да дари през рамо всички. След това излезе и вънка, та дори и коня, върза му аглока на лявата страна на оглава с думите: „Хо, коню, честит ти и девер!“ Ядоха и пиха до среднощ.

Сутринта дядовият дом се напълни с много хора. С гайди и песни доведоха кума. Старите се накачиха на мулета и коне. Най-отпред ги водеше огизденият и окичен девер, възседнал черния Арап.

А той беше изцяло пременен и огизден. На самара му бе преметнато бяло кичено халище. На главата му лъщяха и светеха нови юзди с халки и железа, на шия-

та му грееше гердан от синци и звънци, отляво на б[illegible]зата му бе привързан шарен сватбарски аглок, а о[illegible]двете му страни се спущаха лъскави стремена. Лъска[illegible]вата му и охранена капула бе покрита със светещи па[illegible]дъми, от които се спущаха чак до земята дълги ресни[illegible] завършващи с тасмени цветя — пискюли. Сега той б[illegible] станал съвсем друг, всички му завидяхме...

Запяха „Заспал юнак в гора зелена..." Деверъ[illegible] дръпна юздата и конят трепна, вдигна глава, ситно[illegible]ситно застипа и поведе сватбарите към Канюската че[illegible]шма. Зад девера вървяха сватове и кумове, сватбарки и сватбари. А пустият му кон—девер, като че ли се се[illegible]ти, че е удостоен да възглавява това тържество и за[illegible]стипа тържествено, без да се смущава от свирни, песни и пукотия. Пред Канюската чешма двата рода се срещ[illegible]наха и сватосаха. Тук запяха песента „Радо лю, моя[illegible] дощерю, /на двор са дошли сватове, /кон са довели,/ на конян торба шарена." Момковите сватбари влязоха вътре да „откупуват невестата и деверския кожел". Младата жена върза шарен аглок от дясна страна на коня, а той стана още по-каматен. ...Тръгна пак сват[illegible]бата и конят пред тях стипаше, сякаш мереше и броеше стъпките си. Така я изведе тържествено на шосето. Обърна го деверът и той се понесе като вихър, някаква лудост го бе обхванала. Издалечаваше чак до дюкяните и пак със същата сила се връщаше. Изправяше се с предните крака, изцвилваше и пак се отправяше напред. Хората забравиха двамата младоженци, не слушаха песните, а гледаха и се възхищаваха на коня и девера. Някои мислеха, че година са го учили на този сватбарски мурафет, а други отговаряха, че такава му е породата, чиста арабска, тези коне са само за яздене. Младо и старо по пътя се спираше и се любуваше на тази красота. Жените цъкаха и повтаряха: „Пусто му и коня, че той мяса на... на зунка... на лескавица!" След венчавката по същия начин деверът с коня доведоха младата невеста в новия ѝ дом.

На сватбата бе калесан и Мандралията от Кърджали. Дойде късно и сам бе пожелал деверът с коня да го калеса втори път и с него да го води чак до хорото. Чул бе от хората какъв кон—девер е имало в селото днес. Развика се Мандралията: „Искам с коня хоро да играя, той е и ваш, и мой!" Заведе той хорото, а вуйчо

Георги, качен на коня с кожел в ръка, вървеше до него. С дигната глава, със ситни стъпки, под такта на гайдите — сякаш и конят водеше хорото. Трепереше в сила, красота и младост. Очите на изсипалото се село бяха отправени към чудния деверски кон... И тук, на хорото, вместо АНИЛОСКИЯ АРАП, селото го кръсти СЕЛСКИЯ ДЕВЕР... Той спечели обичта и симпатиите на младо и старо, всички се възхитиха и насладиха на неговото деверуване.

И тръгна „селският девер" от сватба на сватба, от тържество на тържество. Юнаците, които им предстоеше да стават девери, от месеци го пазаряха от дядо Петра. Често пъти заради него и сватба отлагаха. След всяко тържество го пущаха и той с повързани аглоци на бузите сам си пристигаше на двора и се изцвилваше. Баба го посрещаше с думите: „Ууухxх, деверо, деверо... ако си идеш, сине, чакай да ти сипна овехчек, че си уморен и съкалдисан." След всяка сватба дядо ми го възсядаше и тръгваше към мандрата. Хората го срещаха и го обдаряваха с обич и уважение, сякаш бе човек, близък и драг на всеки дом. Често младоженци, комуто бе деверовал, го спираха насред пътя, невестата вадеше хлебец от новата си торба, даваше му го и го потупваше с думите: „Деверо, деверо, да си ни жив и здрав!" А когато го срещнеха вечер, товарен с дърва или сяно, хората викаха на дядо ми: „Еехх, Петре, Петрее... тази гиздосия и божа направа не е родена за товар и мъка, а за селска сватбарска радост и наслада... вържи го на яслата и всички поред ще го храним и поим..." Обграден с такава селска обич, той цели двадесет години предвождаше и красеше всяка селска сватба.

Една есен дядо ми вършееше жито с коня цяла неделя на връх Хажицкото. Дойдоха да искат коня пак за девер, но за пръв път дядо отказа под предлог, че се готви след два дена да вдига овцете си към полето. Остана да преспи в колибката в балкана, а коня напъди да пасе през нощта. Не щеш ли, мечката го бе подгонила и той дотичал, зацвилил и затропал на колибката. Скочил дядо и се видял един срещу друг с мечката. Избягала тя, но той се бе „изплашил", гласът му бе липсал, та само шептеше. В неделята следобед бе натоварил коня с жито и тръгнал за село. Забравил, че

има сватба и хоро пред Хорищенската чешма, та
мине по друг път. Неочаквано се намери сред хора
и трябваше да си пробива път. На хорището свире
гайди, виеше се хорото. И за почуда, конят спря, зав
ця, затропа, отказа да върви и се запъва към хоро
Ядоса се дядо, засрами се, зажули го с пръчката и з
чатка низ калдъръма надолу. А хората говореха: „То
кон от всичко се сята, само дето не може да говори.
сята се, че днес има сватба, пък него не са калесал
за девер!“

Мина, не мина половин час и ето конят с развити въ
жа дотропа през калдъръма, нагази през хората и тръ
на към селската веселба. Всички разбраха, че той
избягал... чудеха се и маеха на постъпката му... ня
кои жени се просълзиха.

Дотича от хорото Костадин Караманобев, прегръща
ше го, целуваше го по страните, мушкаше в устата м
шише с ракия: „Пий, девероо, пиййй, ти си роден не з
товарене, а за гиздене и деверуване...“

Дядо Петър се разболя, пъшкаше и охкаше, набли
жаваше краят му! Под него в обора любимият му ко
цвилеше и тропаше с крака...

Умря стопанинът му, остаря и селският девер, сили
те го напущаха, краката му отегнаха, тридесетте го
дини му натежаха. Вуйчо и баба добре го гледаха н
старини, сякаш заместваше дяда в стария дом. Леко
го товареха, повечето му сваляха самара и го напъж
даха на воля да пасе на Мажарското.

Беше летен неделен ден, пак имаше сватба в селото
Музиката се чуваше чак срещу на Мажарското. Къде
обед сватбата спря чак пред Аврамовските къщи. Тук
на плета, по стар обичай навързаха мулетата с неве
стината руба, вързаха и двата деверски коня. Изневи
делица един черен кон без самар, без оглав се завр
между двата огиздени девера. Развикаха се сватбари
те, но отгоре от стълбите се чуха гласове: „Това
селският девер. Анилоския Арап избягал от ливадата
дошъл е тук, дето са го връзвали като девер... Чи ли
лляхх, домъчняло му, мари, че не са го калесали и п
слагали!“

Една жена с гръб към хората го милваше по главата
плачеше и му думаше: „Ооохх, кончю, оохх, ако ти
добалняло, че те не канят за девер, остарял си веке...

Това беше моята майка. Дотича дядовото внуче Петър, помами го и той, разбит и озадачен, го заследи с бавни стъпки към стария дом.

Дойде пак голям празник, три невести се въртяха на селското хорище. Баба изпрати внука си да напои коня на Златарскана вода. Там той както никога пи много вода. На връщане, когато трябваше да прекрачи каменния праг в Анилоския сокак, конят се строполи и тежко-тежко задиша. Разплаканото момче извика баба, а тя още отдалече високо и тревожно му рукаше: „Конюю, конюю... девероо... девероо! Стани... стани!... Три сватби има на хорото, хайдаа... и тебе ще водиме, какво си са изкротил като стара ела, хо, ставай... ставай...!“ Той отвори очи, дигна глава, опита се и да стане с предните си крака, залюля се, удари глава о дувара и издъхна...

Върна се баба, извади от сандъка старомоден деверски аглок, откачи от дирека на двора деверския конски гердан. Дойде при него, преметна му аглока, върза на шията му гердана и накрая рече: „Ха сега, кончьо, където ще идеш... ДЕВЕР ДА ИДЕШ...“ И зарони сълзи над него, сякаш се разделяше с дяда Петра. Децата направиха кожал от зелен чемшир и го забучиха до главата му...

И никой от махалата този ден не отиде на хорото да гледа трите невести. Всички стояха с наведени глави пред издъхналия СЕЛСКИ ДЕВЕР.

БАЛАБАН

Сине, стига ти „ученката“, нема да ставаш даскал. Ще те правя овчар, ще пасем овцете, ще ти плодим, ще торим нивите да севаме ръж и овес...

Бях завършил прогимназията, когато с тези думи баща ми ме подбра да зимуваме в Крумовградския край. Настанихме се в една празна махала край границата. Дружина ни беше спретнатият Георги Ников, когото селските овчари назоваваха Нику.

Настана тежка зима, наваля дебел сняг. Пътищата за пазаря в Крумовград се затвориха. Ни зърно-фураж, ни сламка сено, ни стрък листе в пустата махала. Отчаяни чакахме да духне южнякът, да се стопи големият сняг, та да пуснем овцете да скубят високия риган и залъжат глада. Януарската студена тишина бе хвърлила бял покров над гори и долини. Старците, припекли се на дъбовия огън, почнаха да похъркват. Накрая дрямката и нас обори пред загасналата жарава.

Сладкият ни сън бе нарушен от внезапния и тревожен лай на четирите ни кучета. Сънени и изплашени, един през друг изрипнахме на чардака. Светло беше като ден — месечината и белият сняг се допълваха, изплашени, кучетата наближиха къщите и впряха задници в дуварите им. Баща ми тревожно се провикна:

— Олелееее, вижте бре, вълците са ни оградили, ще ни пръснат овчиците...

Това беше глутница от девет вълка, които нападаха стадата и изтребваха дивите прасета. Всяваха ужас сред хората от този край. Видяхме ги да настъпват в обръч около кошарата на овцете ни. Вълците не се плашеха от нашите провиквания. Баща ми не се стърпя, скочи от високия чардак в снега, за да даде кураж на кучетата. Нашето смело и глупаво куче Гарип подгони глутницата пред очите му и издалечи стотина метра. Вълците се юрнаха към него, „нагарванисаха го“, ста-

паха една голяма гармуда и за миг го удавиха, разкъсаха го, помен не остана от него... И изчезнаха! Смутени и объркани се върнахме при огъня, баща ми дигна ръце, хвана главата си и заповтаря с пресипнал глас: „Бree, бree, азък за хубавото куче, изядоха го вълците“ — и се просълзи. Заплаках и аз за своя верен другар Гарип. Нику Георги съчувствуваше на мъката ни, удари с ръце и се провикна: „Аааххх“, да бе жив моя БАЛАБАН“! Настана гробна тишина. Нику приклекна до огнището, стъкна огъня и той огря стаята с разхвърляния овчарски багаж. После огледа всички ни и подхвана:

— И аз съм плакал за куче, ала съм плакал и от куче! Кабадайлия овчар бях навремето, тънък, висок, със завити мустаци. Ходех с гайтанлии потури, на рамо премятах черен шал, под него шарена чанта с каба-гайда, на гръб къса пушка-мартинка, през рамо кръстосани фишеклици, на гърди сахати и кюстеци, а през кръста — жълт силяхлък с набучени ножове, пищоле и чакмаци... Само едно ми липсваше — нямах си хубаво куче. През година-две кучетата ми умираха, губеха се, открадваха ми ги. Не ми вървяха кучетата, а овчар без куче не е овчар!

Една есен тръгнахме група овчари към полето да зимуваме. Минахме Кърджалицкия камен и се отправихме по стария Друм. На Шенюв чучур, под пътя, слушам плач ту като на щене, ту като на коте. Слязох долу, назрях се и какво да видя — шест малки щенце, изсипани в една хвойна. Петте беха умрели, а само едно издаваше глас, жално плачеще и се валяше по гръб върху умрелите му братчета. Малкото живо щене имаше голяма глава, тъпа муцунка, дебели крака, през главата и гърба бяла ивица и най-важното — беше гуджук, без опашка. Мене от дете ми харесваха кучетата без опашки. Домиля ми, взех го под шала и ха тук да го хвърля, ха там да го метна, носих го чак до Кавгажик. Там хванах една коза, обърнах я по гръб, взех щенето, отворих му устата и така му нацърках от козето мляко. То се опули, почна да жаука и да трепка в ръцете ми. Вечерта пак го нахраних с млечице от козата, като го наливах с лъжица. Рекох си, белки пък това хвърлено щененце ще ми е късмет да си изхраня хубаво куче! На другия ден от върба изплетох кошни-

ца, сложих го в нея и я закачих на овчарското магар
Слязохме в топлото Беломорие, разположихме се
старата Ортажицка къшла. Още вечерта направих то
ла гужинка на щенето и с голям мерак го хранех су
трин и вечер. На втората сутрин за мое учудване д
щенето бе легнала една майка-кучка и то спокойн
смучеше от цициките й. Наскачаха и овчарите, и Дин
Шукерски рече: „Познавам тази кучка, тя е Крив
шиюва. Купи я преди три години от Диню Петърчоск
тя е прочута, изхранва добри кучета."

Тя се ощенила седмица преди тръгването на стадат
към Саксалицката зимна къща. Хубава кучка с хубав
щенце, но какво да ги прави кехаята през зимата
Накрая „се прегрешил" и решил да хвърли есеннит
щенце, а майката да подбере със стадото да го паз
през зимата от вълци и чакали. И за да я подмам
Кривошия събрал малките в една конска зобилница
а майката вързал за кобилата да върви след него. Н
Шенюв чучур пратил майката да върви напред, а то
изтърсил децата й в една хвойна и настигнал кервана
Майката-кучка почнала жално да плаче и се опъва, а
стопанинът я подбрал с тоягата...

Довел той кучката в Саксали и я пуснал да ходи със
стадото. Още на другия ден тя изчезнала и всички помислили, че се е върнала да търси щенцете си на Шенюв чучур. Между двете къшли имаше около тридесет километра разстояние, но майката бе надушила и намерила малката си рожба! А в Кривошиювата къшла цяла зима вълци и чакали мъкнели овцете му. Чак напролет научиха и си взеха майката, а при мене остана големият вече щенек. Нарекох го БАЛАБАН. На третата година стана голямо куче — главата му наголемя, краката му станаха диреци, гърдите му се разшириха, козината му бе рунтава като на мечка. А бялата ивица през главата и гърба го правеше още по-налето и гиздаво. Куче да ти продума и ти напълни душата! То ми бе дете, брат и другар, не даваше пиле да наближи стадото ми!

Появи се мечка-стръвница на Момина вода, от нищо не се плашеше — ни от куче, ни от пушка, ни от огън; през която мандра минеше, курбан си вземаше. И мене не подмина — една вечер се хвърли в кошарата ми, а Балабан, без да лайне, се метна на гърба й, когато

прескачаше оградата... Мечката се изрева, пусна овцата, изтърси един купен овес от задника си и вече не повтори при моята кошара. Балабан я гонеше чак до дупката й в Моминския балкан, лаеше по цяла нощ, тормозеше я и накрая я прогони в Манастирско землище.

Налетяха три вълка, разсипаха билюците от Чепеларе до Славейно. Губеха се за седмица и пак идваха, но Балабан и тях прогони. Всички овчари го обичаха и благославяха, а дето го виждаха, качамак му мятаха и погалваха по дебелия врат. Той разбираше овчарската благодарност и ставаше все по-дързък и смел срещу вълци и мечки. Много умно куче беше — каквото му кажех, това ми правеше!

— Балабан, ще минем през тази гъста гора — в нея има зелена трева за овците. Мини ти през долния край и ги пази от мечката — му виках, а той без колебание обикаляше овцете и ги извеждаше невредими на поляната. — Балабан,броих овцете, изгубили сме десет, бягай да ги намериш! — и той хукваше, намираше ги и ги пазеше, докато отидех да ги подбера.

— Балабан, пази стадото и колибата, отивам на село да си купя тютюн, бъди нащрек!

По цяла нощ оставаше на пост и не даваше никой да се приближи до стадото. Много пъти Балабан ме бе отървал от тоягата на зли пъдари и кабадайлии. Заборехме ли се овчарите, кучето спокойно ни гледаше, но поваляха ли ме на земята, то се хвърляше да ме брани. Есен и пролет на път през страшната Алем тарла кучето бдеше ден и нощ. Рядък овчар да не бе „накраден“, само моите овци никой не пипаше. Научиха се овчарите за моето куче, дойдоха двама богутевци, даваха ми три лири, дойдоха журковци, даваха ми три овци да им го продам. „И петдесет лири и тридесет овци да ми давате, нема да ви го продам, хубаво куче цена нема... То ми е верна дружина, то ми е овчарската гордост, радост и гиздило, искам да се нарадвам на хубаво куче“ — често им заявявах.

Хубаво куче, ала и хубавото не му бе за дълго!

Един летен ден моят Балабан ме огорчи, учуди и обърка! Предния ден през мандрата мина устовски бакърджия, на магарче караше готови съдове за продан из Журковските махали. Нахраних го като гостенин,

на тръгване той ми подаде един тюмбелек и ми реч „Кехая, дай ми три кила сирене и вземи този тюмбел да ми не бави в чувалите!“ Взех го и още на друг ден го вързах на ваклия ми овен. Добре удряше тю белекът, удисваше и на чановете, та си виках, хал да му е сиренето на бедния бакърджия. До обед го сл шах как лумка, но следобед не го чувах. Помисли че не съм го здраво завързал, сигур е паднал някъд Събрах овците на поляната, потърсих овена, но и не немаше. В недоумение и тревога се разтичах да го тър ся. Много се лутах, кога по едно време чух тюмбелек да тупка от време на време, но като че ли под земят Най-сетне намерих моя Балабан, притиснал овена една яма, за да не може да мръдне, и захапал тасмат на тюмбелека, за да я прояде и откъсне. Привалях, ус тата ми пресъхна, чудех се да вярвам или не на очит си. И си рекох: „Пак съм нямал късмет на хубаво куче! Стоварих гегата с всички сили върху гърба му. Тас мата бе почти проядена; отвързах тюмбелека от овен и Балабан се успокои. Разбрах, че той не ще този чуж салтанат в стадото ни. Една седмица не му продумах качамак не му давах, а той гузно ме гледаше и ви новно странеше от мене. Бях на път да му простя тази лоша постъпка...

Мина не мина месец и дойде време за лятна стриж ба. Преди нея ние „плавехме“ овците, за да бъде яри ната бяла и чиста. На Марцеко имаше голям вир в ре ката и там всеки ден имаше стада за къпане. Закарах и моето, но една чужда овца се объркала, жално блее ше и дойде в моите. Изкарах ги на голата поляна и „моето прочуто куче“ погна чуждата овца и на чист бял ден я разкъса на шията! Вдигнах мартината и право в главата... дааннн... даааннн! Стрелях му два пъти и то се заобръща низ Меча дупка надолу.

Не бях на себе си, плюх на моя кучешки късмет и ни кому не исках да кажа какво върши моето прочуто куче. Вечерта не клепнах от яд и мъка. Сутринта рано Тодор Кермечията се развика, че под мандрата меч ката е изяла една овца. Седнахме да доим овците, другите пълнят по едно ведро — аз две.

— Нику, ти имаш голям яд и кахър, овчар, който надая двойно мляко, е на яд. Кажи какво е станало с тебе? — питаше ме Тодор Кермечията.

— Нищо нема, стрико Тодоре, имам ищах за доене.
— Имаа, Нику, имааа, кажи си балното?
— Снощи пребих Балабана, пукнах му два пъти низ Меча дупка и не знам жив ли е, умрял ли е!?
— Ааа, затова ли мечката си е вземала курбана тази вечер? Как вдигна пушка да пребиеш такова хубаво куче бре? Чи то си немаше цената ни в полето, ни в планината, колкото ти прави билюка, толкова ти прави и кучето.
— Аратлик, какво ще правим сега без него, всички овчари в него впирахме очи, само то можеше да пропъди мечката — рече ми Диню Шукера.
— Пребих го, аратлик, два пъти му стрелях! Преди месец прояде тасмата на тюмбелека, вчера удави една чужда овца. Не ми трябва вече, стига ми срама да кажат хората, че Никовото прочуто куче дави чуждите овци.
— Ти си кабахатлия, Нику. Толкова години си го учил да пази само твоето, не ще Балабан нищо чуждо — ни тюмбелеци... ни овци... Ходи сега пак без куче, та мечки и вълци да ядат и твоите, и нащите овци! — сърдито заключи Тодор Кермечи.
— Такъв ми бил късметът, да имам кучешки ядове и дертьове — ядно му отвърнах.
Тюхнеха и околните овчари за това хубаво куче, всички бяха в тревога. В Меча дупка овчарските деца от околните мандри намерили кървавия и ранен на две места Балабан. Направили му сушина и сенчица от борови клони, носили му вода, сирене, мляко, гледали го като болен човек. Мина месец и един ден дотичаха радостни децата: „Стрику Нику, Балабан се изправи на крака, но главата държи в земята и вратът му е изкривен. Да го доведем ли на мандрата?"
— Не ми трябва, не искам да го видя, по-добре да бе умрял. Ако го срещна, пак ще му пукна! Водите го където щете.
Тогава децата, наскърбени от моята жестокост, го отведоха на Атанаскехайовата мандра на Белочето. Там го посрещнали като гостенин, обградили го с грижи и внимание. Баш мандражията Иван кехая всяка сутрин наливал топло масло в раните му. Балабан бързо се оправил, но останал с кусур — вратът му изкривен, а главата все наведена.

Самият той като че ли бе разбрал грешките си и нямаше очи да се върне на старата мандра, която беше на триста метра. Кучето се преобрази — пазеше вече не само своето, а чуждото и общото. Всички овчари ме упрекваха, че съм носил студено сърце.

— Прости му, Нику, прости му, продумай му! Помами го, помилвай го и кучето ще се върне при тебе!

— Нема да му простя, нема да го приема, не ми трябва!

— Продай ни го тогава да стане наше куче, да ни пази овците.

— Нема да ви го продам, от него печалба не искам.

— Нека тогава мечката ти яде всяка вечер овците — ми викаха овчари и мандражии.

Така в кучешки ядове премина лятото и бързо дойде подзиме да потеглим със стадата към топлото Беломорие. Атанас кехая пръв тръгна с овците си, но моят Балабан не го бе проследил. Стоеше при празната мандра и жално виеше. Слушах този негов вой и ту ми домиляваше, ту възбуждаше омразата ми. Заваляха есенните дъждове, Момина вода отъна в мъгла и аз напуснах мандрата си и слязох в полето. Една вечер покрай мене мина Диню Петърчоски, отиваше да лови риба на Портолагос. Обърна се към мене и сърдито ми рече:

— Абре, овчарю, абре кабадайлиино, срамно и грешно е да оставиш такова хубаво куче да плаче и вие по цели нощи из мъгливите барчини... да иска хляб от чуждите хора и търси стопанина си. — На тръгване добави: — Тебе та следи някакъв тексерат (премеждие), с това хубаво куче!

Тези Динюви думи ме стреснаха и за пръв път след стрелбата Балабан ми домиля така, както го намерих в хвойната малко щененце. Пишманих се, било каквото било, да го бех помамил да тръгне с мене!

Зимно време пасяхме овцете и през нощта. Нощем сами ставаха на „попаска“ и пак полягваха. В една тъмна нощ съм полегнал при овцете насред полето, по едно време усетих, че нещо ме дращи и ми дърпа шала. Събудих се, скочих като опарен и виждам МОЯ БАЛАБАН! Скимти, жаука, скача, радва се, валя се пред мене, накрая се изправи и постави предните си крака на силяхлъка ми. Двамата се гледахме, почувствувах

дъха му, разбрах и молбата му! Пет месеца не бяхме се виждали, сам ме намери сред полето! И двамата се бехме затъжили и заболели един за друг. Се едно че между нас нищо не се бе случвало. С пълна душа му рекох:

— Ако се върна, Балабане, ха добре ми си дошъл! — потупах го по главата, погалих го по гърба, станал бе кожа и кокал! Домиля ми, простих му, метнах му качамак и до сутринта не ми даде мира от неговите радостни умилквания. И така след дългата вражда помежду ни отново станахме приятели и верни другари. Сутринта намерих една умряла овца и пак си помислих, че Балабан е направил своето си. За моя радост тя не беше пипната от никого. Одрах ѝ кожата, повиках Балабана и му рекох: Ха сега, твой късмет е тази овца, яж, пий, да се оправиш! А той изрови дълбока яма, постави овцата в нея, зарови я с пръст. Когато огладнееше, отравяше я, ядеше и пак я заравяше.

Зимата се случи топла и влажна. Напролет изкарах добра стока. Моите агнета бяха най-големи. Луди пари ми дадоха касапите. Сам-самичък бях на полето, страхувах се от крадци и парите скрих в увисналите кожи в овчарската ми колиба. Готвех се след три дена да тръгнем към планината.

Една вечер съм забравил да заключа вътрешната врата... Пръв съм заспал, усетих удар в главата, притиснаха ме, хванаха ме за гушата, разбрах, че смъртта е надвиснала над мене. Привтасах да извикам: „Балабааннн, къде си, изядоха ме... пребиха ме...!" Баш по това време кучето било долу при мърша на умрял кон. Чуло тревожния ми повик, дотичало, вратите били затворени. Хвърля се на покрива, с уста измъква сламата, счупва клоните и се нахвърля върху нападателите. Успя да ги изхвърли от колибата. Изплашени, те се развикаха и побегнаха в тъмната нощ. Подгони ги кучето, а аз — ни жив, ни умрял, на четири крака се скрих зад колибата в храстите. Мислех, че нападателите пак ще дойдат. Балабан се върна, влезе в колибата да ме търси и тревожно почна да лае. Обадих му се: „Тук съм, Балабан, тук съм, жив съм още!..."

Дойде разтревоженото куче в тъмата и сложи предните си крака на раменете ми, тъй както бех седнал. Чувах как диша запъхтяно моя Балабан, как туп-

ка сърцето му, чувствувах и разбрах колко съм му б
мил и близък... Прегърнах го, заплаках като дете, пл
чех и повтарях: „Ееехх, Балабан... Балабанн... с ку
шум ти стрелих два пъти, на живота ти посегнах, а
от куршум ме спаси и нов живот ми дари! Прощава
Балабан, прощавай!...“ И си спомних думите н
Диню Петърчоски: „Тебе те следи някакъв тексерат
това куче...“

Сутринта аз бях с окървавена глава, а Балабан к
цаше — дълбока рана зееше на лявата му плешка о
остър касапски нож, но не умря от нея. На другия де
се разнесе мълва из полето, че „тримата касапи“, кои
то купиха моите агнета, са нападнати от „бясно куче
и били закарани в болницата. И още същата вечер
повързана глава мълком помамих и поведох стадото.
Моят спасител Балабан с изплезен език на три крак
закуцука след него!...

Натегнаха годините на Балабана, отслабнаха силит
му, довяхна снагата му, лъскавата му козина се пре
върна в пожълтели и усукани кучешки кондалки-висул
ки. Нямаше вече желание да гони мечки и вълци, пре
сипна кучешкият му лай, сякаш излизаше от дървен хра
луп, обичаше да лежи край мандрата.

Една есен стопанинът му го мамеше: „Балабанн..
Балабанн... еейй, Балабаннееее, спиш ли?“ А той спо
койно си лежеше в черната угар. Нику с болка разбра
че неговият Балабан е вече оглухнал и ще трябва да
премине вече в запаса. И вместо да го води и мами съ
стадото към зимните кошли и летните мандри, довед
го в село на бащините му двори да прекара спокойно и
заслужено своите старини. Направи му топъл кучкар
ник под стряхата и го остави на жена и деца да г
гледат като изнемощял старец...

Помним го и ние, децата, това голямо куче, остаряло
грохнало, с голяма глава и дълга сплъстена козина
Хвърляхме му хляб, предизвиквахме го да ни лайне, за
да видим, че няма нито един зъб в устата си. Прекла
няхме се пред неговата вярност и преданост. Женит
казваха: „Това куче е като човек, всичко знае и за
всичко се сята, само не може да говори.“

След година-две Балабан ослепя, нищо не виждаше
излизаше на двора, вдигаше глава и с носа си търсеш
слънцето и хората... Накрая отказа и да яде, простря

се вън, на двора, под стряхата и цял месец бе ни жив, ни умрял...

Приклекнал над него, галеше го Нику по главата, ронеше сълзи и му думаше: „Ааахх, Балабан... Балабаннн..., ти ми спаси живота, та сега аз да живея и си храня децата. Да се даваха човешки дене на кучешки живот, щях да ти дам от моите колко щеш... Сбогом, Балабан, прощавай!“

След три дена жена му Деля поръча, че Балабан е умрял, да си дойде и му търси място да го погребе. Дойде Нику, видя мъртвия си другар, проснат на двора, и му заплака, както се плаче на умрял брат.

В нощна доба занесоха мъртвия Балабан в Никоската Ляска. Там, на долния край, под малко дърво изкопаха гроб и го спуснаха в него с думите: „Лека ти пръст, Балабане.“

Минаха години оттогава... но всяка пролет Нику докарваше купи овци на двора и сутрин нареждаше на децата си:

„Сине, пасите днес овците на Ляската около Балабановия гроб!“

ДРОХО КЕХАЯ

Така наричали Андрей кехая от Горна махала всички негови приятели и познати долу в полето и горе в планината. Той бил пръв син на бедно овчарско семейство. Рано останал сирак и на девет години неговата майка, „леля Тодора“, го пратила за карачарче в Агушоската сюрия. От дете обикнал козите и овците, та проявил голямо старание към тях. Буден, прозорлив и смел, той бързо узрял за овчар и още на петнадесет години го направили отговорник на самостоятелно стадо от 500 до 800 овци. Най-хубав бил неговият билюк напролет и лете в планината. Агушевските аги и техните кехаи го сочили за пример. Изкутил си хубави кучета, купил си скъпи кобури, направил си голям нож — каракулак, отхранил лични, големи ерkичи и на тях навързал цяла дизия чанове-тюмбелеци. От година на година множил личното си стадо, което винаги било цяло и непокътнато. На ръст бил висок, тънък, с малко лице, сухи мустаци и зелени очи, много лек, подвижен и приказлив.

Агушевските овчари се славели със свободолюбивия си дух — не се давали да ги нападат, бият и крадят. А и агите ги подкрепяли: „Който ви пречи, бохтите бря, нимой да ва е страх — ние сме насрощу!“ Това агушевско право добре използували горномахленските овчари.

На осемнадесет години Дрохо бил на зимна паша в Ениженското поле. Тук имало прочут по жестокост коруджия—арнаутин. На хубав кон, въоръжен до зъби, той всявал страх у всички. Когато се напиел, тръгвал с коня по полето и с един удар повалял овчарите на земята, взимал им кепите и ги пребивал. Дрохо не признавал граници и синори, пасъл овцете, където той искал. Веднъж арнаутинът дошъл, налетял връз него и искал да го повали на земята. Смелият юноша завър-

тял тоягата, ударил арнаутина в главата и го повалил на земята. Измъкнал ножа си и го убил, затова пък още същия ден Дрохо бил принуден да избяга. Скитал по гори и колиби и една вечер, одрипавял и гладен, почукал на майчините порти в Горна махала. След няколко дни го потърсили властите. Майка му го скрила, но веднага го пратила при Агушевци, те да му берат грижата. Агите го пратили в козещия чифлик в Крушево, където Дрохо се крил три години. А те ходили в Енидже при кадиите и им казвали: „Майката си троси детето от нас, ние пък го ищеме от вас, вие сте го отбавили." Така потулили първото му убийство.

След три години Дрохо отново се появил в Беломорието. Веднага го направили ян кехая — помощник на Васил кехая от Кремене. Един ден, като пасъл шилетата край Фотренския път, минал един жандар и не го поздравил. Дрохо се обърнал към него: „Аз тук човек ли съм или гробов камен, та не ми даваш салям?", па го ударил няколко пъти с тоягата и го повалил. Друг път на връщане от Гюмюрджина бил седем души, пак защото не го поздравили. Научил за това гюмюрджинският кадия и го повикал на съд. На въпроса му как се казва Дрохо отговорил: „Агушоски ян кехая." „Друго име имаш ли?" — питал кадията. „Немам" — отговорил Дрохо. Агушевци били досте с кадията, та го изкарали „делидър" (налудничав) и се отървал само с малка глоба.

Личното стадо на Дрохо нараснало. Подковал той прочутите си еркичи, за да „тропят", когато минават през села и чаршии. Чановете сменял през две-три години. Първите били неврокопски. Като им се наситил, поръчал си други — гюмюрджински, но и тях продал и решил да си стори „прочути сепетчилярски чанове". В тях майсторите от с. Сепетчиляр, Драмско, слагали и друга руда, без да я казват. Във всеки чан от своята дизия Дрохо сложил по две дюкме (турска сребърна пара), а в последния хвърлил пет. Цялото поле се огласяло от чудното им съзвучие, а последният цонкал право в сърцето на човека и се чувал от тридесет километра. Та тоя чан най-много разпалвал апетитите на панти и разбойници. Един от тях решил да го краде.

Една вечер Дрохо пасял овцете до късно през нощта. Крадецът, прилегнал близо до пътя в тъмнината, хва-

нал еркича с чана, но Дрохо разбрал какво става, з
стигнал го и... „измокнах му ножищену, замахнах а
нож, дваж... и той подбели очине..." Така описва
лично Дрохо това приключение. Кюпленци разбра
какво е станало с техния панта и решили да си отм
стят. Шестнайсет души обградили Дрохо ведно със ст
дото една вечер. След като и двете страни изпразнил
кобурите, Дрохо извадил своята „карафатма" и почна
с нея да се отбранява. Крадците хвърлили пръст в очи
те му, кръгът около него се стеснявал, а един от тя
подбрал „девьота" (най-големия чан). Тогава Дрох
като лъв се нахвърлил върху им, на един отсякъл ух
то, на друг — ръката. Крадците се пръснали, но н
следния ден пак дошли. Дрохо отново спасил положе
нието със своя нож, но те успели да откраднат няколк
овце и прочутия му чан. От мъка Дрохо се разболя
и залинял.

Кюпленци укрили девьота в един дъбов хралуп. Оз
лобеният овчар за отмъщение нанасял побоища, пра
щал закани. Скоро той заместил Васил кехая и тов
му позволило да стане още по-голям кабадайлия. Хо
дил с хубав кон от касаба на касаба, имал вече по
знанства с турци и гърци, тачили го, черпели го и от
тогава се научил да си „пийнува" вино и ракия. Еди
ден се напил в една кръчма в Гюмюрджина, където
имало и много кюпленци, дошли на пазар. Дрохо из
вадил ножа, разгонил кюпленци и им викал: „Кажит
на вашите аги и панти да не крият девьота, а да я вър
жат на техни еркичи, поне да я слушам или да с
дойде на място!... Инак за един чан ще пребия де
сет души!"

След няколко дни една сутрин залаяли кучетата
Дрохо пратил децата да видят какво има, а те видел
един човек, качен на дървото. Той ги помолил да г
отведат при кехаята. Представил се той пред Дрохо
извадил от торбата откраднатата девьо и му я подал
Дрохо взел любимия си чан, ръцете му треперили о
вълнение, лицето му светнало от радост, разцонкал г
а еркичът от когото го откраднали, се покачил
предните крака на овчата ограда и зекекал. Крадецъ
паднал в краката на Дрохо, целувал му цървулите
го молил: „Аман, кехая, смили се над дечинките ми
таман десет имам, прости ми соя кабахат." Кехаят

отсякъл: „Я ти прощавам, моли и Карафатмя да ти прости“ — подал му големия нож, а крадецът го целувал и повтарял: „Вала и биля от сега, ако сторя кабахат.“

Още същия ден девьота на еркича отново зацонкала и всички се наслаждавали на кадифения ѝ глас. Хората от Ортаджи викали: „Кахпе Дрохова девьо, ама цонка, та цонка“, а бедните българи добавяли: „Това не е чан, а камбана... камбана!...“

На другата година срещу Великден мъжете християни от с. Ортаджи се явили една сутрин пред овчарската колиба и кротко замолили Дрохо да им даде девьота за камбана при църквата в селото. Дрохо се позамислил, па станал и отвързал чана от умния еркич. Подал чана на ортаджийци и те си тръгнали. Но тук станало нещо, което разплакало всички — еркичът прескочил оградата и заследил хората, носещи чана му... Следил ги до карача пред църквата, където окачили „новата камбана“. По-късно Дрохо му вързал друг чан, но винаги когато забивала ортаджийската камбана, той занирал, наострял слух и „покеквал“.

Дрохо бил нападан често от крадци, та правил следната хитрост: нощно време пред огъня завивал един пън, а той спял сред кошарата. Една вечер дошли двама разбойници, хвърлили на кучетата кокали и неусетно се промъкнали. Единият отвътре избирал тлъстите овци и ги прехвърлял на другия отвън кошарата. В тъмнината Дрохо се приближил до разбойника и го цапардосал. После извикал другия да влезе вътре, та да му помогне да изхвърлят най-големия овен. Крадецът се прехвърлил през оградата, а Дрохо го загрял с тоягата. Довършил ги с ножа и още вечерта ги „пущамил“.

Сутринта Дрохо рано се качил на коня, опасал силяхлъка си и отишъл в Гюмюрджина при свой хараттлик (куюмджия). Той пуснал златни пластинки от двете страни на кървавия нож и ги заварил с калай. Петната от кръв останали под тях. И така се появил прочутият Дрохов канлицки — кървав — нож!

Интересен беше този нож. Дълъг бе около метър. Имаше оригинален „чурян“ — дръжка от обагрена в червено и жълто кост. Костта прозираше и се виждаха „златни“ пирони, които крепяха двете половини на

дръжката у ножа. Самият нож не бе „кован“, а „излят“ от стомана; от дъното до върха имаше два улея, пре средата бе малко „прегърбен“, за да може хубаво да „сече“. Някъде към средата имаше и надпис на арабски. От дръжката излизаха златните ленти и в извити дантели обличаха ножа на двадесет сантиметра. Всред златните ленти имаше вградени три камъка „рубини“ в жълто, зелено и червено. Под тези пластинки се таеше засъхналата кръв, там уж се криела чудодейната му сила! Погледнеше ли човек ножа, той грабваше очите, омайваше го с красотата си, а накрая и тръпките побиваха!

Никой не знаеше откъде го е бил купил — едни казваха от далечен Мастър (Египет), други — от Атина, а трети — от остров Родос. Ножът имал и ножница, облечена в тъмночервена кожа. Тя пък била прикрепена на здрав и широк ремък, който го опасвал, и ножът висял от дясната страна на бедрото му. Споровете Дрохо решавал, като измъквал ножа от ножницата му, дигал го високо и се провиквал: „Да питаме какво ще каже моята Карафатмя.“ Хората в страх и трепет бързо се „смирявали и умалявали“. Когато пък пиел из беломорските кръчми, ножът бил забит на масата и всичко наоколо било тихо и мирно.

Между агушевските зимни къшли и селяните на село Кушланли всяка есен се водил спор за паши и синори. Печелили го кушланлийци, на тяхна страна било и правото. Накрая агушевци пратили Дрохо да оправи спора. Той закарал своя билюк от 1100 шилета и заправил кошара в спорното място. Цяло село излязло да ги прогони. Селяните носели ножове, пушки и брадви, а Дрохо тръгнал с голи ръце срещу тях. „Вземи си ножа!“ — му викали другите овчари. „Не ми трябва ножът...“ „Вземи си барем една тояга.“ „Ако ми потрябва тояга, ще си намеря“ — отвърнал ян кехаята. Налетели селяните срещу Дроха, завъртели тояги и брадви. Той грабнал една тояга от ръцете на нападателите и за миг свалил неколцина на земята, после се провикнал: „Овчаре, дайте ми ножа!“ Изплашили се кушланлийци и се разбягали. Така хората колкото се страхували от смелостта на Дрохо, дваж се пó страхували от силата на неговия чудотворен нож.

Тръгнала славата на Дроховия нож както в полето,

така и в Пашмаклийско. За него се носели най-различни и фантастични легенди: че бил лековит, че носел здраве и щастие, че който го поносвал — работата му тръгвала на добро. Напоследък силата му уж била в това, че разсичал и обезсилвал всякакви магии, но особено „разсичал“ завързването на съпружеските двойки от техните душмани. На такова завързване (неосъществяване на половите отношения в семейството) „лекот му било Дроховият канлицки нож“, той унищожавал магията, само той връщал силата на завързания съпруг.

Още като бил овчар у Агушевци, идвали пострадалите, та вземали ножа му и след като си свършвали работата, пак го връщали. Канлицкият нож, когато Дрохо си дошъл в село, малко стоял у него. Той вървял от къща на къща, от село на село — взимали го през нощта тайно, обвивали го в тестемел или го поставяли между нитите за стан и го носели където трябвало. Бил като светиня, та много не говорели пред него. Младата невяста го отвивала от тестемеля и го показвала на избраника си, донасяла невеското бакърче, в него „смивала“ ножа с вода, а водата изпивали двамата. Опръсквали брачното легло, изправяли ножа до него и магията още същата вечер се разваляла. След няколко вечери, пак нощем, ножът бил връщан по същия начин обратно и като благодарност младоженците му изпращали мъжка риза или женски миндил, а някои давали по една турска меджидия (сребърна голяма монета). Веднъж млад кехая от Долна махала проводил златна лира, жената на Дрохо я връщала, а той викал: „Не една, а пет лири заслужава този нож, ага ми махна от главата това голямо бално!“

Близките на Дрохо и днес разправят, че ножът „обиграл“ не само нашето село, а всички села в нашия край и на всички донасял откраднатото и завързано семейно щастие. Легендата отишла още по-далеч. Стари магьосници, които уж завързвали младите, когато се споменавало пред тях за Дроховския канлицки нож, та се „втрисали“.

Ножът бе цял и закачен пред леглото на Андрей кехая до неговата смърт през 1942 година. Макар и грохнал старец на 95 години, той не се разделяше с него. Синовете му искали да го „натрошат“ на парчета и да

си направят малки ножове, но той не даде дума да се спомене. Искаше да го гледа и да си спомня за знайните и потайни подвизи с него. Сам заставаше пред закачения нож и го питаше: „Карафатмо, ръчинката, с която те държах и сечах, ми изсъхна, дойде време да се разделяме с тебе, ти къде ще идеш, кому ще останеш и закъде си ти без мене...?!“ Откачаше го, целуваше го и му шепнеше: „Тебе или ще те трошат, или с теб борина ще берат!“

Дроховото предсказание се сбъдна. Неговата Карафатма бе „натрошена“ на парчета и разделена между наследниците му за „ляк“! Останал бе само големият му „чурянуши“. През 1943 година дойде една жена с окървавени боси крака чак от Девин, плачеше и се молеше: „Мила женице, дай ми лековития нож, голямо бално имам — двама сина съм оженила и двамата от душмани са завързали.“ Смили се Андрейкехайовата снаха, обви останалата дръжка в една кърпа и жената я отнесе. Хабер и поздрав получи, че ляк за болката си е намерила, но кокалената дръжка не бе пратила...

Ето каква бе съдбата на този канлицки нож!

Странен бил Дрохо в живота, личен бил в облеклото си. Още на младини поръчал на майка си Тодора да му изтъкае бяла като сняг хаба и му я прати в полето. Майката изпълнила поръчката му. Дрохо си ушил бели арнаутски дрехи, които не били обичайни за нашия край. Потурите били тесни и прилепнати на бедрата му. Отпред джобовете били обточени с гайтани и извезани с черна коприна. Отзад също имали лента от черен гайтан. На гърба надявал бяла калашма (забун), около шията и през гърдите обточена с много гайтан и извезана от черна коприна. През лактите се проточвала също голяма лента гайтан, а от разрезите на ръкавите висели и трепкали метални жълти копчета. Над калашмата обличал бял елек, пак обточен с гайтан. На кръста опасвал бял пояс, ошарен с черни чибуци. Върху него препасвал широк поясок, на който се крепила прочутата Карафатмя. Накрая опасвал силяхлъка с набучени малки ножове и патлака с бяла дръжка. От дясната му страна имало „закачало“, на което повторно се прихващал ножът, за да не се люшка и да стои изправен на бедрото му. На главата си носел бял плетен терлик (шапка) от бяла коприна. Той пък бил пре-

пасан с черно копринено чевре (кърпа) и от двете му страни трепкали кичилки. Лустри гюмюрджински калеври лъщели на краката му. През рамата му се кръстосвали широки тасми, ошарени с жълти пулове. На тях се крепели кожени чанти и паласки, и те целите в разноцветни синци, рахучки и висулки. В тях слагал тютюна, чакмаците и пари.

Овчарите с кехаята си идвали само един път през годината в село, и то само на Петровден. Цяла седмица преди това те се стягали: отлъчвали овце за празника, смазвали силяхлъци и тасми, дюздисвали гайди и кавали, подстригвали се, избръсвали се и потегляли. Овчарите минавали през Райково и тук се отбивали в кръчмите. Пристигали в Долна махала, ходили по къщите, а после през Лярската идвали в Горна махала с песни, „пукот и рукот". Първом ги посрещала леля Тодора, майката на кехаята; там отсядали. Гайдите писнували, стреляли от кепенците, пиели ракията в купи и паници, гозби се пренасяли, песни се пели. На другия ден всички овчари отново отивали у кехаята, а той, облечен в чисти бели дрехи, огизден от нози до глава, ги посрещал в своя дом. Пак яли и пили, пукали и рукали, и когато леля Тодора им поднисяла „пилавя" (ориз със стафиди), било вече време да тръгват към хорото насред селото... Засвирвали гайдите, зад тях вървял гордият кехая — „бял като голаб", обграден от овчарите.

С такъв салтанат Дрохо слизал на селското хорище. Хората му сторвали път, всички погледи били обърнати към него, гайдаджиите него чакали да им даде знак да засвирят агушевското хоро. Бавно и плавно го водил високият и строен кехая. До него са хващали овчарите му, окичени с трендафил и босилек, до тях ергените и момите. Хорото се завивало на две, три, та до пет диплини. Дрохо мерил стъпка по стъпка, с патлака стрелял днаж и триж, миризма и дим се дигали над хорището и накрая изваждал своята „Карафатмя" и с нея давал върха на хорото. След това предавал воденето на други овчари, те се редували един по един, момите ги оглеждали, старите ги скитасвали и си избирали зетьове, като се интересували и кой колко овци е намножил. Така карали цяла седмица Петровден, ходили един-другиму на гости, китки от моми получа-

вали, годежи правили, сватби напетряли, пили, яли, хоро играли. И пак се връщали на планината да пас стадата на Агушевци и да чакат следващия Петровде

Не знаем кому така се кичил и гиздил белият кеха когато в любовта бил вързан, див и боязлив!?

„Човек да убиех, око ми не трепваше, сто души д тръгнеха срещу мене с пушки и ножове, не се плаше не знаех какво е страх на този свят. Ала, виж, изпре чеше ли ми се жена, потъвах в земята — страх ме бе срам ме бе, цял се втрисах и бягах...“ — сам разказ ваше Дрохо. В село не познавах момите, те ме гледа ха — аз не ги гледах. Идвах, играех и пак се връща на планината, не мислех за женилка. Долу в полето ме търсеха българки-тракийки и бели гъркини, но и от тях бягах!

Имах харатлик в село Саржа, Митрю се казваше, той бе главеник. Неговата годеница пък имаше дружка на име Донка, която ми била хвърлила мерака да се загалиме, но пустият ми женски страх не ме оставяше, та и от нея бягах. Без да подозирам, една вечер ме повикаха в една къща уж на „мохабет“. Почуках в тъмното на портата, отвори ми Митрю и вътре виждам само неговата главеница и Донка. Стояхме, говорихме и по едно време побратимът започна да се задява с главеницата, пък аз се втресах, изгубих и ума, и дума. Донка ме гледа, смее ми се, дума ми нещо, аз съм втренчил очи в огъня и не мръдвам. Три сахата седяхме — три години ми се сториха! Така се събирахме няколко вечери, нито я погледнах, нито й проговорих. Митрю все ми се караше, подмяташе моя кабадайлък и накрая се отказваше от нашето побратимство. Една вечер се уговорихме, че щом прегърне годеницата си, и аз да хвана моята Донка. Аз, като видях Донка, и пак се втресох, пребледнях, устата ми пресъхна и, ха-ха — да припадна... Харатликът хвана годеницата си, пък аз реших да бягам през вратата. Сърдито ме погледна Митрю, вътна ми главата, скръцна ми със зъби, хвана Донка и я хвърли към мене. Тя се блъсна смутена и объркана, а аз потънах в земята! Тръгнах пак да бягам, а той се изправи пред мене, хвана ми дясната ръка и ме принуди да я прегърна и... страхът от жена ми избяга. За пръв път разбрах какво било савдьо на този свят, пък бех юнак на двадесет и шест години. Вдражи ми се

Донка — по цял ден мислех за нея и чаках да се мръкне да се видим... Дожени ми се!"

Научила се майка му, че синът ѝ ще се жени за „гъркиня" в равното поле широко... Затъжила, заплакала леля Тодорка, хабер по хабер провадала да не се жени, че от майка нема прошка ни на този, ни на другия свят. Изплашил се Андрей от майчината клетва, а Донка чакала и плакала три години. Накрая се омъжила и него калесала на сватбата. Строшило се сърцето на Дрохо кехая, мъка го налегнала за хубава Донка. Носил я на сърце цял живот, мъката убивал в песни, чанове и тюмбелеци, вино и ракия. Годините минавали, младостта гаснела, станал на четиридесет. Дошъл си един Петровден и майка му довела близката комшийка Мария Гунчовска. Тя била годеница на Тасо Каневски, но той я оставил и се оженил за „бяла Добра". От мъка косата ѝ окапала и решила да не се жени. Майките били първи комшийки и верни дружки, та през зимата с хурки в ръце решили, щом си дойде Дрохо, да ги съберат. Така Мария и Андрей, покрусени от преживяната първа любов, се взели и създали прекрасно овчарско семейство. Но и у двамата останала по една рана от младини...

С чаша в ръка Дрохо често въздишал дълбоко и повтарял: „Ааахх... Доно, Донке ле, остарях и обелях, дойде време в земя да влизам и от сърце те не увидам!... Де гиди заман! Де гиди векът! Де гиди младост, дето ме остави!" А жена му Мария често въздишала за Таса: „Ахх, Тасо хубави, Тасо гиздави, тьонка и висока сюлвию, ала си ходиш и се драговаш с бела Добрица! Вечер и сутрин през пътя минаваш и ага те видя, сърце ми кръв прокапва!..."

Дрохо кехая цели 40 години слугувал и господарувал на Агушевци от Могилица. Той „умирал за овците", бил честен и справедлив, но щом наплодил личното си стадо до 400 овце, усилил виното и ракията.

Една пролет имало много работа около стрижбата. Пристигнал Тахира от Могилица, но не намерил баш кехаята при овцете. Ядосан, отишъл в Гюмюрджина и го заварил в кръчмата пиян, сконфузил го и му забранил да пие, когато има работа... Пияният кехая отговорил: „Ако пия, та си пия от моята киса, а не от твоята...", вместо да каже на агата: „Пия, ага, пия, ала пия

във ваше здраве." Тахира се засегнал и още на друг
ден му отлъчил овците с еркичи, чанове и тюмбеле
и му казал: „Хайде, Дрохо, ти се наяде агушевски к
чамак, халал ни прави изметя 40 години, хубаво да
следи оттук-нататък".

Същата пролет Дрохо докарал овците и напълни
градината в село. Мало и голямо се превръвяло д
види стадото му и чуе чановете и тюмбелеците. Зим
време ги карал в полето, а през лятото ги пасал по се
ското землище, където основал мандри и кошари (Др
ховата мандра, Дроховата колиба, Дроховата ливада)

Натежаха годините на Дрохо, подмина деветдесетт
високата му снага се стопи. Всичко предаде на синов
те си, ракията вече не му вървеше, гласът му „липса"
говореше шепнешком. Разказваше своите патила и ч
сто се надигаше, та вземаха участие ръцете и нозет
му. Живееше със своето минало!

Беше тих и приятен летен ден. Андрей кехая, вече н
93 години, бе излязъл пред къщата си, увит в овчарск
кепица, трепереш от старчески студ и търсеше топл
то слънце. Суша бе настанала в Кърджалийския кра
та голямото стадо на Петър Милчев от Соколовци пре
месец август бе потеглило към планината в Девинск
Неговите овце се движеха с целия овчарски салтана
от еркичи с пълна дизия чанове и големи тюмбелец

Когато стадото бе на Кесарийца, чановете се чуваха
но когато наближи Кържалицкен камен, те огласих
вече цялото село. Тюмбелеците удряха силно и тежкия
приятен звук погали старческото ухо на Андрей кехая
Той скочи като опарен, заоглежда се напред-назад, на
метна кепицата си, взе тояжката си и тръгна по шосе
то; едвам изговаряше: „...чанове... тюмбелеци". Го
лямата сюрия слезе вече на шосето и се отправи към
Лясковата. Грохналият старец я срещна пред Кетевскит
къщи. Отпред вървяха еркичите с чановете, след тях
овните. Той застана пред тях. Стадото спря, а той ма
хаше с тоягата, подигаше кепичката си, милваше ер
кичите и целуваше чановете им. Сълзите му рукнах
като от извор. Говореше нещо тихо на овцете, събрах
се много хора, гледаха как плаче побелелият старец
заплакаха всички.

Потеглн стадото бавно, а той сред него, притиснат от овце и овни, също вървеше. Така той стигна до къщата си, едвам дишаше, а очите му плачеха по изгубена младост, по изчезнали стада с чанове и тюмбелеци. Опита се да проследи стадото, но сили не му стигнаха. Тогава с пръсти на уста, доколкото можеше, изсвири по овчарски. Тук той падна на земята. Вкъщи го сложиха на кревата. Той дигна здравата си ръка и каза: „Това ми е последното виждане на овци и чуване на чанове и тюмбелеци..."

Над главата му висеше неговата Карафатма, вън, на потона, на голям сарак стояха замислени неговите прочути чанове... Долу, в двора, от голям дирек ни гледаше закачена Дроховата гега. Отдолу догоре върху нея бе обвита дървена змия... От тъмния ъгъл пробляха майка и агне и ни погали мирис на овча тор...

...Не след дълго Дрохо кехая си отиде от този свят и остави след себе си една легенда!...

ХВЪРКАТ СТОЯН

Силно впечатление ми бе направил един обичай в селото ни. Във всеки стар дом майки и баби на Задушница в края споминаха и Канатлъ (крилат) Стояна. Стара аврамка, след като изреждаше над петдесет имена на покойници, накрая казваше: „Сега чачените и за Фаркатех Стояна, чи нема нега кой да спомина на саядиньо!“ По мандри и по задимени одаи овчари и дюлгери нижели легенди за него и подвизите му, за теглилата, безстрашието и ловкостта на този харамия. И никой не се съмнявал в чудодейната сила на хвъркатия горномахленец. В миналото — народът, каквото му потрябвало, това си и намирал. Така изваял образа на Крали Марко, дал крила и на Филип Тотю, а моите съселяни дарили с крилца наш Стояна.

Всички стари хора преди години с ищах разправяха за него, приписваха му необикновени качества: когато искал, фърчал, когато искал — търчал, прескачал по няколко коли, товарени с челия! Скачал от къща на къща, от дърво на дърво, висял по високите орехи и круши да бере плодовете им. Големи реки прерипквал, мътни води газил, майки и деца принисал. Бил умен и пъргав, здрав и як. Сам си правил от дърво пушки, лъкове и стрели. Бил още тънък и висок и никой не могъл да го надвие в борбите, съперниците си след две „фатки“ обръщал на гръб. Майка му била вдовица, зорлен змей от Дамиянския дол спал с нея, та тя го родила с крилца; крила го от съседите, хранила го до осмата година и го пратила в голяма Беломорска сюрия да се учи на овчарлък. Тук той по цял ден с нож се мерил в дървета и лишани и между това си „пофорквал“ като пиле! Всяко лято си идвал но за една неделя да се види с майка си. Карал я да се изправи пред крушата, да хване яйце с ръката си и да го вдигне високо, а той се мерел в яйцето, без да докосне ръката на майка си или й давал големия си нож да го държи с острието към него, а той стрелял в него и куршумът се разцепял на две!

Когато станал на четиринадесет години, след дълги молби ян кехаята му дал да пасе баш сегмала. Още от първия ден пуснал добитъка към изгрев слънце, забил синори и колове и предупредил овчарите от другите кошли да не влизат от тях навътре. После по същия начин разширил юрията за още толкова овце. През зимата пасъл стадото в агоските ниви — нито молби, нито заплахи го спирали. Коруджиите треперили от него, защото с тоягата си ги свалял от конете им и ги карал да „любят" цървулите му. От нищо се не плашел Стоян, немало за него закони, беглици и данъци. Накрая пъдари, ясъкчии[1], беюве и аги, кадии и мубашири[2] дигнали ръце от него. Пратили юзбашия с турски аскер да го хване, а той с ножове и тояга пръснал аскера из полето.

Най-сетне „зулумите" му срещу аги, беюве и чорбаджии достигнали до ушите на султана и той издал ферман — да бъде хванат и обесен. Но никой не успял да изпълни тази заповед. Накрая решили, като не става със сила, с хитрина да го заловят. Намислили да му сторят капан и го вкарат в съдилището, дето живеел кадията. Пратили хора да кажат на Стояна, че агата от Гюмюржюня търси да купи гергьовско бяло агне, с магаре откарано в двора му, а той щял двойно да го плати. Натоварил Стоян агнето и с магарчето се отправил за касабата. Нагодени хора му посочили харема на кадията. Тъкмо влезнал вътре, и ударили ключа на портата, а хората на кадията се нахвърлили върху му да го вържат. Кадията гледал от един прозорец как ще вържат най-после хвъркат гяурин. Стоян, като разбрал каква е работата, грабнал въжетата от ръцете им и ги хвърлил през оградата вън на калдъръма. Измъкнал от магарето дряновицата си и ги „порснал и ройнал кат пилце"- Набрал потурите си и скочил на високия дувар и по него отишъл до прозореца при кадията.

— Кадъ ефенди, гледай ма хубаво, да ма видиш и още по-добре да ма запомниш. За мене няма харем, въже, ограда и уин[3] на този свят...!

— Виждам, айол, виждам, иди си сега, всичко прави, ала помислювай какво правиш, поне от Господа страх и грях имай! — отговорил кротко смаяният кадия.

Оттогава Фаркат Стоян, обкичен със славата на чудодейната си сила, станал закрилник на сиромасите в

[1] Пазители на висши чиновници.
[2] Висш чиновник, изпълняващ специално поръчение.
[3] Хитрост.

полето и в планината. Където чуел, че има мъки и н[...]силие, отмъщавал на злосторниците.

В село Яланжа върлувал един разбойник арапи[...] Крал коне, мулета, овце, задигал цели кервани, об[...]рал водениците по цяло Гюмюрджинско. От него тр[...]перил и местният бей на село Ясикьой. Разбойникът [...] заканвал да се справи и с Фаркат Стоян. Научил за тов[...] нашият харамия и се появил внезапно на една сватб[...] в селото и с един замах отсякъл главата на разбойни[...]ка. Отишъл в конака на Али бей в Ясикьой и му рекъл[...]

— Беим, там, долу, на сватбата имаше едно тв[...] черно агне, заколих го, иди си го прибери...!

— Ти ли си Канатлъ Стоян — запитал го беят.

— Аз съм.

— Чувал съм за теб, при мене има ферман да т[...] хвана и да те пратя в дивана.

— Хвани ме, беим, дошъл съм ти на крака в конака[...]

— Нема да те хващам, ами ако искаш, ще те на[...]правя свой баш кехая, пет хиляди овци имам, всич[...]ки овчари ще ти са покорни. Давам ти моя черен ко[...] с него да ходиш за мой ихтибар и за твой кеф и ра[...]хат... Приел Стоян предложението на бея и поел го[...]лямата му сюрия. Умножил стадото му, честна сметк[...] му давал всяка пролет и есен. Бил станал вече юнак з[...] главене и женене.

Една пролет Али бей подбрал своя аскер и въоръ[...]жени с копия, саби и топузи възседнали охранените кон[...] и в нощна доба изчезнали нанякъде. Шест месеца н[...]хал, ни хабер от тях! Чак наесен, когато планините[...] побелели от сняг, при кратеш слънце аскерите се за[...]върнали наполовина, а другите на конете им возел[...] млади българки-робини. Пред конака на Али бей спре[...]ли два коня с две робинки — млада майка с дванаде[...]сетгодишна дъщеря... Майката греела от красота, [...] дъщеря ѝ Благинка била тънка и височка с големи, п[...]детски влажни очи. Али бей ги свалил от конете и [...] конашкия харем ги настанили в най-хубавия сарай. Об[...]лекли ги в сърма и коприна, на шиите им лъснал[...] огърлици и алтъни. Всяка неделя Стоян колел по едн[...] агне за затворените робинки, но те ни яли, ни пили[...] само мълчали, плакали и тъжили.

Майката „окрадом" подоказала на Стояна, че мъ[...]жът ѝ бил харамия. Него обесили, а тях заробили. Една[...]

нощ тя се изкачила на кулата и се хвърлила в пропастта. Останала дъщерята в харема на бея и колкото растяла, все по-красива ставала. Беят я чакал да узрее, за да я потурчи и легне до нея. А на Стоян домиляла му малката робиня, малим му паднала на сърцето, обикнал я, мъка и отчаяние го налегнали. Изоставил беювата сюрия; вълци я яли — лете на планината, метил и болести я морили — зиме в полето. Дебнал Стоян непрекъснато около конака да зърне младата робинка. А и очите на Благинка винаги гледали навън през конашките решетки. Жени, които пазили робинката, угадили, че сърцето й не е в богатия конак, а навън, където обикалял и й махал Фаркат Стоян и предупредили бея. Извикал той кехаята си и му казал:

— Стояне, Стояне, защо ми измори сюрията? В съд ще те дам, стоката да ми платиш.

— С какво да я платя, беим, една гега имам, душата ми ако искаш, вземи ми я!

— Тебе ще роб да сторя, на чифлика да ми работиш лете и зиме.

— Ставам ти роб, беим, ако ми дадеш твоята робинка — Благинка. Двамата цял живот ще ти бъдем роби, само наедно да бъдем!

— Тъй ли е било, Стояне, затова ли измори сюрията ми?!

След три дена Стоян бил поканен в бейския конак на ядене и пиене. Но в тъмни зори застанал пред решетките на Благинкиния сарай и тя му продумала:

— Бягай, Стояне, бягай! Курмуши ти лейот, фортоми ти плетат, белехчета ти коват...!

— Чакай ме, Благинко, чакай ме..., пръстен съм поръчал, теб ще го дам... ще дойда да те взема... — отговорил той.

Не отишъл Стоян на бейския мохабет. Върнал се при старата си сюрия, но мир нямало в душата му и пак зарязал овците — цял бил потънал в мерак и мисъл за робинката от Ясикьой.

Сега Али бей извадил скрития султански ферман и решил да го премахне от този свят, та да не краде сърцето на робинята му. Приказвало се, че Стояна го лови куршум, само от негово сребро направен.

Пролет златари и куюмжии тръгвали от агол на агол, от къшла на къшла, носели гиздила за моми и неве-

сти, правили пръстени на овчарите. Пратили златар при Фаркат Стоян да му предложи чуден пръстен, който да замени за неговия стар и почернял. Извадил хубавия пръстен златарят и направо го наврял на ръката на Стояна с думите: „Това е пръстен за тебе, юначе, дай ми стария — на ти новия, дай ми „истьо“ горнина един овен и го носи. Моите пръстени са берекетлия и севдалия, комуто ги дадеш и след гроба нема раздяла.“ Взел Стоян хубавия и богат пръстен и с нетърпение чакал деня и часа, когато ще го надене на робинкината бяла ръчинка! А от стария му пръстен беювите ясъкчии се заели сребърен куршум да леят от него. След Гергьовден Стоян навързал чанове и тюмбелеци и тръгнал към планината. На Шеинска река го чакали душманите му, там да му пукнат. Пратили крадец да му открадне овен, а той, като го подгони, в гръб да му пукнат с негови сребърни куршуми. Крадецът грабнал овена, а когато Стоян видял как той прескочил буйната река, свалил пушката си и се провикнал:

— Аферим, юнак, халал да ти е овенът, заслужи го!

Пушка пукнала от отсрещния шумак, сребристият куршум се разпитил в камъка. Втора пукнала и улучила Стоян в петата. Като оздравял от раната си, харамията тръгнал самичък да отмъщава на притеснители и душмани. Кръстосвал Беломорието и планината, ала често се навъртал и около бейския конак да зърне отнякъде затворената Благинка. Искал да я срещне, пръстена да ѝ даде. Един ден, предрешен като недъгав старец, приближил той бейския харем, притекъл се да помогне на аргатите да възседнат белите кадъни конете. Едно лице не било забулено — светело и греело под белия чембер, на него трепкали големи влажни очи.

— Благинко... — обърнал се той към нея. — Чакай ме... ще дойда да те взема!

Пак заскитал Фаркат Стоян, че навсякъде го дебнел султанският ферман: „Гореспоменатият Канатлъ Стоян винаги се занимавал с бунтарство, харамийство и хайдутлук. Нападал е богатски къщи, убивал е курджии и служители на царството ми. Заповядвам да се залови, разпита и накаже...“

Нямало място за него ни в полето, ни в планината. Овчарите подписали поръчителство, че ако се появи по къшли и аголи, ще го хванат и предадат на турските власти. Прилепил се Стоян с македонски харамии и бай-

ряци. Години ходил, скитал, станал още по-прочут и безстрашен, но на сърце носил севдьовна мъка, умът му бил конака на Али бея. Постоянно говорил на войводи и байрактари за несметните богатства на „ясикьоския султан", че „лирите му с лопата се ринат, с кантар се теглят, с шиник се мерят"! Но не признал на войводи и харамии, че там го чака либе робинка, че е готов за него с хайдутство да се прости, с Благинка накрай света да иде!

И войводите склонили и с три байряка харамии тръгнали за Гюмюрджина. Тайно се придвижили до село Ясикьой. Било есен, стадата слизали от планината в полето. Харамиите запрели няколко билюка в Коукдере, западно от селото. Изпратили двама овчари да кажат на Али бея да дойде и купи хилядо угоени овни за Стамбол града. Ахнал беят, хиляда овни ще купи, хиляда жълтици ще спечели, метнал се на коня, подбрал и другите аги и отишли на мястото. Там се видели обградени, с насочени срещу тях пушки. Фаркат Стоян взел коня на бея и с още един като пиле отлетял към конака на бея. Харамиите го последвали, по обед три байряка с пукот и рукот, с тръби и свирки обградили конака и нахълтали в него... Ходили от одая в одая, трошили и отпарали дъски и сандъци, но желязната каса никъде я нямало. Една хубава кадъна със сребърна сабя застанала на една врата и никого не пускала. В единия край бил железният сандък, а в другия лежали две невръстни рожби. Жената била готова да умре на прага, лицето ѝ било открито и никой не смеел да прободе тая хубавица...

Появил се Фаркат Стоян, разтикал вцепенените харамии, замаяни от красавицата. Застанал той пред нея, разперил ръце и се провикнал:

— Благинкоо.. робинкоо, хайде тръгвай с мен, два коня вън ни чакат. Дойде време двама да се съберем...

— Назад, Стояне, назад! Осем години те чаках, заради теб не се погубих като майка ми... Сега не та ща, Стояне, не ми трябваш! Не съм вече Благинка робинка, а съм Фатминка, беювица и господарка. Две дечица имам от бея, трето на сърце нося! Иди си, Стояне! Ако влезеш в моята стая, тебе пръв ще посека!

— Благино, Благино, и с три деца да си, пак ще те взема!

— Иди си с добро, Стояне! Хайдутин жена не води, харамия деца не храни!

Неизрекла още тия, трима войводи са спуснали и хванали Стояна. И тримата викнали в един глас:

— Смърт! Смърт му се полага! Хайдутин, който лъже дружината, харамия, който ходи по жени — на бук се обесва! И замахнали да посекат Стояна.

Благинка изпищяла и се спуснала да защити любимия си.

...И като от дълбок сън разбуден, намерил се Стоян сам-самичък в бейския конак, помен немало от другарите му хайдути! Мъртва лежала на прага Благинка, а до нея плакали двете ѝ рожби. Желязната каса била разтворена и распитена насред стаята. Заплакал с кървави сълзи Стоян при тая ужасяваща гледка, извадил пръстена от пазвата си и го надянал на ръката на Благинка, затворил големите ѝ очи!

Ни жив, ни умрял се влачил от агол на агол, от ятак на ятак. Не го напускала мисълта „грешен човек съм, убих Благина, два сирака оставих, къде ще мене господ да тури? Защок е мене вейке да живам?!"

Али бей останал жив и се оплакал на султана. Ето какво нарежда главата на империята в един документ от 20—28 декември 1693 година.

„Щом пристигне документът, снабден с височайшия ми императорски знак, да се знае следното:

Алия, жител на село Исакьой (Ясикьой ба), спадаща към каза Гюмюрджина, направи изложение до височайшите ми двери, че през 1105 (1693 г.) година по пладне дошли осемдесет хайдути разбойници с три байряка, нападнали неговия дом и без вина убили баща му Хасан, брат му Хюсеин и една робиня. Ограбили 4000 хиляди жълтици, 33 кесета акчета, 17 кюркове, 20 сребърни конски такъми, една сребърна сабя, десет тежки двуостри меча, шест сребърни топуза и други предмети... Ти, посоченият бостанжия определи от своя страна, един доверен старейшина, който със съдействието на шерията на всяка цена да залови, където и да се появят, споменатите хайдути разбойници и да ги докараш в Одринския диван."[1]

Ето че преданията, че „на ден на пладнина" с три байряка бил бастисан конакът на Али бей в Ясикьой се покриват със султанския ферман.

[1] Бистра Цветкова — Хайдутството в Българските земи през 15—18 век, стр. 275 и стр. 278, докум. 210 и 213.

Нямало друг път вече за Стояна, отново поел харамийството. Властниците под дърво и камък го търсили, но никой не смеел да пакости на овчари, рибари и сиромаси. Но. . . не бил той вече „напрешния“, носил дълбоката рана и мъка за Благинка, мили му били и нейните рожби. Убивал и обирал, но и много добрини правил на унижените. С всяка година харамийството изтощавало силите му и накрая „крилата му клюмнали“. Нищо немал вече на тоя свят, освен една майка в село. Лека-полека малката му дружина се стопила. Останал сам, Стоян потънал в размисъл, решил да навести кехаята Гюнелицката зимна къшла, където преди години оставил стадото си.

И ето, един слънчев ден пред едно младо овчарче се появил висок и тънък човек, наметнат с ямурлук от червена чоха. Под него висяла шарена седефлия пушка. От лявата му страна се спущала сабя-френгия в сребърна кания. Лицето му било брадясало, на него се откроявали две искрящи сини очи. На главата си носел хайдушка шапка серенгуч, с набучени по нея пера. През кръста бил препасал силяхлъци и мешини с набучени по тях чифте пищови. . .

— От чия сюрия е този билюк? — запитал непознатият овчарчето.

— От прочутата Гюнейлицка сюрия — отговорило то смутено и изплашено.

— Чия е дамгата през гърба на овцете?

— Имало преди години голям овчар в тази сюрия, зарязал стоката и станал харамия — няма го, ни жив, ни умрял!

— Ами как се казвал този овчар?

— Фаркат Стоян му викали, защото имал крилца под мишниците.

— Ами защо още дамгосвате овците му с неговата дамга?

— Защото кехаята ни е казал — моите овци да са ексик, неговите да са таман! А през вечер идват царски люде да търсят Фаркат Стоян по колиби и аголи, искат да го хванат и обесят.

— Аз съм Фаркат Стоян, момче, недей се плаши!

Свалил шарената си чанта, извадил „шемширен кавал“ и му рекъл:

— Вземи кавала да си думаш и свириш, вземи и

чантата, за да ме споминаш дорде си жив! Кажи мн
здраве на кехаята и още тази пролет да продаде мо
овци с агнетата... С парите чешма да стори с три
чура: за майка... за Благинка и... за мене. Водона
текне на ден Петровден среде нашено село, на б
хорищено, дену ляте гайди бручот, каваля свират, де
моми и юнаци се галят, драговат, песни пейот, на п
хоро играят... Там водона да текне, та ага са юна
уворот, студена вода да пийот, ага са моми зазной
бели си лица да разхладьот... Майкине вода да точ
хлебове да месят и нас да споминат! Кажи още
кехаята нощя да копае — деня да спи и никой вод
на майка да не знае! А ти, овчарче, подзиме на гизл
ага торниш, кажи на майка ми от новaна чешмица в
дица да ми наточи, от долнана градинка пръстчица д
ми проводи и с тях майчина прошка да ми даде, ч
самичка я оставих на сая диньо тъжовна...

Не дочакал Фаркат Стоян да куси водица от негован
чешма, да сложи в пазвата си майчина земица. Пак с
свързал с харамиите и при обир на богат лихварин вед
но с другарите си бил заграден от три кордона турск
аскер. „Три дена се борили, накрая останал сам Стоян
силите го напуснали, а и крилцата му не трепнали."
Джелатинът със сабя в ръка се обърнал към него:

— Стоене, Фаркати Стоене, много години ни дудява
бега и „форка", сега форка и порха главота ти...

На другия ден с дванадесет хайдутски глави, на коло-
ве набучени, са отправили към Одрина града да ги сло-
жат в краката на султана, за да получат шепа жълтици.

Много хора от полето и планината познали и гла-
вата на ФАРКАТ СТОЯНА. Тюхкали хората, плакали,
и повтаряли: „Азък, азък, отиде ни доржавата, кой ще
сега нас да чува и брани!"

И днес в Горна махала при старото хорище още бъл-
бука каменна чешма с три чучура. И в тъмни нощи,
преди петли да пропеят, старите майки виждали около
чешмата сенки — ту вакъл овен с чан се надвесвал
над нея, ту Благинка да пере, ту млад хайдутин да
разхлажда раните си... Други чували меден кавал да
свири пред чешмата и около него да се вие кръшно
харамийско хоро... Виждали още и стара майка, клек-
нала и подпряла гръб на белокаменната чешма с вперен
поглед към Чакоровския бук, да чака да зърне СИНА
И СТОЯН НЕ ИДЕ ЛИ СИ...

РАЗДЕЛНОТО ВРЕМЕ

(исторически очерци)

РАЗДЕЛНОТО ВРЕМЕ

През средата на XVII век над селата от поречието на Чая — днес Асеница и Арда, надвиснала опасност от помохамеданчване. Слуховете за насилия над българите, които отказвали да приемат чуждата вяра, заставили населението на много от тях да потърси спасение в бягство. Едни напуснали родните си огнища с плач и сълзи, за да се скрият във високите части на планината, други останали с надежда бедата да ги отмине.

Преданието разказва, че една утрин турците оградили нашето село Момчиловци. Тогава то било разпръснато и много семейства избягали и се укрили в гората. Заловените мъже завързали един за друг и ги закарали на Дамианската ливада. Държали ги там три дни гладни и жадни, но никой не склонил да смени вярата си. Отвели ги към село Райково и пак ги подложили на тежки мъчения. Девет моми се качили на Дупчов камен и искали да се хвърлят отгоре, за да запазят чест и българска вяра. Спрели ги само горещите молби на клетите им майки в подножието на скалата... Най-лесно приели исляма богатите Малчовци, за да запазят имотите си.

В местността Селището се събрали бежанци от двете страни на вододелното било: от рупчоските и от ахъчелебийските села, но насилникът ги намерил и там. Тези, които не могли да избягат отново, били помохамеданчени до един камък, наричан и днес Турчинов камък.

Чуждата вяра разделила брат от брат, баща от син, но помохамеданчените и непомохамеданчените българи запазили спомена за общия си корен. Много от тях поддържали родствените си връзки и предавали това от поколение на поколение.

През 1942 г. Атанас Д. Кировски като зидар строил

къща на Смаил Котевски от с. Богутево. Смаил тогава бил на 75 години. През време на една почивка той казал: „Знаете ли вие, че и ние сме от Дереке (Момчиловци)? Ние сме били порвите болгари там и най-отколе сме кондисали и сетне са ни приоборнали в нашаса вера. Моя дедо имал много кози в Дереке, ала дерековци золи да му момрат. Тогава дошол в соя спилилок и трапалок — сторил козарник с малка сламена колибка, сетне довел женана сас децана, след една-две години дошъл и Кабаасан и от две коши е айсая махала."

През 1923 г. Стоян Тодоров Пичуров с Петър Г. Анилов (тогава дете) пасли яловите овце (йоза) на Хадживева Чука над махалите Хардалево и Острица. Един 80-годишен старец от Хардалево, който идвал всяка вечер да пази стадото, ги помолил да му наторят една нива. Една вечер Стоян надул гайдата, па запял стара песен. Старецът се замислил край огъня, накрая развеселил се и той, разпял се и казал: „Ах! Ах! Дерекьоска гайда. Едно време и ние сме били с вас „етлия" (една плът). Нашияс корен е роднина на Радковци и Михалевци в Дереке. На моя по-напрешен дедо дедото бил зорлен потурчен. Моя дедо ходеше нах Дереке да зима от михалиевскине круши-казолки, те са зад Илчо Мухтаровата коща. Ага бех дететище, баба дукарваше по цел товар едри и благи круши от Михалевци. Ами жива ли си е Рада Михалевска?" — запитал старецът Стояна. Стоян отговорил, че не помни да е имало такава жена в Дерекьой. „Има, има, тя бе стара мома. Тя дохождаше сека година по три-четири пъти в Хардалево и ни донисваше армаган благи круши, ябълки, кучен. Тя бе стара наша роднина. Накрая бе много остарела и не дойде цела година. Баща ми казваше: „Леля Рада ни забури." Само след няколко дена я видехме с тояга и торба да иде. Ние излезохме да я посрещнем и баща ми й рука отдалече: „Лельо Радо, ние мислехме, че си ни забурила", а тя: „Чи как ще ва забурам, нема сега да си оставям роднинкаса за едно дедово ти потурчване."

Такава стара мома наистина е имало. Тя била сестра на Михал Радковски и братовчедка на Рада Пеюска. Умряла на 80 години.

Алиевци живели в днешната къща на Димитър Кам-

буров. Имотът над тази къща и днес се каза Алиевското.

Алия се занимавал със земеделие и отглеждал кози със своя съсед Котю. Двамата имали обща мандра. Според документа, даден на Тодор Баклара от Мустафа Дели Алиев през 1840 г., Алия владее ливада в Маденското дере.[31] Изводът е, че Алия през 1840 г. не се е преселил в Богутево; това се отнася и за Рахмановци, притежатели на съседна ливада до Дели Алиювци.

Стар Алия имал голяма нива от 6-7 декара над Сурковци и Радичевци. Тя била трапива и каменлива, та никой не искал да я вземе. Алия молил Стайко Сурка да я купи, но Стайко все отлагал, като се оплаквал, че няма пари. Стайко бил кираджия, карал от Беломорието риба, сол, зехтин и др. През ония години солта била много „кесат" — от 20 пари оката достигнала 1 грош и пак я нямало. Алия дошъл от Богутево и за трети път го помолил да вземе тарлата, а Стайко отказал пак. Тогава Алия му рекъл: „Ти си кираджия, докарай ми един товар сол и твое да е местото". Сурко му докарал 120 оки сол и усвоил мястото, което и днес се казва Алиевото.

Алия в Богутево предал на своите наследници, че мястото в Г. Дерекьой е продадено за един товар сол на Сурко Стайко без документ. Неговите внуци Алия и Мехмед Алиюви от Богутево, когато станали по на 70 години, решили да си потърсят обратно дадените от дядо им ниви. През 1930 година от Вартоля слезли двама непознати хора и почнали да обикалят Сурковата авлия (Алиювото). В Радичовската махала те се спрели пред събраните хора и им казали, че Алия им бил дядо и преди 90 години продал една авлия с много амиши на Стойко Сурков за един товар сол, колкото да не е без пари. „Ако Сурко има сенет — нему ще си е, ако не ни прикаже сенет — ще си му вземем авлията. И закона ще ни го даде." Хората се умълчали. След малко пристигнал от Тюлбето Стайко Аниловски. Гостите и на него казали защо са дошли в махалата. Стайко им възразил: „Ами преди да бъде дедово ти Алиево това место, чие е било — богутевско или дерекевско? Алиево ли е било или Илиево, Рахмановото чие е било — Рахманово или Иваново, Ко-

тевското место Котевско ли е било или Корстюско?..
Алиювите внуци навели глави и млъкнали... Единия зачукал с дреновицата по земята и заключил: „То не знам как е било напреш икиюзсене (200 години), че сме били и ние болгаре и нашите дедовци са били ваши комшии и амужувлии. И ние сме имали лели и роднини в сова село. Та ние сега кина да правим — айси гу сме нашли от старите и тъй ще го караме...“
Станали, та си тръгнали... Нивите и пашата на Алиювото до билото на Вартоля от старо време Камбурци и Радичовци назовават Парталовото. Старите хора обясняват, че там в колиба живеел българомохамеданин с прякор Партала, понеже ходил окъсан и парцалив. Дали Партала имал родство с Котевци и Алиевци, не знаем. Къде е била къщата му — също има различни предания. Някои твърдят, че тя била западно от Вартоля в нивите, които носят и днес името Парталовото.

В днешното Парталово още стои грамада. Митра Петрова Радичева разправяше, че когато чистила нивата, открила голямо „бажо“ (камина). Тук е била колибата на Партала, тук са били овцете и козите му, а наоколо е имал имот от 15 декара. Най-старият открит досега документ, в който се говори за българомохамедани в Дерекьой, е от 1760 г. Този документ се отнася за бившето място на Чакоров наследник: „Валчовия син Стоян продава тарла на Савовия син Янко“, която, от една страна, граничи с „Карахасанева нива“.[32]

Въпросната нива впоследствие преминава по наследство у Харитевци (Мирчевци) и до 1959 г. бе тяхно владение. Нивата е точно на върха на Черночето — „гората ведно с камъка“. На изток границата на тази нива е Големият път (друма), на юг Василев Райчо (родоначалникът на Радичевци, Кисовци и Карамановевци), на запад — Карахасанова нива и на север — камък с гора, която и в момента е запазена (Черночето). От разположението на границите на въпросната нива излиза, че Карахасановата нива и Парталовото е едно и също място, т. е. Партала е наследник на Карахасаня. Според сведенията от Мария Петрова Радичева имотът на Партала бил купен от баща ѝ Петър и Запрян Пехливанов от Големската махала.

Мария твърди, че имотът бил купен късно — „около времето, когато идвали руснаците“ (1879 година). Къде се е изселил Партала, не се знае. През 1955 г. Георги Стоев Караманолев от Момчиловци бе миньор в околностите на с. Върбина. Там той срещнал един старец, който, щом чул, че е от Дерекьой, му казал, че Парталовото било техен имот.

В махала Шипката имало българомохамедански род Куцовци. Къщите им били на мястото на днешните къщи на Никола В. Бакларев и Костадин Тодоров Арнаудов. За тях не са запазени спомени в махалата. Те са се изселили през 1800 година в Журкоското дере и там са основали отделна махала Куцовци, източно от махалата Журково.

Къщите и имотът им били купени от Паскалевци. Според друго предание един техен непомохамеданчен наследник останал в къщите под същото име. Той имал само дъщери, та повикал зет си от Паскалевци и завел по женска линия Куцовския род в Радичовската махала. Двата рода се тачели и посещавали един други, делили плодовете от овощните дървета, ходили си на гости и пр.

През 1903—1904 година Куцовски от Дерекьой, притеснени от войниците турци, квартируващи в селото, една вечер преминали границата и отседнали в сегашната махала Журково. Куцоската махала е насрещна с Журково. И днес наследниците на двата рода, разделени преди два века, от исляма, по предания си казват „амуджа“ (братовчеди).

Един документ от 1806 г., намерен в къщата на Мирчо Узунов Харитев,[33] се отнася за къщата и парцелното място на братя Никола и Георги Мирчеви. Според документа то било собственост на Абдулрахман кехая — българомохамеданин, жител на с. Дерекьой, чиято къща и градина били в долния край на Голямата махала. Никой от Мирчовци не помни тяхната къща да е била българомохамеданска. Мирчо, който починал на 90 години и бил „умен“ човек навремето, не помни нищо по предания от стари хора. Но в тяхната градина, на долния край, срещу оградата от старо време имало едно стръмно място с побити камъни, на което казвали „Гробето“. Там не бивало да се копае. На един камък имало нещо писано, Мирчо

се помъчил да го разчете, но не могъл, въпреки че знаел и гръцки. Надгробни камъни има и днес на същото място и тези гробища са на Абдулрахманови род.

Бечова градина според документа е източна граница на Абдулрахмановата градина ведно с къщата. Бечо и купувачът Харит са от братя деца и живели в сегашната къща на Манол Пеев и Васил Чарпъков. Това е видно от друг документ от 1779 г., с който Христовият син Бечо купува парче градина в същата махала.[34] Западната граница на Абдулрахмановата градина е Мазова ливада; през 1820 г. Мазовият син Михал продава „ливада и градина" на Харитев син Георги,[35] където е построена къщата на Георги Дойчински. В 1806 г. Абдулрахман продал имота си и се изселил в Богутево. Неговите наследници Илчовци в Богутево са в роднински връзки с Илчовци от Момчиловци.

Сред селото, южно от общината и старото хорище, имало обширна ливада от 10 декара със слънчево изложение, заградена с дуварища и плетища от всички страни. Според стари хора това място било най-хубавото и плодородно в цялото село. В документа от 1699 г. то фигурира като „Дамянова тарла".[36] Къщата на Дамян кехая била близо до дерето, източно от днешната къща на Никола Г. Каневски (Метевски). Преди години при строеж на плевня се откриха основите на Дамяновата къшла. За този Дамян има запазени спомени у Кьорджованци във Влахово, които били негови съседи. Според тях Дамян имал много овце, но млад умрял. От 1699 г. до началото на XIX в. се губят следите на тази Дамянова тарла. В един документ от 1817 г. тя вече е с променен собственик и се споменава като „Братанова нива".[37] А същото място, т. е. нивата на Дамян и Братана в миналото, от сто и двадесет години в селото се помни и назовава от старите хора Метюското. Днес мястото е разделено от шосето и тук са направени постройките на Илия К. Павлов, Стайко Ан. Дойчински, Стайко Пах. Дойчински и Никола Г. Каневски. При тази на Дойчинци имаше грамада, където е била къщата на Метевци, която доскоро наричаха Метевската. Кога и как са дошли Метевци на Дамяновата и Братановата тарла в село Горно Дерекьой?

От сведения и предания на стари хора, като Васил Кисоски, Петър Таслиев, Анастас Кисоски, Шина Василева Кисоска, Манолца Люнчоска, Велика Михайлова Шкодрова (Жисовица) и др., от с. Долно Дерекьой помохамеданчването на Метевци в с. Горно Дерекьой станало така: село Долно Дерекьой, заселило се в началото на XVII век, се отличавало със силно развито народностно чувство. Жителите му били сплотени, твърди във вярата, па си имали и „прочутия долнодерекевски инат". През време на изверяването те оказали голяма съпротива, въпреки че били малобройна махала, прикрепена към Горно Дерекьой. Опитите да бъдат изверени един-двама в селото, та така да се „подведат" и други, останали безрезултатни. Колкото пъти идвали ходжи и кадии, селяните или се разбягвали, или изгонвали нежеланите гости. Това дразнело турците, въпреки че в XVIII век преминала масовата вълна на изверяването и те искали да имат поне един човек от „дин исляма" в селото.

В долния край на селото, от северната страна на днешната къща на Христо Тунев, бил богатият и знатен род Кисовци. Техният родоначалник, втори след Шахона по богатство и имотност, притежавало част от Момчилско над Хубча, големи дялове в Адаборун, Карачелебийца, Рожен и др. Кисовци имали роднинство с Братановци, които владеели днешното Метевско в Горно Дерекьой. Тъй като в с. Горно Дерекьой имало и българи-мохамедани, които имали наследство от старата Дамянова нива, то Кисовци години наред не могли да отнемат това „най-хубаво място в селото", въпреки че правото било на тяхна страна. Дави и разправии се водили години, но Кисовци винаги губели. Най-после давата щяла да се гледа в Пловдив. Кисовци били подучени от техен близък кадия да се кажат „османлии", за да могат да спечелят делото в съда. Делото щяло да се гледа през месец юни „упраш Петровден". Тази година била гладна, жито трудно се намирало, а било и много скъпо. Десет дни преди делото двамата братя Димитър и Илия Кисови ведно с Боглю Стоюски тръгнали за жито в с. Шипка с 6 мулета. След като купили житото много скъпо, по пътя обратно те били заловени от турци, които искали да им вземат житото и ги завели в кадийството. Боглю

успял да избяга и се прибрал в село, без да казва какво е станало с другите. Двамата братя били закарани в Пловдив ведно с житото, за да се явят в съда за делото. При разпита те казали, че са османлии и делото било присъдено в тяхна полза. Но на излизане от кадийството съдията казал, че се е усъмнил в тях. Отвели ги в съседната одая за проверка и се оказало, че лъжат. Насила ги закарали в Имарет джамия, където били помохамеданчени. На Димитра дали името Мехмед (Метю), а на Илия — Алия. Новите мюсюлмани си получили житото и конете, а тези на Боглю били задържани. Преданието говори, че работата била предварително подготвена от кадията на Ахъчелеби. Двамата братя като пребити една сутрин рано се „досурнали до Рожен". Метю и Алия почнали да живеят постарому, но отделно от селяните, които ги гледали накриво. Жените им останали християнки, но техните деца били помохамеданчвани. Гробищата им били на отсрещна страна на реката, в тяхно място, близо до камъка. Тях доскоро помнеха Шина Кисовска и др.

Двамата братя живели заедно. Третият се отделил от тях (сегашният Кисовски род в Долно Дерекьой). Една част от имота разделили, а друга обработвали общо в Адаборун, в Карачелебийца и др. Мюсюлманите забогатели, направили сегашната воденица в Долно Дерекьой с два варадя и с два камъка. Алия се изселил и си направил колиба на днешните Косовски ханчета над Чепеларе, за да му е близо имотът в Адаборун и Карачелебийца.

Метю останал известно време в Дерекьой и приел ролята на ага, та селото го прозвало Агуша. В нивата в Дерекьой, за която си продал вярата, той оградил къща и настанил един от синовете си — Мехмедоолу Сюлейман, обложен с 39 гроша в споменатия списък от 1838 г. Така се зародил в Горно Дерекьой нов българомохамедански род Метевци — преселници от Долно Дерекьой.

През 1817 г. Метюското е още „Братанова нива", т. е. синът на Метю е дошъл след тази дата. Мехмедоолу Сюлейман имал двама сина и една дъщеря Хатидже, която израсла заедно с дъщерите на Куртю Бакларя — Хуба, Малама, Мила и Тяна Черпъкови.

Велика Михайлова от Долно Дерекьой разправя, че

като момиче слушала от сина на Боглю — Стою, на 110 години в пълно съзнание да разправя как били изтребени Метевци и как баща му се спасил чрез бягство и как сетне години наред се страхувал да не помохамеданчат и него. Стою разправял, че това е станало, когато той бил на седем години. Той починал през 1909 г., точно на 110 години. Следователно според преданието помохамеданчването на долнодерекьойците Метевци и Алиевци е станало през 1806—1807 г. по време на кърджалийските размирици.

Метевци останали в Долно Дерекьой до ограждането на църквата. След това продали имота си на Волчо Старият, а воденицата — на Петър Шукеров от Горно Дерекьой. Тази воденица и днес в Долно Дерекьой се казва Метюската.

Агушевите синове се изселили в Чепеларе, защото „немало с кого да им удисва лафон в рекана". Следователно Метевци живели в двете села около 40 години. Метевци в Горно Дерекьой повечето измрели от чумата и големите им гробища личаха доскоро до пътя в ъгъла на Метевската ливада. Накрая останали само двама братя със семействата си и неженената сестра Хатиже. Братята се изселили в Лопухското дере под Вълневци и си направили къщи западно от реката към чепеларска страна в Новата планина. В началото с тях отишла и Хатиже, но не могла да свикне и се върнала в бащината си къща. Тя живяла сама, работила градината, ходила на работа с дружките си. Вечерно време спала заедно с дъщерите на Куртю Баклара, които били събудени и патриотично настроени момичета. Хатиже наблюдавала винаги приготовленията за християнските празници и един велики четвъртък поискала да помага на Мила да „шари яйца". Понеже „много ги угадила", Мила я подканила да се покръсти, защото и баба й Метевица, която тя помнела, също си била християнка — болгарка. Хатиже се съгласила веднага. Нейните дружки от махалата направили план как и къде да се „поболгари и покръсти". Кръщеното на Хатиже трябвало да стане в старата църква-параклис във Вълкушинската плевня, за да се запази в тайна. Там имало голяма каца и в нея щял да я кръсти поп Костадин, който живеел в Мемкината къща при Радковци. (Поп Костадин е бъдещият епископ и ксан-

тийски митрополит Иларион, който в момента бил ка-
гер и свещеник в селото.)

За калмана-кръстница била Малама Бакларо
Нейното второ дете Пахун, роден през 1844 г., кога
ставало това конспиративно кръщаване, бил на годи
т. е. през 1845 г. Уговорката била, щом пропеят пъ
ви петли, всички да тръгнат през градини и плети
към Вълкушинската плевня. Малама оставила дете
само, преминала през страшния Дамянски дол и пр
Метевската къща взела Хатиже и през градините
отвела в плевнята на Вълкушинската Кузманица. Ту
били и другарките ѝ Хуба, Мила и Тяна. Поп Коста
дин я кръстил, а Малама ѝ преметнала бяло чевре н
главата. Отвели я в дома ѝ и ѝ запалили едно кандил
във филджан. После се разотишли. Детето на Малам
се разплакало и събудило комшиите, но те не могли
да влязат при него, защото било заключено. Месечи-
ната тъкмо залязвала и Малама чула глъчка около
къщата и мълком се „прицрикала" (промушила) през
един процеп на задния двор и се намерила при раз-
плаканото дете. Тя почвала да вика през капаците на
комшиите, че била дълбоко заспала, та не чула де-
тето си.

Новата християнка—болгарка се таила цяла година,
без никой да разбере, чрез други хора пращала в църква
свещи и просфори, а вкъщи се молила и правила
„метани".

Но от уста на уста мълвата се разнесла по цялото
село. Жените тайно я наричали „Тижа—Мария", понеже
християнското ѝ име било Мария. Братята ѝ се научи-
ли и идвали в Дерекьой — тормозили я, но тя отри-
чала да се е покръстила. На другата година Тижа—
Мария се готвела да посреща Великден: обагрила яйца,
изпекла кукли и кошари, сукала свещи и просфори,
чакала празника. Братята ѝ от Богутево и от Топуклу
дошли тайно, за да проверят мълвата. На Велики чет-
вpътък тя била у съседите си, върнали се от църква,
а нейните братя влезли в дома ѝ. Тук те намерили
яйцата, кошарите, запаленото кандило на земята и
напълно се уверили, че тя е станала „гяурка". Братя-
та се скрили в плевнята. Тижа—Мария си дошла и
след дълги молитви си легнала и заспала. В съня ѝ
те я полуудушили, устата ѝ натъпкали с парцали, из-

нели я пред къщата под голямата цъфнала слива и там с два изстрела през нощта я доубили. Сутринта жените пратили деца да видят какво е станало в Тижината къща. Те я видели да лежи убита под цъфналата слива. Така тя останала три дни, всеки се страхувал да иде и види какво става с мъртвеца. На първия ден след Великден жените от махалата изкопали гроб пак в Метевското, но не в старите „ахрянски“ гробища, а на двадесет метра под тях до дувара пред сегашната къща на Тодор Илчев Черпъков.

През 1960 г. Стайкя Ст. Дойчинска копала пръст за къщата си и открила самотния гроб на Тижа—Мария. Така печална и кървава станала последната раздяла между потомците на едни прадеди, разделяни от вярата, наложена от поробителя. Тази кървава драма е дълбоко запаметена от всички стари хора в селото. След смъртта на Тижа—Мария била обградена с легенди и приела образа на християнска мъченица. Над гроба ѝ посадили трендафил, на ден Гергьовден жените пращали да откъснат от Тижиния гроб цветя, които били пазени през годината за „лек“. Това станало и причина поп Костадин (Къркалята) да избяга в Станимака, страхувайки се от отмъщението на нейните братя.

Хубавата Метевска ливада и къщата в нея станали пусти и страшни. Те станали притежание на чичо им от Д. Дерекьой.

Метевското ведно с къщата за голяма сума по неизвестни причини били заложени у устовския чорбаджия Данчо Киряков. Той, за да си прибере парите, ги обявил за продан. Поканил като купувач Райчо кехая от Горно Дерекьой, с когото били близки приятели и имал и търговски връзки. Имотът бил в съседство с къщата на Пахун Бакларев, та Райчо не искал да го купи, без да пита Пахуна, който бил в Беломорието с овцете си. Намерил го в с. Ортаджи и го попитал: „Пахуне, приемаш ли ме за комшия да купя Метюското?“, а той му отвърнал: „Кехая, я немам два гроша да си купя мисир на децата, не и Метюскону. Приемам те за комшия, купи го.“ Райчо кехая купил Метюската ливада заедно с къщата, която се запазила до 1890 г., а след това е превърната в плевня. Метевското по наследство преминало на внучките на Райчо кехая —

Мария и Стана — дъщери на Никола Райчо Кехай. Долният край на Метевската ливада се паднал на Стана и там тя направила къща на сина си Никола, който и днес цялото село нарича „Колю Метевски“.

От махалата в Лопуха, където били изселени братята на Тижа—Мария, преди 60 години дошли двама души при Маршавеловци. Единият бил на 75 години, „месаше на болгарин“, разправяше Юрдана Хр. Мърхова. „Те търсеха волче да учат да оре. Той попита има ли айтува Маршавелоски жинц (род). Ние му казахме: има — защо питаш? — Оти с тех сме стара роднина, моята стара баба е била болгарка и е била от Маршавеловцех. Ние му казахме, че сме Маршавеловци, тогава човекът влезе вътре, яде и станахме яце роднина. Ходехме на гости у тех в Лопуха, те ни идваха, носехме си армагани и такива хубави и чисти люде не сом видювала.“ Дойка Ан. Глухова, родом от Д. Дерекьой, чиято майка е от Маршавеловци, слушала от майка си, че в Лопуха имат роднина мома, отвлечена и помохамеданчена. Когато щяла да умира, тя казала на дъщеря си да прати пшеница на Тодор Кехаица, за да я спомене в Дерекьойската черква.

Покойният Костадин Братанов Марински разправяше, че баща му твърдял, че навремето днешната Стайкова къшла била купена от богутевски българи—мохамедани, които били „стара роднина“ на Бояджийци. Петър Бояджиев казва, че намерил стари грамади, до тях мохамедански гробища от побити камъни, а на другата страна имало гробища с кръстове — несъмнено от времето преди помохамеданчването. Един такъв надгробен камък е запазен в музейната сбирка.

Освен дотук изложените предания и документи налице са и такива, намерени в с. Богутево, които подкрепят родовите връзки на двете села: Богутево и Горно Дерекьой. В „Миналото на Чепеларе“ Васил Дечев прилага ценен документ за облика на с. Богутево през 1703 г. В него се посочват жители на Богутево с мюсюлмански и християнски имена, даже двама братя — единия Вълчо Беганов и брат му Юсеин. Между лицата с християнски имена има и такива: Никола Баклара, Илчо, Паско и др. Стар Бакларски род има запазен само в Горно Дерекьой и изселници от него в Габарево. Правнук на Никола Баклара през 1699 г.

купува мястото на днешната Бакларска махала и единият от двамата братя носил името Никола. Преданието сочи в Бакларския род далечни и стари връзки с Бакларци от Богутево и Дряново, като стар Машкаля се сочи за наследник на Бакларци в Богутево. Те до 1876 г. били близки и се пазили едни други през „страшната пролет и идването на руските войски". Костадин В. Бакларев, разправя, че пред 60 години карал овце за Беломорието и застигнал овчари от дряновските колиби. Един стар човек на 75 години го запитал откъде е, а той му казал — от Горно Дерекьой, от Бакларския род. Старецът казал: „Ние сме амужувлия, нашас корен е от Богутево, Бакларски жинци сме били едно с Бакларци от Дерекьой." И днес в Дряновско землище има колиби и хора, които носят името Бакларци, без да помнят някога в техния род някой да е правил бъкли и каци. Името Паско е популярно в Дерекьой, особено в Кабаасанци и Паскалевци.

Първенецът на Богутево, Шико, който ръководеше селото ред години и се ползуваше с добро име, бе умен, съобразителен и демократичен. Той винаги на всички разправяше, че неговият род и произход е от посочения в документа Илчо, който бил от Илчовския род от Горно Дерекьой и че със стария Илчо Мухтаря били амужулук — братовчеди. Същото той категорично заявявал на синовете си. Той имал леля в Чаушево, която ходила в Дерекьой да взима „амиш" от Чорноските дървета. Илчовският род в Дерекьой е много стар, той има връзки с Михалевци и Радковци, а Коцинци за разклонка от Илчовци. Имало в Калоферската къща стара мома, Вана Коцинска, която ходила у далечни роднини в Богутево на гости, а те по-рано идвали да търсят петровленки от Илчовските големи и стари овощни дървета. Не сме далеч от мисълта да допуснем, подкрепени от преданията и документите, че произходът на „Никола Баклара, Илчо, Паско и др." е от Горно Дерекьой.

Налице е документ, който недвусмислено подкрепя старата и нова връзка между двете села. След 9. IX. 1944 г. богутевци повдигнаха въпроса за заграбените гори от бившите търговци Ножаровци, Бозовци и др. С проучването на въпроса бе натоварен Никола Ке-

филев от Чепеларе. Между много документи той открил турски такъв от 1880 г., в който изброявал собствениците-съпритежатели в местностите „Арпажика, Х. Османска усойка и Студенец". Тук ние отново срещаме познатите ни имена на родове, изселени преди време в Богутево, като „Илчоолар, Гажоолар, Котоолар, Чукаловци, Гойгажовци и Спенжерци". Илчовци и Гажовци се изселили преди изверяването, а Котевци, Чукаловци и Гойгажовци — след него. Съществува предание, че Гажевци—Гойгажовци били избягали от Смилян и се заселили на сегашните Гажевски къщи. Едва след време те отишли на римския път на Калъчборун и там направили колиби и хан за пътниците. Други отишли в Богутево, а трети останали в Дерекьой и завели сегашния Гажовски род. (Горният документ е публикуван във в. „Родопска мисъл" от 1945 г., бр. 3, стр. 2—8.)

Ето какво ми пише Тома Радев, дългогодишен учител в Рудозем: „През 1933—34 учебна година бях учител в Долен Палас (Рудозем). Учебните занятия тогава бяха целодневни и често пъти през обедната почивка идваше на разговор при мене деветдесетгодишният Емин Игдамов. До училището бяха и селските гробища. Един ден дядо Емин ме повика и ми посочи един гроб, където бил погребан някой Куртоолу, родом от Г. Дерекьой. Той дошъл ичгювелия (приведен зет) в Долен Палас — Имамската махала. Аз възразих, че в Г. Дерекьой няма мохамедани, а в Палас християни, за да дойде оттам зет. Исках да го предизвикам да каже нещо по-интересно. Старецът ме погледна, позасмя се и каза: „А бре, даскале, ти си умно момче и требва да знаеш, че отколе ние сме били „бирлик" (еднакви), ама когато е дошъл турчина и нас на са объркали. Мене ми е дядо разправял тия работи и ми е показвал гроба на Куртоолу от Горно Дерекьой."

В Момчиловци е запазено предание, че към 1770 година в Д. Дерекьой се издигнал Георги кехая с прякор Пичура. Георги бил доставчик на овни за турската армия. Той притежавал голямата планина Чуфаджийца, където пасли големите стада. Рядко се вестявал в селото, защото бил по големите градове, където правил своята търговия. Голямото му богат-

ство било обложено и с големи данъци. Всички таксилдари (бирници) нощували в неговия богат дом. Години наред идвал един „чапкънин — таксилдар“ от Инжекаровци от село Райково. Той бил красив и буден момък, яздил хубав бял кон, „впивал от каматно“ (привличал). Населението му викало „Инжекарчето“. Георги кехая имал дъщеря на име Стана, която с красотата си пленила ахъчелебийския таксилдарин и той решил да я отвлече и отведе вкъщи „върх друга жена“, понеже бил женен и имал три деца. Едно лято, когато Георги кехая бил в Цариград, Инжекарчето отвлякло кехайовата Стана. В Райково сменил вярата ѝ и я имал за втора жена!... Георги в Цариград получил хабер: „Дъщеря ти Стана отиде нах хак дини“, което значело, че Стана преминала към „правата мюсюлманска вяра“. Бащата бързо разпродал овцете и се върнал в село. Няколко месеца се чудил какво да прави и кому да се оплаче. Знатният Киряковски род в Устово му бил роднински и той решил да отиде при тях за съвет. Киряковци му дали идеята да направи „скъп подарък“ и да иде да го поднесе на „зетя и дъщеря си“ и така да види отвлечената си рожба. Подаръкът трябвало да бъде голяма бакърена ошарена софра с 12 капаклии (бакърени купчинки с похлупаци). Скъпият подарък срещу 5 лири изработили неговите роднини Киряковци, понеже били бакърджии. С подаръка в джелепските си дисаги Георги отишъл у Инжекаровци в Райково. Почукал на портите и влязъл в широкия харем на своя зет. Посрещнали го добре, въвели го в „ааодасъ“ (гостна стая). Вечерта го нагостили, коня му назобили, приказвали надълго и нашироко. Но за дъщеря му и дума не станало. Преспал у тях като обикновен мисифирин (гостенин). Сутринта дошло време да си тръгва, но никой нищо не казвал — нито Георги, нито домакините. Накрая Георги се присрамил и се обърнал към тях: „А бре я галива тува имам мой авлят в-вашаса коща, ще мога ли да го видя?“ Стар Инжекар му отвърнал: „Твоят авлят бил твой, докато е бил у тебе и е носил твоята вяра... Сега е преминал към „дин исляма“ и вейке не е твой, а наш... И ти вейке немаш изин нито от аллаха, нито от нами да я видиш.“ Георги кехая пребледнял, „завъртял му се инжекароския кьошк и

с пресъхнали уста промълвил, разтваряйки дисагите: „Амиии... тук нося някаков си аманет (подарък) — да се покаже Стана да й го дам...“ И извадил синията и капаклиите. Всички мъже ахнали, като видели тази красота и майсторлък, в който била събрана бащината обич и мъка към рожбата. Георги наредил капаклиите на софрата — всичко „светило“... Настъпила гробна тишина... Накрая се обадил пак старият Инжекара: „Кехая, твоя Стана вейке не е Стана, а Феймя. Щом си донесъл този хубав аманет, нема да ти строшим хатъра. Ей там има дулап, иди го тури. Ще повикаме Феймя и тя ще го вземе...“ Бащата с треперящи ръце поставил синията и капаклиите в дулапа, завъртял го, а от другата страна го поела Феймя—Стана. Те не се видели до края на живота си... Роден баща и родна дъщеря!... (Разказано от Стоян Карастоянов на 84 години, Петър Добриков на 85 години и Иван х. Драгнев и др.) Стана имала едно мъжко внуче, което се изучило и станало голомец, бинбашия на име Махмудаа Инжекароски.

В началото българите, изповядващи исляма, не били презирани, защото се знаело, че това е станало насила. Селяните общо обработвали земята, пасли стадата, правили мандри, но едните се казвали „усманлии“, а другите „кауре“, а най-често „ахряне“ и „болгаре“. Старите измирали, роднинските връзки се отдалечавали, женитби помежду им не ставали. Под влияние на ходжи и имами традициите, насаждани от корана, отчуждавали и двете страни. Българите, изповядващи исляма, били малко, но ръководството на селото било в техни ръце. Появили се аги от Мешовци, Анък Аговци, Волневци, които експлоатирали населението с ангарии, данъци, обири и пр. До 1880 година селото имало двама мухтаря — „мохамедански“ и „болгарски“. Преди ограждането на църквата християните нямали големи празници, а колили скромно курбани по старите светилища без хора и веселие. Мюсюлманите правили байрам, също колили курбани и често се събирали в градината на Мешо, където се люляли на люлки. Старите хора водили спорове по мандри и дукати, но без кавги и омраза. Българите-християни в селото гледали да имат спрегач на вола си с българи-мохамедани, защото те по не ходили на гурбет и

пролетта изоравали и техните ниви. Християнският елемент обаче бил по-буден и предприемчив в селото — замогнали се кехаи, намножили стадата си, явили се терзии, самарджии, дюлгери и др.

„Болгарите били повече паралии" — купували имоти, добитък, орали, сеели и икономически изпреварили сънародниците си, изповядващи исляма. Последните се занимавали изключително със скотовъдство и земеделие и нямало откъде да вземат пари, „севали льоща и турп кучен, и с това прекарвали". Те живеели в по-затворен кръг, а и често давали наяве своето властвуващо положение. Мешо и Волню забогатели от грабежи и разбойничество. В края на XVIII век започнали и първите свади на икономическа почва във връзка с изкупуването на планини и паши, като все повече се задълбочавали.

Пътят за преселването бил открит още от старо време, но напълно то се осъществило след оградането на църквата, изградена в 1836 г. В деня на откриването й станали веселби, вили се хора. Българите с мохамеданска вяра също били поканени на тържеството, но стояли като попарени. От него ден сутрин рано и вечер почнало да се чука в църквата клепало, а две жени — едната от Радовския камък, другата на Кривинската барчина, чукали дъски и препредавали, че почва служба в църквата. Всеки празник почнали да стават хора, на които се събирало мало и голямо от селото. Тези тържества увличали и момчетата, и момичетата на българите с мохамеданска вяра. Случило се едно от момичетата да се влюби в българче с християнска вяра. Преданието говори, че момичето било на Дели Алиевци, а момичето от Митровските къщи (Лазаровци). Това станало причина една вечер старците да се съберат под една ябълка в Дели Алиювата градина и да решат: „Тува за нас вейке живот нема, да се дигаме кой къде види и знае; да идем да си тросим и ние джамия и ходжа." След това съвещание в продължение на година останалите десетина семейства се изселили предимно в Богутево и Журковското — Лъкавско, дере в 1841 година след съвместен живот между двата елемента около 120 години.

През 1883 г. през юли професорите чехи — художникът Иван Мърквичка и историкът Добруски, — учи-

тели в Пловдивската гимназия, с ученика си Васил Дечев от Чепеларе посетили селото с научна цел. Селяните добре посрещнали гостите и на другия ден в неделята ги поканили на сватба. Добруски, който проучвал българомохамеданския въпрос, се свързал със стари столетници и ги попитал: „Имало ли е в селото българи — мохамедани?“ Всички единодушно му отговорили, че е имало и щом оградили църквата, те се изселили. Ето как Добруски е предал разговора си със старците от Derекьой: „Чух тъй също, че помаците завиждат на съседите си българи, дето имат манени и изписани църкви. Когато българите от с. Дерекьой (Ахъ Челеби) построили нова църква, помаците нажалени, че и те си нямат джамия, преселили се в друго село, чисто помашко. Освен това помаците все си държали старите български прякори — Поповци, Стояновци и пр. и си помнят роднинските връзки с българите (братовчеди — трета, четвърта и кумовска роднина). Помаците съзнават, че прадедите им са били християни, но не искат да знаят, че са били българи, ако и да говорят чисто български език. Турския език наричат „свински“. От турски език те не знаят нищо, освен няколко най-обикновени изречения и няколко числителни имена и поради това не могат да научат свястно нито една молитва.“[38]

Проф. В. Добруски заварил столетници, които добре познавали в миналото живота на българите-мохамедани в селото. Старите хора ясно и недвусмислено предали, че дерекьойските българи с мохамеданска вяра са имали роднински връзки в самото село — трети и четвърти братовчеди, носили са старите прякори „Поповци, Стояновци“, даже помнели кумовската роднина, която свято се пазила в Родопския край.

НИЗАМА

„Низам хабасъ“ и „низама“ са понятия, предавани от стари хора в Момчиловци на внуци и правнуци. Тези думи били страшни и се изговаряли от старите с омраза и отвращение. Преведени на български, те значат: „държавно-войнишките аби“ или „държавното“; под последната дума се разбирало — правене аби за турския аскер. Освен горните думи и понятия се казвало още: Низам ангаръ и низам хабасъ заманда („ангария за войската“ и „през времето, когато се правили войнишките аби“). Това време обхваща годините от 1827 до края на 1865. Един период от 40 години, когато родопчанката била впрегната да приготовлява аби за обличането на турската войска.

През 1826 година турската армия била преустроена по европейски образец: събирал се вече редовен набор, облечен, въоръжаван и хранен от хазната на султана. Още в началото на това преобразуване на войската срещаме наредби и повели за набиране и закупуване на аби и шаяци от Ракитово и Михалково. Ленивата турска ръка бързо напипала къде от стари времена се приготовлявали най-здравите и „опитени“ аби и сукна, а именно — в Родопите: от Кричим до Даръдере (Златоград). От стари времена в тази планина насели хиляди стада, добивът на вълна, ярина и козина бил много голям. Родопчанката трябвало да прави дебели и здрави дрехи, кепи и ямурлуци на мъжката си челяд, която зиме и лете била по полета и планини на гурбет със своите стада. Вековният опит научил родопканката-майка как да преда и ткае, как да „опъва“ основа и вътък и как да затяга стана си. Нейният вкус от година на година ставал все по-изтънчен — тя вече гледала не само грубата здравина, но и външната красота на абите и шаяците. Останала сама с женската си челяд пред догарящата борина,

родопчанката „чокала, прела и ткала“ през цялата зима. Тя пеела старинни песни за хайдути и харамии, за любов и раздъка, за робинки и помохамеданчвани, и нови редила за загинал „млад овчар в равнуну поле широко“. Майките учели дъщерите си на женско трудолюбие и вкус — с ръце сръчно да предат, с очи да гльодат и със сърце да ткаят. Срам и позор било за тая майка, която давала своята дъщеря за невеста, без да я научи да преде и ткае. В много родопски песни са възпети сръчните ръце на работната мома, която се познава по напредените вретена за една вечер. Векове наред се е считало за майчин дълг да подготви дъщерята за влизане в новия ѝ дом като „добра думовница“, като стопанка, която има задължението да събира дом, да облича съпруга си гурбетчия и цялата си челяд. Тази добра подготовка на родопчанката турската държава добре използувала и насила ѝ предоставила да прави аби за обличането на турския аскер. И залетели турски заповеди и наредби към Родопския край респективно към Ахъчелеби.

Ето една от тях какво гласи:

„Решено е, щото потурите, които с божия помощ и воля ще се раздадат идущата година на Гергьовден, да бъдат приготвени от шаяк, който се изработва в Ахъчелеби Карадере, като е пресметнато, щото по-големите потури да струват по 17,50 гроша, а средните — по 26 и 25 пари. Юли 1827 год.“ (ДБИс III, 97), Петър Маринов, Исторически преглед, 1952 г., кн. 4—5, стр. 463.)

Знае се, че в началото на „Низам заманда“ властник и съдник на Ахъчелеби бил прочутият пашмаклийски Салих ага. Много са правдиви преданията (в които до откриването на документите се съмнявахме), че селото прело и ткало ред години на Салих ага. Столетната Мица Тодорова стояла на слънце под пещта и с трепереща ръка сочила на юг към пашмаклийските барчини и викала на внучката си Руса: „Видиш ли, синее, айнея барчина, тамо ходех ага бехме момичета и по цеело лето жонехме и раптехме на Салих ага. И ага западзихме, ни даваше волна, та пу цеела зима му предехме и ткаехме хаби.“

Село Горно Дерекьой не знаело закупчиците и посредниците на низамските аби, то само получавало

вълна и изработвало абите и от началото даже до края смятало, че преде и ткае на Салих ага и неговите заместници. Преданието твърди, че когато Цървулан кехая се оплаквал на султана от Салих ага, между многото жалби била и тая, че денонощно ги карал да му предат и ткаят аби. Още оттогава родопчанката била натоварена със страшната ангария в срок да изприда дадената вълна и в срок да предава готовите аби. Тя била длъжна ведно с полската си работа, със задълженията си към дом и челяд да върши низамската ангария. Тежко и непоносимо било теглото цели 40 години. На всеки дом давали „станове" (своеобразна мярка — равнявала се на 9 оки прана вълна) да се изчока, извлачи на примитивен дарак, да се изпреде, каламиса, основе, вдене и изткае на готово „хабо". На по-заможните с една жена са давали по 2 стана, а на останалите на всеко женско над 14 години до 80 години се давало по стан предьо. Там, където имало по 8—9 момичета, се давало по 70—80 оки вълна за изработване. Вълната нямала свършване. Щом се изработят едните станове, давали други. Потони и кьошкове винаги били пълни с харари „низамска вълна". Вечер майките пращали децата да вземат вълна от кьошковете и им заръчвали да не сбъркат да вземат от низамската.

Жена от Радаковци казвала: „Мяса да имам умрело вкъщи, ага погледна харарине с низамска вълна"; друга викала: „Ага погледна низаман на дворан, та ми са завърта кощата." Обличането на войската било голям проблем. Насилието било също голямо. На всяко село се раздавала вълна и се искало общо от селото да бъде готова продукцията за уречени дни, като Димитровден или Гергьовден...

Тежката ангария в началото срещала съпротива от народа и наемателите били принудени да искат съдействие от местните аги и управници. Тогава се явили във всяко село тъй наречените „низамя" или „низамски сеймени", които следили вървежа на работата, но те упражнявали повече насилие и всявали страх у жените да предат денонощно. Такива „низамя" се сменяли доста и в с. Горно Дерекьой. Един от тях бил Низама от с. Кършилъ, който и до днес си оставил прякора на днешните низамци от с. Кършилъ. Сейомените

били въоръжени с кобури, ножове и голяма дрянова тояга накрая с топуз. Работата на низамите била предимно през нощта — да ходят от къща на къща да проверяват кой преде и не преде, кой спи или преде не „низамска вълна". Много от жените се изхитрявали, та вместо низамска прели своя вълна, за да обличат семействата си.

Тогавашните къщи били с малки прозорци и се затваряли през нощта с капаци. Единственото място, през където можело да се надникне през нощта в къщата, била „дивнята", поставена над пазуля на огнището. Това било едно око от стъкло или малка дупка, премрежена с рядко платно. Сутрин по дивнята познавали дали се е съмнало, или не. Низамският сейменин през тази дивничка хвърлял око през нощта за проверка дали се преде, или се хайлязова. Там, където вместо стъкло било платънце, пробивали го с дългата тояга и надничали с думите „какво правите, предете ли, предете ли?" Нощно време чукали с дългите тояги по плетища и сечаци, за да ги чуят. Жените, щом чуели низамските тояги вънка, оставяли всичко друго и се хващали за хурката. В началните дни след раздаването на вълната сейменките викали: „Хайдеее, женииии, часак... подарак... часак... подарак...", т. е. „Чокайте и влачите на дараците!..." През втората десетдневка паролата се променяла с „Хайдеее, предитеее, предитеее, за едно нощ три вретена..." След време пак викали: „Хайдеее, каламисайтеее... каламисайтеее!..." и каламите запявали през нощта. На втория ден след това започвали да подканват: „За една нощ — стан вдеване... борзайте, утре приворзвайтеее" и пр.

Накрая ходили от къща на къща и викали: „Ткайтеее, ткаче... Ткайтеее, ткаче." През нощта низамският сейменин спирал на няколко места в селото, като на Св. Тодор, на Радкоския камен, на Бедроската барчина, на Рахманската барчина и се провиквал да го чуят всички в махалата: „Еееей, жени, предите, ткайте. Касум наближава, аскерът ще изморзне, със закорпени дрипи ходи царският аскер..."

Вълната обикновено се давала през втората половина на лятото и още от ранна есен трябвало да се преде и ткае. Тогава пък работата на жените била най-напрегната с прибирането на късните овеси и лет-

ници по високите планини — често пъти снегове затрупвали овеси и харманн. Ако не приберат навреме овеса и ръжта, селяните трябвало да гладуват през зимата. Всички жени се връщали, капнали от умора, лягали, а по това време сейменинът ходел от къща на къща, будел ги, заплашвал, канил ги да станат да предат. Дойчица Тачкова била вдовица с 4 моми — дали й 5 стана. Есента ходели да жънат овес на Дели Брохомица и вечер късно идвали гладни и уморени. Сядали и вземали парче овесен хлебец и така лягали, за да бъдат готови за сутринта. Запалвали кандилчето и го поставяли на дивничката, за да свети и увери сейменина, че тук се преде. Той минавал всяка вечер и се извиквал отвънка: „Предете ли, предете лини?...", а Дойчица се надигала от легалката и му отвръщала: „Предемеее, башото, предемеее... рахай бивай!"

Било през Салихагово време. Стоян, гайдарят от Горно Дерекьой, бил овчар у него, свирил прекрасно на гайда, веселил агата, веселил и аргатките му през лятото, но овцете му подминали 100 и трябвало да напусне сюрията му, защото той не държал овчари с много овци. В същото време имало при него красива ратайкиня — Волка от Чокманово. Гайдарят се влюбил в нея, но той бил „грозан, чоран и тьован", та девойката го не щяла. Напуснал гайдарят сюрията на Салих, но още на другата година се върнал при агата и му рекъл: „Женум, башко, хо да та моля да ми дадеш твояна ретекиня Волка за нивеста, та лу каквото поискаш, ще ти дам." „Кина да ми дадеш бря, я си имам сичко, немам си хубав сагмалджия, яла ми паси баш сагмалас сва лету и Волка ще е твоя." Агата повикал Волка и й казал: „Волку, Гайдаря си нема нивеста, оти гу не зомиш?" „Нища го, башко, нища гу Гайдар — чоран та тьован." След дълги увещания Волка изслушала волята на господаря си. „Негу щиш, башюв да зомиш, нему щиш измет да правиш." Така и станало. Волка мимо волята си направо от конаците на агата била доведена в с. Горно Дерекьой за невеста на омразния й Стоян. Волкините родители плакали и пукали, но се подчинили на Салихаговата воля. Товарили й 6 товара руба, за да не й е бално, а агата й дал голяма софра, изработена на чарак за шивиш

(софрата е запазена и до днес) у Щерю Керемедчиев.
Волкините дружки изпели песен за насилническата ѝ женитба:

Салих ага си викаше:
— Волку лу, моя робинку,
робинку и ратекинку,
Дьо да та, Волку, дадеме,
На моян овчар Гайдара
от село Горно Дерекьой.
Нищо гу, башо, нищо гу,
Гайдара чоран, та тьован.
— Зоми гу, Волку, зоми гу,
Чи му са млочку овцене,
И му са болчак дюкмене,
И му е полна кощана
с мандренска бела пченица.
И му е полна градина
с пчелини дребни кошове.
— Нищо гу, башю, нищо гу
Мечки му яли овцене,
Ръжда му яла дюкмене,
Патки му пасли пченица,
Мишки му яли кошове!
— Рачиш, ни рачиш, робинко,
Негу щиш, башюв, да зомиш,
Тебе ти, Волку, прилага
Кехайско соща да редиш,
Кехайско деца да кутеш...

Волка родила първата си рожба и пеела своята „Волкина песен". Изливала мъката си, с нея приспивала и събуждала рожбата си. В къщата ѝ я чакали два стана вълна, но нямала ищах за предене и ткане. Една вечер пяла и плакала сама вкъщи с малката си рожба. Седнала да бърка качамак и сейменинът почукал на дивнята с думите „предеш ли, предеш ли?..."
— Предам, башо, предам — отговорила тя. За да го увери, че преде, в бързането си не успяла да вземе хурката, а затъкнала качамаковата бъркачка, като ѝ нахлузила феса (женски фес, обкичен с влакна, наподобяващ вълна, такива фесове носели тогава жените) и се показала на дивничката.

— Не предеш, а пееш — казал турчинът. От това личи, че е наблюдавал и подслушвал дотогава.

— И предам, и пеям, и плачем, башю — отговорила тя, а той си подминал нататък да контролира другите къщи.

Преданието ми разказа правнучката на Волка — Мария Тодорова Черпъкова или Аврамова. През 1955 г. го съобщих на Петър Ан. Маринов. (Сп. „Исторически преглед" 1956 г., кн. 5.)

Дъщерята на Цървулан кехая, Добра, била женена за Радич кехая. У нея през зимата се събирали моми и жени да предат „Салих агому". През нощта дошъл „Салихаговия назорин" и не могъл да надникне през дивнята, защото била висока, та хвърлил камък на пенжуровите капаци и зачукал на залостените порти. Радичовица отишла в тъмното на двора и запитала отвътре кой чука. „Предете ли, предете ли?" — обадил се назоринът отвън. „Предеме, башо, предеме, вотре сме 11 предачки, ще предеме ду совнало, сбираме се по много, за да не заспиваме." „Аферим, кехаице, предите, предите, чи трябват хаби на Салих ага." (Предал Никола Грибачев на 86 години.)

Велика Стайкова Мешева имала 4 дребни дечица и имала голям полски прибир от Чуфалджицката планина близо до с. Чепеларе. Там имали колиба и стояли по цял месец, докато приберат тежерета през есента. Тя имала също дадена вълна за предене, но не била напрела едно вретено. Сейменинът ден и нощ посещавал Мешовата къща, но била затворена. През късна есен се прибирали от планината и Велика седнала да закърпи дрешките на оголелите си деца. Примряла от умора, тя задрямала на огнището с иглата в ръката. „Турчинищену" дошло през нощта, бутнало с дългата си тояга „парталя" на дивнята, насочило я и забутало задрямалата Велика с думите: „Къде ходиш, бре жаду, пу цял месец, куга ще предеш ти твоята вълна, ще измре аскера, той е гол на сея мразове..." Децата се изплашили и заприкали през нощта. Велика повтаряла: „Ще изпреда, башо, да приберем овехчекан, че кошовене снег ще ги затрупа, с моесу непредено нема да измре царския аскер", а той й отговорил: „Още утре ще пратя човек да ти запали и изгори кошовена на харманa." Велика още същата сутрин осъмнала на Чу-

фаджийца да вършее, за да спаси овеса си. (Съобщила през 1967 г. внучката на Велика — Велика Христ. Мешевска на 84 г.) Назиринът наистина пратил свой човеке да запали овеса, но той бил вече прибран.

През 1832 година било наредено на каймакамина на Чирмен: „Макар да са пристигнали около 150—200 хиляди аршина шаяк от общото количество 1 000 000 аршина, който трябваше да се приготви в околните Ахъчелеби и Даръдере за облекло на царската войска, обаче останалото количество още не е пристигнало. Тъй като с божия воля тая година зимните дрехи на победоносните войски вместо на байряма ще се раздадат на Димитровден, а тоя ден наближава, наложително е, щото и останалото количество да се изпрати, понеже ще е нужно доста време за ушиването на дрехите... 4 септември 1832 година."

Зад тази заповед се крият много насилия, мъки, въздишки и човешки страдания, изживени от родопчани. Тя позволила наематели, посредници и надзорници да бъдат безогледни в драконовските мерки срещу беззащитната родопчанка за бързото приготовление на низамските аби.

В село Тикале селски ага и съдник бил Бегоолу. Имал голям конак с кулля, от която се отбранявал, и на него било предоставено да провежда преденето на царската вълна. Тук имало един българомохамеданин с прякор Петю Аянски. Той бил безстрашен, непокорен, явно бил против феодалния гнет. На всички бил „каарши" на Бегоолу в селото, който дал вълна и на неговото семейство. Петю Аянски открито заявявал, че ще преде вълната, но за себе си, та да се облече добре. Бегоолу го загонил извън селото с пищовите си. Притиснал го до един бряг, насочил пищова към Петю и викнал: „Ще предеш ли?" „Нема да предам" — му отвърнал Петю. „Ще предеш ли?" „Нема да предам" — повторил пак тикалецът. „Ще предеш ли? „Нема да предам" — отговорил трети път Петю. Бегоолу изпразнил в него тюфекя си и Петю паднал тежко ранен. След това бил закаран в страшната тъмница в Солун и там „пуснали змии да го ядат". Така завършиха разказа си тикалските жители Салих Кожухара и Амди.

Насилието нямало граници. По цели нощи сеймените ходили от къща на къща, повтаряли и потрет-

вали до утринта, викали селяните в бейлика и там ги магарисали и наплювали и накрая обявили, че жена, която не предаде в срок абите си, ще бъде обесена. Много жени се изплашили, плакали и прели, „нощта ден правили“, каталясвали за сън, изоставили домовете си, оголели децата им, не „фтасвали“ да се нахранят. Много жени заслабнали от денонощния труд. Тежко било положението на майките кърмачки — липсвало им мляко. Стара Миховица родила близнаци в бившата къща на Анастас Маламов в Голямската махала. За през нощта я чакали два стана да преде и ткае, хванала се жената с тежкото бреме на близнаците. В една люлка ги люлеела, сейменинът я заплашвал, че ще я обеси, ако не изпреде вълната и не предаде абите до Димитровден. Изплашила се жената. Нямало кой да ѝ помогне от махалата и се опретнала да преде. Застанала пред люлката, прела и плакала. Със задника си люшкала люлката, в пояса натъкнала дълга филия, от която ръбала, а с ръцете си прела. Накрая млякото ѝ секнало, свят ѝ се завивало и за да приспи децата си, от време на време им давала да сучат от пресъхналите гърди. Една вечер извила настрана хурката, дала да суче на единия близнак, но тя заспала върху него и на сутринта детето било мъртво. (Предала Руса Т. Мичинска на 80 години).

Било лете 1835 година.

В сегашните мавродицки къщи имало две жени етърви, които се карали помежду си. Едната имала само момичета — пет дъщери, а другата само момчета — четири „моски за упращане нах поле“. На първата дали 5 стана вълна, а на другата — само един стан. Жената с мъжките деца зарязала низамското предиво и се хванала да преде и ткае навуща и кепи за овчарите, които наскоро щели да заминават на гурбет със стадата си. Омразата между двете етърви растяла от ден на ден и в основата било тежестта на едната и лекотата на другата. Първата отишла в бейликя и наклеветила етърва си, че не преде „Салих агоску“, а преде нейна вълна. Няколко вечери сейменинът идвал тайничко да наблюдава каква вълна преде, но била и тя черна. Повикал мухтаря Каля Миховски и влезли вътре, за да проверят каква и чия вълна преде. Оказало се, че низамската вълна стои

непокътната, а жената твърдяла, че преде „низамс вълна“. Сейменинът се нахвърлил, почнал да я блъ ка по стените и да й вика „Ууui, джидия с джидият ти си била голям царски душманин.“ Жената бил малко „спорстната и отчакена“ (налудничава), гра нала постника с наквасените цървули за жетва н Мавродицкина борун в Дели Брахомица и го наврял на главата на Салихаговия сейменин. Още през нош та била вързана и отведена в бейликя на хорището Сутринта навили на шията собственото й прело, ръ цете й свързали също с прело, един я водил, а двам я карали от къща на къща по цялото село и викали „Излезите да видите баш душманката на царщината вижте хайлязката, погледнете най-голямата ханзърк на селото“ и т. н. Жените се изпокривали и затваря ли портите и гледали през дупки и мазгали нещаст ната си съселянка. Пред всяка къща накрая казвали „Тая душманка ще се беси на Бедроската череша и всеки, който не преде, ще се беси!“ След като я пока зали на всяка къща, жената била отведена на Бедров ската череша, която се виждала от цялото село. От всички махали се събрали по-смелите жени да молят милост за жената. Карапахунка като Салихагова ар гатка измъкнала от градината един кол с фасула, пър ва дотърчала под черешата и задърпала осъдената жена и се закарала със сеймените: „Пустните жената, има деца, има мож, как щете да я бесите?...“ След нея дошла съседката й Пахунца Шукерска Стайкя и тя завикала: „Пустните жената, не е кабахатлийка за бесене, тя си е прела низамско.“ След първите смели жени барчината почерняла от тях. Много от жените викали, че й стават кефил, но когато сейменинът по искал кльотва от кефиля, че не е прела своя вълна, всички изстинали. Тогава Стайкя Шукерцка излязла и казала: „Башо, взимам кльотва, че прелоіо десу е на шияса на айсая жена е низамско.“ Тя сторила три ме таня, прекръстила се, взела пръст и прехвърлила зад двете си рамена. Въпреки клетвата на Стайкя, жената била висната с прелото на черешата да я гледат от цяло село за пример и назидание на жените...

Според Тодора Панайотова Кабасанска, правнучка на Стайкя, жената била висната и умряла на черешата, а според Георги Кисов, също правнук на Стайкя,

баш душманката на царщината била обесена с прелото през мишниците, та като се стъмнило, я свалили от черешата. От кривата клетва душата на Стайкя нямала покой, тя била богата, давала на сиромаси вълна, сирене, пращала спомен в Света гора. След три години, в 1838 година дошъл Поп Глигорко в селото, Стайкя отишла да се изповяда „на рахат". Казала си голeмия грях, а поп Глигорко й казал: „Твоята клетва била крива пред турците, а е права пред бога, защото си хискала да спасиш една християнска душа." Изповедта пак не успокоила Стайкя, върнала се втори път при попа и му поискала „хумот" (канон, наказание), а той кратко й отвърнал: „Сине, ти имаш кудурет! Иди нах Божи гроб!" (Жени не бивало да ходят в Света гора.) Така и станало. Грешницата Стайкя отишла на поклонение нах Йерусалим и оттам се върнала вече „хаджийка-поклонница", с което име и до днес живее в спомените на Шукерския род. Стайкя поклонница е прабаба на Братан Шукеров. Столетница, тя разправяла на внуците как и защо е станала хаджийка.

В същите низамски усилни времена наемателите и сеймените били принудени да събират жените от цяло село общо на хорището пред Бакларските и Янчовските къщи — жени, моми и девойки, всяка с хурката си. Вълната се давала от къщите около хорището. Едни жени чокали, други влачили на дараци, трети прели „и от единия край се давало вълна, а от другия излизала готова хаба". Било есенно време, посредници и сеймени викали, заплашвали и ругали жените. Нямало милост за никого — стари, болни и бременни жени били докарвани на хорището да предат. Така събирали жените цял месец за довършване изостаналата подготовка на низамските аби. Между многото жени била и Шина Янчова Бакларска — майка на Иван и Тодор Янчовски. Шина била бременна, едва стояла — нито права, нито седнала, но и тя трябвало да работи наравно с другите. Жените се водили на отчет, сейменинът знаел коя жена отсъствувала и коя не. По едно време Шина „заосятала да ражда" и жени я затикали и вкарали в сегашните къщи на Солаковци. Затворили портите, запушили мазгали и капаци. Родилката се свила в едно кюше да ражда. Сеймени-

те забелязали, че няма няколко жени. Веднага отишли, зачукали на портите и завикали: „Къде се скрихте, бре, джедии и хайлязи?“ (а тогава — според поверието — не бивало никой да знае, когато ражда жена) нахълтали вътре и намерили жената в родилни мъки. Шина родила близнаци — момче и момиче. Момчето починало, а момичето израснало и станало „каматна Тодора Янчкова“, която се оженила за Гогу Стоев Кацев (Черноту Гого). Нейна дъщеря бе Мара Чорноска — женена за Мирча Узунски в Голямската махала. Мара предава на своите дъщери и невести как е била раждана нейната майка.

Черните спомени от онова време залегнали дълбоко в робската душа на родопчанката и тя ги предавала от поколение на поколение с омраза и отвращение.

Така било през времето на Салих ага, така вървяла ангарията при неговите приемници, докато изработката преминала върху закупчици, посредници и наематели, като Якуб ефенди и неговия посредник Брахим Ефенди от Пашмаклъ. Когато последните наематели работили в Ахъчелебийско, в Кричим и Девинско, жените работили аби на прочутия пловдивски капиталист Гюмюш Гердан. След фалирането на ахъчелебийските наематели ръката на Гюмюш Гердан се разпростряла и над Ахъчелебийско. В Девинския край порано настъпила тъй наречената „ръчна текстилна индустрия“. Това спомогнало отчасти михалковци да преминат към водно-чаркова обработка на преждата, което много облекчило труда на жената.

Около 1845 година Гюмюш Гердан станал пълен господар и наемател на подготовката на аби за турската войска в Родопския край. Капиталът на Гюмюш Гердан се влагал не само в преработка на аби, а и в търговия с масло и сирене; даване пари под лихва на много други търговци в различни спекулантски мероприятия. В архива на Гюмюш Гердан се откриват данни и писма, от които се вижда, че още през 1847 година той закупил масло от с. Горно Дерекьой. През 1848 година от кантората му в Пловдив бива изпратено писмо до „неговия човек“ Пенко от Читак. Довереното на Гюмюш Гердан лице се казвало още Пенко Павликенеца. Той стоял в Читак и ведно с Христя раздавали и разпращали вълната по околните села.

Преди да открием писмото, по предание се знаеше, че Пенко идвал често в селото, стоял с месеци, раздавал вълна, надзиравал приготовлението и „мерил и теглил хабите“ на жените. Той бил много нечестен човек, груб, жесток, безмилостен и голям присмехулник.

Майката на Киро Радичев предала следното за него.

Пенко приемал абите и гледал от всяка жена да откъсне нещо и за себе си. Вълната тегли ексик, често пъти влажна, котета и поздер, та при преработката тя ставала наполовина. На всяка жена готовата аба била ексик и вместо да вземат по някой грош, селянките все оставали борчлийки. Абите премервал и обратно ги хвърлял на жените, защото били ексик. Заплашвал ги, че са крали за себе си вълна. На втори път жените смитали сушето и поздера, донисали „урузалките“ (крайният остатък на кросното), но абите пак било по-малко и накрая тази „фира“ се удържала от минималното им възнаграждение. Жените плакали, припявали се, не искали да си ходят, докато не им приемат абите. Пенко заставал пред тях и той плакал, шлевил се и изкривявал лицето си. Една женица от Радичоската махала донесла изработената от нея аба. Абата ѝ се оказала доста ексик. Пенко ѝ я метнал и изгонил вънка. Времето било студено и тя седнала вънка на прага и чакала да се смили Пенко и приеме абицата ѝ. Вече се стъмнило, Пенко напуснал склада и си тръгнал, а жената му заплакала и замолила: „Пиилеее, Пенкооо, хо ща ти са молям приимери ми хабицаса.“ Пенко ритнал и навратил разплаканата жена с думите: „И гарага Пенко да ми кажеш, нема да ти я примера, исик хаба не вземам.“

Пак по това време много тежко било положението на Тодорица Грибачовска от Грибачовската махала. Тя имала 8 момичета и едно момче Атанас (баща на Гего Евински). Бедни хора били, на всяко момиче давали години наред по стан вълна за предене и ткаене. По 80—90 оки вълна им давали. Къщата им била пълна с чокана и влачена вълна. Денонощно работили, едни чокали, други прели, майката постоянно била на дарака, а станът денонощно утпарал (чукал). Много пъти жената била разплаквана от Пенко и Колю Чакора. Винаги абите ѝ били ексик. Мела сушето от рафтовете, полепнало от вълната, събирала котета и

поздер, но никога не могла да навърши фирата (защото вълната се давала или ексик, или влажна). Никога нейната къща не била подредена. И в празник, и в делник постоянно къщата ѝ била пълна с прах и суще. Всяка есен тормозът се засилвал, а там, където имали много станове, сеймените ходили по няколко пъти на денонощие. Чока Тодорова със своите момичета не знаела „легалка“, а седнали, подпрени на стената, с вълна в ръка подремвали малко и пак се хващали за работа. Наредено ѝ било станът денонощно да ткае и момичетата да се сменят през нощта. Една нощ, като ткала дъщеря ѝ Мария, капнала от умора, посред нощ задрямала върху кросното, а до нея стоял хлебецът, от който ръбала, докато работи. Сейменът чул, че станът не тупа, с дългата си тояга бутнал капака и на кандилевата светлина намерил момичето заспало над стана. Насочил тюфека си срещу нея и завикал: „Какво спиш, бре жаду, бре магарице, дали да ти пусна (пукна)?“ Мария се събудила, развикала се: „Ооох, майчице, пребиха ма, ооох, утидах, утидах!...“ Наскачали сестрите и майката, хванали изплашената Мария, но не можали да я успокоят. От този случай тя останала умопобъркана... Майката на Чока ходила да се кара в бейликя на Пенка и сейменина и им викала: „Ищам си детето, детето си ищам, гюзелим мома ми поборкахте и ще ми умре, ни еде, ни пие...“ „Да ти умре, те ти стигат другите, тамам ще се куртулисаш от един стан вълна“ — ѝ отговорили и клетата майка се върнала с разбито сърце.

След години Чокиния „дреб се наварил от волнювото прашище, фатила дерт и умряла“. Ясно е от що е умряла Чока Грибачовска. Всичките дъщери се разженили, останала само заболялата Мария. Поискал я стар вдовец от Долно Дерекьой. Така тя се омъжила за Чакъровски и умряла, без да остави наследници.

ПОП ГЛИГОРКО

ИМЕТО МУ още живее в съзнанието на старите хора в Средните Родопи.

Той е бил светогорски монах от бедния Дионисиев манастир. Пратен бил да събира помощи, да съпровожда поклонници и да обслужва християнското население в Ахъчелеби...

Първо отсядал в с. Устово, в метоха при църквата „Св. Никола". Но поради това, че говорил чисто гръцки, скоро го отпратили другаде. Тогава през 1838 година се спрял в Горно Дерекьой. Там бил приет много радушно от населението. В Горно Дерекьой Григорий се научил да говори на местното родопско наречие. С искреността си и знанията си бързо спечелил обичта на хората и те го канили по домовете си за съвети и благословии. Навсякъде скромният духовник насаждал благочестие, обич, съгласие, трудолюбие и пестеливост. Погаждал враждуващи близки и далечни, съветвал кехаи и устабашии да не изяждат хаковете на овчари и чираци, наставлявал децата в почит към стари и родители, съпрузите — в семейна вярност и чистота, бичувал скъперниците, горделивците и самохвалците, осъждал студенината на богатите и мъмрел богатите жени, които дразнели бедните с кичила и гиздила.

Ведно с духовния си дълг той имал и една ясна и неотклонна цел — да бъде и учител на децата във всяко село, където отсядал с магарчето си. Поп Григорий добре разбирал, че само чрез четмо и писмо ще може да помогне на това изстрадало население. С идването си в Горно Дерекьой събрал първите 6 деца в църквата и свещоливницата. С голяма любов и търпение ги учил първо да пишат с въглен на плочите в притвора, а след това почвали да пишат на восък. Децата обикнали своя учител поп Глигорко и с любов

приемали елементарните знания за писане и четене. Първите му ученици след това станали и първите учители, свещеници и народни възрожденци и борци за духовна и политическа свобода. В с. Горно Дерекьой той подготвил доста следовници: Васил Аврамов станал учител, пръв архиерейски наместник и смел ръководител в борбата за българска църква и училище в Ахъчелеби. Негови ученици са били Стайко Михалев, Коста Мешовски, Тодор Полидовски, Георги поп Петров Шукерски, Паскал Георгиев Бакларев, Игнат Бабуберски. Неговото училище е било напълно килийно-манастирско, и то на гръцки, но лишено от всякакви мегалогръцки попълзновения. Напротив, той, вместо да натрапва гърцизма сред родопското население, приел да учи местното наречие. Когато кипнала борбата за родна църква и училище, той взимал страната на родопските християни българи, за което си навлякъл омразата и честите мъмрения от страна на Ксантийската митрополия. От тук идва и неговото обаяние сред родопското християнско население. Поп Глигорко имал пригодена проповед за „Учението", която произнасял във всяко село. Покачен на църковното анго (амвон), с голяма сила и власт той увещавал родителите да учат децата си.

„Учатеее децатаа, учатеее, учението е ут Гопудя благословено, иде време и ут нас христянеся аскер да рукат, та да знаят кинига да чатот и писму да писуват..." — често повтарял поп Григорий.

Един кехая му възразил в храма:

— Хайде бе, попе, нема да ги правим попове и даскале, та да ги учим... — а той веднага му отговорил от ангото:

— Синко, учението е светлина! Идва време, когато всеки човек ще може да пише, филада да чете и хасап да сютисва.

След като се върнал от Влашко, където престоял около 3 години, той прибавил нещо ново в проповедта „за учението" — че не само момчетата трябва да се учат, а и момичетата. Тази новост се възприела по-трудно от слушателите.

И в други села той подготвял с любов деца за бъдещи учители и свещеници. В Устово — Киряк Белковски, в Петково — Костадин Манолевски, в Райко-

во — Димитър Тольковски, в Чепеларе — Саво Димитров, в Долно Дерекьой — даскал Стоян Вълчовски.

Поп Глигорко бил не само духовник и учител, но и пръв родопски книжовник, като наложил транскрипцията при превеждането и стъкмяването на „Дамаскини-проповеди" на местно родопско наречие. Тук били преписвачи неговите първи и ревностни ученици, посочени по-горе. Тези дамаскини били носени по селата и четени на народа. Нещо повече: на него и неговите предшественици монаси се приписва съставянето на „Исторически бележник", в който е отразена донякъде кървавата и страшна история на Карстата гора през времето на помохамеданчването на част от родопчани. Така този скромен монах се явил като духовен обединител със своето слово в църквата, в училището и домовете. Той подигнал националното съзнание на родопчани, подготвял ги да посрещнат и приемат жестоката схватка с гръцката мегалиидея.

Неговото тридесетгодишно дело в Ахъчелеби дало своите плодове. Борбата пламнала — къде скрито, къде явно — и поп Глигорко бил в нея. Това обаче не останало скрито за гръцките владици — през 1872 година един слънчев ден родопският отец Паисий, разбит духом, напуснал любимата си планина. Решил да се върне в манастира, но отчаяният стар вече калугер бил посрещнат студено и враждебно от манастирското братство. Затова той не останал в манастира, а избрал аскетския живот, за да бъде далеч от всяка гръцка фалшивост. Храната му била парче хлебец и стомна вода.

Но изоставеният от манастирското братство калугер не бил забравен от неговите духовни рожби в планината, на които отворил очите и запалил искрата за просвета и родолюбие. Много поклонници от Родопите отишли в манастира, търсили го за съвети и благословии, като същевременно му изказвали своите благодарности. От Горно Дерекьой нарочно изпратили Милко Милковски да му отнесе подаръци и поздрави от цялото село. Милко намерил самотната му килия всред гората на една скала. Поп Глигорко бил вече напълно сляп, грохнал от старост и изтощение, храната не приел. Приел с благодарност само ушитите му дрехи от дерекьойски терзия. Старият монах по-

знал Милка по гласа, държал му ръцете, плакал, питал и разпитвал за църкви, училища, за живи и умрели в селото. Не след дълго време към 1880 година той бил намерен мъртъв в самотната си килия в гората.

Неговото голямо дело за Родопския край прекрасно е оценено от първите родопски книжовници и възрожденци, то не се отрича и от съвременните книжовници и историци. Нужно е обаче днешната общественост да се запознае по-дълбоко с голямото дело на този светогорски монах, този родопски отец Паисий, да го преоцени и му отреди достойно място в културния си алманах — на пръв учител, проповедник и предвестник на Възраждането на Карстата гора.

МОРОВА ГОДИНА

Още от стари времена населението на Родопите се занимавало с отглеждане на овце. Съседството на планината с топлото Беломорие предлагало прекрасни условия за развитие на интензивно овцевъдство през всички времена. През време на турското робство родопчанинът пак станал овчар и измикярин на юруците — владетелите на планината и полето. През кърджалийските размирици последните изпродали и отстъпили планините си на своите овчари родопци за хиляди акчета и бели грошове. Родопчанинът станал стопанин на планините и почнал с желание да уголемява стадата си. В този стремеж за уголемяването на стадата изникнали прочутите родопски кехаи и местни феодали, които имали хиляди овце и при тях били съсредоточени бедните овчари. Времето от 1820 г. до 1873 г. е период на благодатни овчарски години. Турската държава временно не воювала и занаятите бързо почнали да се развиват, нови хора се събуждали за нов живот. Ставали продажби на овчарските продукти, вълна, ярина, масло, овни и овце и като че ли в основата на всичко това било добре развитото овчарство. Не е случайно и духовното събуждане на родопските българи през този период от време, когато тьожките кехаи не заставали срещу народните въжделения, а много от тях станали техни водачи и борци за народни правдини. През това време всички овчари намножили стадата си.

Според спомените на стари хора от с. Горно Дерекьой (Момчиловци) през този период от време селото имало най-много овце, чието число надминавало 25 000. От това време били и прочутите големи кехайски къщи с големи потони, с еркер кьошкове, с шарени тавани и каменни покриви. Овчарството обаче си оставало примитивно, винаги се разчитало на зимната паша в Беломорието и на лятната в планината. Стадата били

предоставени изключително на овчарското старание и капризите на времето през зимата и лятото. И достатъчно било да хванат летни суши и зимни студове и тези многобройни стада да бъдат стопени за една зима в Беломорието. Такава страшна зима се сочи от В. Дечев в „Миналото на Чепеларе" да е станала през 1726 г., когато овцете измрели в Ениженско от големи наводнения. Тази година обаче се помнела много смътно от старите овчари, и то по предание от дедите ни. Друга страшна година е запаметена от сегашните старци под името „КЪРАН СЕНЕСИ". Според тях тя е била 3—4 години, преди да дойдат руснаците. Техните бащи им предавали лоши спомени със сълзи на очи — как им измрели овцете от глад и как посред зима напуснали кашлите и колибите и се прибрали само с гегите си. Кога е била годината на този мор, ни улеснява поп Паскал от Горно Дерекьой със следната записка на Евангелието в църквата:

„На лету Господне 1875 година станала зимата последна със млогу снегове, затува измреха животните и фанаха и человеци да умират ут глад. Защото на месец март 15 ден станала една ледунка, премерена ут поп Паскал, 9 педе на пургуту, дету стои камбаната.

Затува изписах аз поп Паскал с моята десница тува писмо за последните хора, за да знаят каква гуляма зима е станала."

Под горната записка друг безименен хронист, вероятно „даскал", писал следното:

„Господа народ горното писано с наши очи видехме."

Тази бедствена година е отбелязана също и от Христо Попконстантинов в неговия дневник от 1874 и 1875 г. Между другото, той пише: „На лето 1874 година суша, през 1875 г. февруарий ден 2-ри налете 3 педе снег, на 20 февруарий налете 4 педе снег, ръжта по 60 пари мелеха и грах и бедствува селото (Петково) на две недели, март 15 голем мраз, ръжта 70 пари. . ."

Ясно е от горните съобщения, че това било година бедствена, добитъкът измрял, народът гладувал и даже умирал от глад и житото достигнало до 70 пари. Сушата и измирането на стадата довели турската държава, и по-точно Беломорска Тракия и свързаната с нея Родопска планина, до голяма икономическа безизходица и стопанско сътресение. Доходите намалели, на-

селението гладувало, вземанията били безнадеждни, а това родило и прочутото през нея година разбойничество. Това тежко положение в Тракия обърнало внимание и на чуждите консули на западните държави и в своите доклади до правителствата си те съобщават за тежките последици от тази лоша година. Така австрийският консул в Солун Фон Киари в своя доклад № 9 от 12 юни 1875 г. до граф Андриаши в Австрия пише следното: „Страната, която без това пострада в своите приходоизточници — земеделието и скотовъдството — поради миналогодишната суша, лоша реколта и мор по добитъка и поради извънредно дългата и сурова зима, стене още под бича на разбойничеството, което ежедневно все повече се разпространява, без да има кой да го преследва.“ (Документи от Австрийското консулство в Солун — Патриарх Кирил, стр. 137.)

Освен горните записки и сведения, картината се допълва от разказите на старите хора от Горно и Долно Дерекьой. Пролетта на 1874 г. била много сушава в Беломорието, капка дъжд не паднал. Нивите във влажните места изкласили и вързали много зърно, а тези от сухите места даже и не изкласили. Все пак в агоските чифлици севали и царевицата с надежда, че ще завалят дъждове и ще поникне, но за жалост не поникнала. Големи горещини настъпили, а стадата били чисто гладни. Агите молили овчарите да карат и техните стада към планината, защото рискували да измрат от глад и жега. Овчарите дигнали преждевременно стадата към планините и когато навлезли в полите на Родопите, нахранили стоката със зелена шума. През тази пролет овчарите не продали нищо и никой не ги питал какво карат. Така се прибрали в селото си без пукната пара.

Овчарите заели старите си летни пасбища, но и тук дъжд не паднал през цялото лято. Планините били напълно изгорели от лятната суша, нивите изкласили, но зърно не вързали. Стадата се събирали по зелените блата и хладните гори и опасли всичката груба зелена трева — гингер, папрат и др. До Петровден кехаите откарали максула (маслото и сиренето) на агите в полето и на връщане не докарали ечемик за качамак, както това правили всяка година, а товарили добитъка си само със сол, която била в изобилие от големите из-

парения в Тузлите. Агите били отчаяни от страшната и незапомнена суша. Настъпила есента и овчарите се страхували да подкарат овцете към полето, защото знаели, че е огън и пепел. Настъпили обаче есенните студове, овцете почнали да гладуват, от глад пасели мъха по дърветата. Като видели това, овчарите решили да ги подкарат към полето. Никой не изпратил овчарите по обичая — със стрелби, гайди и песни от моми и невести. Всички били отчаяни. Стадата слезли в полето, а то било пожар, нищо зелено нямало, само едни пожълтели листа, паднали под дърветата. Топли дъждове не паднали, тревата не поникнала, напротив, настъпили сухи студове и ако паднели дъждове, цялото поле било в лед като стъкло. Изпаднали в голяма беда, едни от овчарите продали овцете си на безценица, други просто ги харизали с условие, че им се заплатят. Така направили Бече Кедикя в Ипсала при условие пролетта да му ги заплатят, за което му дали и полица. От продължителния глад и студ овцете на повечето овчари измрели до Коледа и те били принудени да се приберат към планината посред зима само със зимните кепи и големите геги. Дотогава обаче направили борчове и задължения към воденичари и бакали, та трябвало да продават оцелелите мулета, за да изплатят борчовете си. Така станало с Добрика и Станача от Долно Дерекьой. Те били на зимна паша в Тузчал, Ениженско, с 500 овце. Овцете им измрели, продали мулетата, та платили качамака и си дошли посред зима в село. Коста Малеца и Стоян Велкоски били на Куджамаматлъ с 550 овце, и тем измрели до една овцете и си дошли чисто гладни. А и в домовете им нямало прах брашно. Какво да се прави? Коста Малеца през същата година се бил оженил и вместо радост се чували припеви и плачове вкъщи. Нямали и пари да си купят жито. През същата година Коста като младоженец подарил на жена си 2 оки гиздило и решили с него да купи жито. Коста го турил в мулешкия самар поради страх от разбойници и заминал за с. Кушланли да купи жито.

Южно от с. Саксали в Беглицкото коре през същата година от с. Кестенжик един кехая българомохамеданин докарал 6000 овце. Този кехая бил мераклия и в сюрията имал прочути чанове и тюмбелеци. Тази сю-

рия измряла до Коледа, овчарите един по един напущали празните аголи и си заминавали с магарчетата през сред Боругьол, понеже бил замразен от продължителния студ. Накрая останал сам кехаята със 100 овни за корбанлоци. Тъй като нямало жито, то кехаята запродавал скъпите си чанове и тюмбелеци. На Исан бея той продал прочутата си секизнжджи девьо[1] за една торба брашно. Като разбрал, че и овните му са обречени на измиране, решил една сутрин да ги подкара към планината, та поне там с четуна дано преживеят. Част от багажа и останалите чанове товарил на магарчето си и потеглил през заледения Боругьол. Щом стигнал насред заледеното езеро, овните отказали да вървят, събрали се на една топка, ледът се счупил и жалките останки от тази сюрия ведно с кехаята се намерили на дъното на езерото.

Анастас кехая от Горно Дерекьой напуснал старата къшла в Нарлъкьой и отишъл, та се условил овчар у прочутия карлуковски Радич кехая, който бил на зимна къшла в с. Лефеджиляр. Голямата сюрия на Радича измряла до Коледа, останали му малко овце с няколко агнета. Напролет идващите овце от Беломорието в Карлуково (Славейново) пристигнали много тържествено. Чанове и тюмбелеци възвестявали от Черни връх, че пристигат стадата, овчарите стреляли, гайди свирили и минавали през селото. Невести и моми, жени и старци излизали да посрещнат овцете, като връзвали кърпи на аркичи и овни.

Тази година обаче посрещането било много жалко. Чанове не се чували, изстрели нямало, овчарски свирни и песни замлъкнали, посрещането ставало от децата по традиция. Децата начело с Илия Черновски дочакали овцете при моста на Карлуковската река и викали: „Брях, кина големи кучатища, брях, кина грозни овчаря, брях, кина омокнати овчища. . .“ А едно се провикнало: „Ееееей, деца, има и едно ягне!“ Такова жалко било посрещането на Радичкехайовите овце през Къран сенеси.

Овчарите спасили малка част от овцете си и в Енижenско от другите села в Родопите. Пюскюллията Исе-

---

[1] Секизнжджи девьо — последен по големина чан под № 8 — секиз.

ин от Мугла разправял, че им измрели хиляди овце, в стомасите им имало само пясък, събран от земята. Бегликчиите минали в ранна пролет и преброили оцелелите овце, но на 15 март настанал голям студ и отново измрели овце от стадата. Събирачите на беглик обаче искали беглик и за умрелите овце. Овчарите били тормозени, бити, затваряни, докато внесат беглика и за умрелите овце. Това тежко положение на населението от пострадалите земи не е избягнало и от зоркото око на Христо Ботев, който през същата година издавал вестник „Дунав" в Букурещ. В този вестник от 9 май Ботев пише: „Из Ени Захренско се оплакват чрез в. „Напредък", че по тамошните места измрел както едрият, така и дребният добитък, че селените постели от глад, всекакви фасчии ги обирали и обкрадвали със своите безбожни лихви, че бегликчиите земали беглик и за умрелите овце и биели ратая, като даули, и много други такива, които като чете човек, не може да не извика докога братия!"

Гладът като някой призрак настъпвал по всички села в полето и планината. Жито нямало и ако се намирало по някои забутани колиби, то било много скъпо. Бедни и изнемощели старци буквално умирали от глад в с. Горно Дерекьой. В Радичоюската махала имало 6 сестри кръгли сираци, най-голямата от тях, Жека, им била като майка. Тя се грижела за тях. А в сирашката къща житото се свършило. Облечена като мъж в потури и овчарско кепе, ходела в студове и снегове да търси по околните села и махали жито. Обиколила 9 села и едвам събрала 2 оки житце, за да нахрани гладните си 5 сестри. На връщане „майката-сестра", изтощена от глад, паднала на пътя между Каршилъ и Горно Дерекьой и виелицата я полузатрупала. Наскоро минали други пътници — и те ходили да търсят жито — и я спасили. Това житце стигнало за една седмица и пак сестрите-сираци били обречени на гладна смърт. Жека, забравила momински страх и свенливост, отива посред нощ на Хубча при Анастас Дойчински, който бил воденичар, и го замолила: „Стричко, сестрите ми умират от глад, смили се, дай ми една ока брашанце да им сваря кашица." За жалост и тук нямало прах брашно. Тогава воденичарят вдигнал камъка, та й обрал паспаля и Жека се върнала до зори при гладните

си сестри. Този глад в селото продължил чак до юли и август на 1875 г. Паниката за жито била голяма. Мъже и жени изчезвали за седмици и нощно време се прибирали задянати с житце. Прочуло се, че жито има чак в Дупница и гладните дерекьовци се отправили през планини и реки за непознатата Дупница. Кервани мулета и магарчета с мъже, жени и деца се отправяли към този край за жито. Често пъти по горите били посрещани от разбойници, обирали ги, житото им вземали, а на едни подкарвали добитъка им с житото. Такъв керван начело с Коста Карапунев се отправил към Дупница. С него били Каню Канюски, Анастас Драганов и неколцина стари жени. След тежки изпитания по пътя най-после стигнали в града. Намерили една вдовица, която им обещала жито, но цената била много голяма — 4 гроша за една ока. Вдовицата вечерта нахранила гладните пътници, сипала им вино да пият и накрая ги дигнала да играят хоро и ги запитала:

— Защо сте дошли в Дупница?

— За жито — отговорили те.

— Защо не сте орали и севали?

— Защото бе голяма суша.

Жената заводила хорото и запяла: „От сега нататък всека година да орете и севате ага е суша, ще го запрашвате — при тия думи тя ритала с краката си по земята, — ага е киша, ще го закалвате — тук пък е тъпчила с краката си и продължила, — та сега година жито да ви се ражда, за да не идвате нах Дупница за пукница!"

Тази бедствена година страшно много се отразила върху цялото население от Горно и Долно Дерекьой. Много овчари забеднели оттогава и не могли да се съвземат за цял живот. Докрая те останали бедни овчари, мандраджии и измикяри по чужди сюрии и чифлици.

Едни от тях станали рибари и дюлгери, други тръгнали по Добруджа да търсят неизмрели стада, трети отишли да работят в Драма на Хиршовата железница, а четвърти заследили отново малките си стада с надежда пак да ги плодят и умножават. Големият глад и измирането на родопските стада дало голямо икономическо отражение и на останалите занаяти в селата. През тази и следващите години не се продавали хиляди

оки вълна, ярина, масло, сирене, агнета, овни и пр Хабаджиите от околните села не изкарвали топове хаби и готови дрехи по пазари и панаири, бакърджиите мъчно продавали своите казани и бакъри. През лятото на 1875 г. обширните пасбища и планини били шути тъжни и мълчаливи. Не се чували чанове и тюмбелеци, овчарски гайди и кавали, не се виждали огромни билюци, но за сметка на това овцете „пукали" от тлъстина, защото разправя Ташо кехая (Гержика) от Райково: „Планините беха рахат предната година — където пасеха 10 000 овце, след кърана пасеха 1000 овце." Овчарите ходели като пребити по пътищата със своите оцелели муленца и магарчета. Останали без овце, без средства, без доверие, те прибягнали до лихвари, бакали и чорбаджии и от тях вземали пари за жито, но не срещу вълна и ярина, а срещу залог на ливади и градини. Много хора през тази година продали и заложили „най-милите и близки градини". А през следващите години не могли да покриват безбожните лихви. Много документи и записи са налице в селото от тази зловеща година.

При това тежко положение на народа се притича прочутата през миналия век „Иснафска взаимопомощ". Четирите професии в селото — овчарство, дюлгерство, хабаджийство и сулинажийство, били организирани в „иснафско" сдружение и всяко от тях си имало каса или „иснафски пари", с които подпомагали нуждаещите се членове от съответния еснаф. Първо от тези пари давали на крайно нуждаещите се, особено на тия, които били обирани и от разбойници.

Овчарският еснаф раздал „еди бин груш" или 7000 гроша.

Дюлгерският еснаф раздал 2226,07 гроша.

Църквата раздала 4350,20 гроша.

Сулинажийският еснаф също раздал своите пари, но не се знаят колко са. Така народът сам си помогна чрез своята взаимопомощ, изразена в еснафските каси. Лошите последствия от тази бедствена година били преодолени от селото, но споменът за Кърана сенеси още живее в съзнанието на старите овчари!

МОСКОФА ИДЕ

Килхан Георги се върнал от Лъкавица в село и почнал да разправя на тези, които го питали за новини, че „Москофа иде“. Това стигнало до ушите на селските чауши и един от тях дошъл да го подбере за бейликя, където го посрещнали със закани. Георги бързо се окопитил и казал, че „москофи“ не е виждал още, но че топовни гърмежи от цял месец се чували от Лъкавица.

Тези топовни тътнежи около Станимака дигнали на крак много хора от целия Рупчос. Едни бягали през чепеларския път, други разбили снега през Лопуха—Кедикя—Ленища—Харамлицко и пристигнали в селото. Едни подминавали към Хубча надолу, други разтоварвали тежко натоварените мулета, оставяли багажа в близки и познати къщи, възсядали мулетата и продължавали към Палас. Трети пък, предимно българи мохамедани от околните села, оставали с добитъка си и целите семейства у познати и приятели да ги укриват, когато дойде „москофа“...

В дните през и след Априлското въстание някои хора намерили убежище в къщите на своите аратлици българомохамедани. Сега пък християните давали подслон и гарантирали сигурността на своите братя по кръв. Така например Машкалевци, приютили Черневци и Бакларци през Априлското въстание, сега пък те се укрили в Бакларските, Маринските и Вълкушинските къщи.

Дерекьойци се събирали по няколко семейства в здравите къщи, а другите били освобождавани за хората от Богутево, Каршилий, Дреново, Лъкавица и други.

Шукера Стоян бил прибрал Каракаша, а Коста Кереметчията своя дост Осман Узунски от Каршилий, който го укрил през време на Априлското въстание. Старата Гьопсалийка от Д. Дерекьой с десетгодишното си момче Гавраил потърсила първо Бакларската къща, но

там бил Машкаля. Тогава се упътила към Кисовските къщи — там пък заварила тъкмо пристигналите богутевци Хасанаговци да разтоварят вълна и покъщнина от 8 мулета. Жената в тъмното почукала у Гажевци и там прекарала 15 дена.[14]

На 15 и 16 януари бежанците и разбитата войска престанали да минават през Рожен и Д. Дерекьой. Пътят напълно „ошутнал", по къщите в долното село туктаме се влачили болни войници и изнемощели мажире. В горното село останали около 50—60 семейства лохченци и още толкова богутевци, дреновци и каршилийци, укрили се у познати и приятелски семейства...

Поп Паскал, за да се предпази от вилнеещите панти и едипсизе, нощно време се крил в къщата на Малецоска Костадиница, а сутрин в зори отивал зад височината Свети Атанас и там под Камъка си направил малка колибка от четуна — в нея прекарвал студените януарски дни. От това възвишение се откроявали като на длан Рожен, Бърцето и Кутела и се виждало цялото движение по пътя. През деня при него идвали и други хора от селото, носели му храна, окуражавали го и заедно с него с трепет и напрежение очаквали да се появят освободителите. С него на 17 януари били Кел Яню, Васил Канюски, Марин Пехливански, Тодор Бакларски и „добегалият" мекереджия Вълчо Пехливански. По „гуляма прогима", т. е. около 10 часа, забелязали, че на Рожен изведнъж настъпило оживление. Конници идвали до върха и пак се връщали обратно. Не след много време челото на Рожен почерняло от невиждани дотогава конници. По дрехите, шапките, високите коне наблюдателите разбрали, че това не са турци. С ръце над очите си стоели вцепенени няколко време и накрая поп Паскал радостно извикал:

— Това са русите, бре..., вижте ги береее, ...нашите братя москофите... ееейййй... най-сетне дойдоха!...

А от очите му текли сълзи от радост и умиление. Мъжете нетърпеливо оставили поп Паскал на върха, а те „срипнали радостни низ борикана" и в гората над църквата в Д. Дерекьой притаено зачакали да минат руснаците. Поп Паскал се окопитил, забродил снега и се изкачил на връх Свети Атанас, вдигнал двете си ръце и завикал към селото с пълен глас:

—Руситеее идват бре, ееейй, селенеее... московцитеее са на Рожен... излизайте да ги посрещниме...

Настъпило радостно оживление в селото, къщите се отваряли, на всички кепенци и чардаци се показвали жени, момичета, деца и старци, всички викали едни на други!

...По пътя към Лескага и Д. Дерекьой се движила голяма тълпа от стари и млади мъже, жени, момичета, но най-първо тичали децата. Христо Килханов, брат му Никола, Коста Лазаров и други първи дотичали и застанали на тиклата върху църквата в Д. Дерекьой. Много хора искали да слезнат в селото, но не ги пускали, защото тук-таме се чували и изстрели в горния край на селото.

В това време поп Саво излязъл от своето скривалище и затичал към църквата. Камбаната забила, деца взели черковните хоругви и се упътили през снега за „Рожен"... да посрещнат русите. Децата и поп Саво били спрени на Долнодерекьойската тикла над църквата поради редките стрелби. Някой дал знак да бият малката камбанка в Д. Дерекьой, деца се покачили на дървената камбанария и забили камбаната.[15]

На Рожен казашката кавалерийска бригада на генерал Черевин стояла около един час, докато се съберат всички на върха. Първо се отделили 5—6 души разузнавачи, които обиколили встрани от пътя и потеглили за Д. Дерекьой. Един километър след тях се занизала войсковата част. Всеки войник имал и кон резерв, но по стръмния път на Кутела почти всички слезнали от конете си и ги водили през снежната и поледена пътека. Авангардът бил вече на горния край на селото при гайдарските къщи, а на Рожен още имало войска. Пръв ги посрещнал в Д. Дерекьой Стою Жайгара, който от Г. Дерекьой дотичал да види стои ли си му къщата или е изгоряла. Стою веднага се представил на братушките, като почнал да се кръсти и повтаря: „Булгар, булгар..."

Русите го взели със себе си, за да им посочи къде има укрити турци. На Средока един турчин изскочил от Сирачковата къща и забягал. Стою се развикал и хукнал да го гони, а отзад русите стреляли по турчина, но за жалост един куршум пронизал крака на Стоя. Турчинът бил убит, а руските войници се разтичали

веднага, потърсили санитарния, той го превързал, да му мехлеми да се маже. Въпреки грижите Стою до края на живота си накуцвал. Авангардът дошъл до църквата и се върнал обратно да пресрещне челните конници. Тук-там се чували изстрели. На горния край на селото всеки войник се качвал на своя кон, а резервата връзвал отзад. Тежко, бавно и мълчаливо наближили русите, а народът от двете страни на реката в шпалир очаквал гостите. Най-много зрители и посрещачи били наредени от Харадинската къща до църквата. Посрещачите ликували, ръкомахали, удивлявали се на хубавите коне, на мустакатите войници, на шапките, на чизмите. Чизмите им били високи, минавали над колените, а кожените шуби и кожуси ги прикривали. Водач на русите през Беломорския път бил съратникът на Васил Левски — Илия Белковски от Устово. Той пръв подсетил Кушля от Д. Дерекьой да се представи от името на селото на генерал Черевин с думите: „Дубре душли, кумандир ефенди, жихме да ва дучакаме..."

Петканка, която се крила в Чолаковския дол, на 16 януари срещу Андоновден слезла в селото и замесила хляб. На другия ден по обед го извадила от пещта, нарязала един мех оцеляло бито сирене, турила го на една голяма тава, начупила топлия ръжен хляб и застанала на пътя пред къщата си. Тази патриотична родопчанка със засмяно лице подавала на всеки войник „хлебец и сиренце" и повтаряла: „Хо, дубре сте ми душли да на куртулисате от турците", а братушките клатили глави, мърдали големите си мустаци и повтаряли: „Спасибо... спасибо..."

Много от децата не се стърпели, радостни и засмени наближили пътя. Конете пръхтели и пущали от ноздрите си „конска мъгла" и когато нетърпеливо цвилили и се стъписвали, децата хуквали да бягат из снега. Руските войници със засмяни лица викали: „Ребята, не бойтес... не бойтес!..." Началството било поканено в неограбената къща на прочутия марецки кехая Сивко Чакъра. Като 20-годишен управител на прочутата марецка сюрия в Гюмюрджинско на портата на неговата къща било побито марецкото знаме, затуй само тя останала непокътната в Долното село. Неговото сладкодумно момиченце поднесло на гостите хляб, сирене и

брано мляко. Един руски офицер милвал по косата малката Калинка и повтарял: „Калинка, Калинка, девочка моя... и у меня такая дочка..." Пратил един войник да донесе кожената му чанта и от нея извадил една светеща икона „Казанская Богоматер" и я дал на Калина за здраве и спомен от неговата „дочка". Тази светиня от руската земя се пазила като очите в Чакъровия дом.

До края на живота си Калина пазеше тази икона в своя стар дом и преди да почине, я завеща на синовете си. И днес тя стои в старня радичюски дом на същото място, където първо я закачила младата невеста Калина преди 85 години.

Докато ставало неофициалното и непринудено посрещане на командири и руски войници, челната колона продължавала да се изнизва по кривите пътеки за Бостина и Устово.

Долнодерекьойските жени и старци останали да подреждат разорените си домове, а горнодерекьойци тръгнали към село. По пътя говорили за „слободата, за избягалите турци", а слънцето греело като никога и обкичената със сняг и скована в лед Родопска планина за пръв път след 500 години се засмяла и стоплила.

С помощта на руското командуване била сформирана нова местна управа в Ахъчелеби с представители на българите-християни и българите, изповядващи мохамеданска вяра. Те, от своя страна, пък наредили да се постави управа във всяко село. Някъде останали старите мухтари и старите старейшини, а другаде били избрани нови. Назначена била „народна милиция" или „пандури", които били блюстители на реда, пазители на честта и имота на населението. След като Ташо Мухтаря „разпродал и напълнил къщата си с мажирска яма" (плячка) и почнали да се връщат собствениците да си търсят стоката, добитъка, вълната и парите, той се изплашил и избягал в Станимака. Селото останало без кмет-мухтар. Тогава населението посочило за мухтар в освободеното село Коста Чичковски (Мерджански). Той бил най-подходящ човек в момента за тази длъжност.

За пандури назначили повечето върнали се млади мекереджии. Те били Вълчо Пехливански, Братан Марудински, Тодор Белюски, Кел Яню, Коста Никоски, Ан-

дрея Мандата, Гего Гунчовски, Райчо Бабугер, Панайот Арнаутски и други. Началник на пандурите бил смелият и буден овчар и рибар Кара Манол. Той добре организирал властта в селото. То било охранявано — по всички пътища поставили по един и двама да пазят. Било наредено пандурите да си ушият „руски войнишки дрехи от кеневирени чували“ на ръкавите с ленти с кръст. Всеки пандурин носил по една турска пушка — трофей от войната. Тези „руснаци в кеневирени чували“ царували в селото до края на месец март. При подписването на Сан-Стефанския договор почти цялата Ахъчелебийска каза оставала отново в пределите на турската държава.

В статистическите данни, предоставени от българските комисии за Ахъчелебийската каза на Цариградската конференция през 1876 г. доминирало „турското население“, макар и без един турчин, защото българите с мохамеданска вяра, които били повече от християните, били третирани като „турци“.

Тези данни предрешили въпроса за Ахъчелеби да остане отново в пределите на Турция.

Н. П. Игнатов, коментирайки Сан-Стефанския договор, пише че по „политически съображения договорът оставил вън от българското княжество „няколко местности, обитавани от българи“ в Южна Македония, влизащи в състава на проектираната от Цариградската конференция Западна българска област. В Родопите няколко „уезда, като Ахъчелеби и други, били оставени в Турция, поради това че половината от населението им било мюсюлманско“.[16]

Втората причина за Ахъчелеби да си остане в Турция били тъй наречените „подписи и печати“ на населението на Ахъчелеби, фалшиво скрепени и изготвени от гръцкия протосингел Софрони, препратени чрез гръцкия владика от Пловдив до Патриарха, с последен адрес — султана в Цариград. С тях се настоявало казата да си остане в Турско, защото в нея „християни и турци живеят като братя“. Това искане било представено при подписването на договора и било прието от русите като достоверно.

Ахъчелебийските първенци, щом узнали, че техният край остава отново в Турско, направили изложение до императорската квартира и изпратили горнодерекьой-

ския възрожденец и борец Васил Аврамов, тогавашен архиерейски наместник в Устово, да се представи и протестира срещу неправдата над родопското население.

Васил Аврамов с още няколко пратеници се явил при Екзарха с написаното изложение-протест срещу Сан-Стефанския договор досежно Ахъчелеби. Екзархът с ходатайства го пратил при великия княз Николай, но неправдата останала. Той бил повикан от секретаря на главнокомандуващия Г. Хитров, който му предал отговора на княза: „Вие сами сте пожелали да влезете отново в пределите на Турция, по ваша молба, подкрепена с подписи и печати.“[17]

Английската дипломация настоявала да се ревизира договорът, сключен между Турция и Русия на 19. II. 1878 г. от един европейски конгрес с участието на седемте европейски сили. Англия, за да има обвинителни аргументи в тази конференция срещу руската дипломация в Родопската планина и свързаната с нея Беломорска равнина, организирала и подкрепила материално и морално този бунт. Негов ръководител и вдъхновител бил англичанинът Сенклер, офицер в турската армия.

Още в началните дни на март започнало организирането на този метеж. Набирали се войници от разбитата Сюлейманпашова армия и от мохамеданското население, умело подтиквано от имами и ходжи. Положението от ден на ден ставало по-натегнато. В началото на април вече свободно се движили въоръжени групи по пътища и села.

Родопчани през пролетта трябвало да си приберат стадата, добитъка и да уредят всички стопански вземания и давания в Беломорието. За подобно пътуване те били длъжни да се снабдят с пътни свидетелства от Станимашката полиция.

Сформираният нефрам (башибозук) в Кара тарла над Кърджали почнал да завзема по определен план своите позиции. Сенклеровата армия трябвало да се състредоточи на три пункта — Момина вода, Жубраилица и Кумкедик. За предводител на пункта Момина вода бил определен Емин ага от с. Дреново. Той бил умен, с представителна външност и буден българомохамеданин, имал понятие от военно дело, защото бил под-

офицер в турската армия. Дали му и двама помощника — Кара Ахмет и Мехмедага (мюдюра) от Каршилий.

В началото на април такива бунтовници засновали по пътя на Калъч борун, Рожен, Долно Дерекьой и през Г. Дерекьой обратно за Каршилий. Известно време щабът на тези бунтовници се установил в Каршилий. Завземането на българските села Петково, Карлуково, Горню и Долно Дерекьой трябвало да стане по определения план на 10 април. Мохамедански представители на турската власт не се мяркали в Г. Дерекьой от минаването на руснаците. Минавали мирни жители през селото от околните българомохамедански села, пасли пак заедно овцете по полетата и планините, както и през Априлското въстание. Каршилийските мюдюри, аги и чауши чакали с нетърпение да се завърнат отново в Г. Дерекьой и жестоко да си отмъстят за „сардистването" и ограбването на селото им от Стефан войвода. Тези закани знаели всички и виновните предварително „офейкали" да се крият по касъмдерските балкани оттатък Момина вода. В началото на март се сформирала в селото и тъй наречената „Кара Манолева сувария" (конница). Караманол бил буден дерекьовец, по характер бил весел, шегаджия, пъргав, безстрашен и съобразителен. Населението го одобрявало да застане начело на „отбранителната чета", която да пази селото от надигащия се башибозук. Нарочно бил повикан от с. Ортаджи, Гюмюрджинско, където зимувал със стадата си, да поеме защитата на селото.

Новопоставеният началник на пандурите „статоркал" (събрал) около 25—30 души млади мъже, въоръжил ги с различни пушки, облякъл ги с „кеневирени чували", мобилизирал 20 коне и мулета и почнал да обикаля селото от всички страни и да го пази от нападатели. Нощно време поставял „караули". От време на време пандурите ходили и по пътищата на Калъчборун и Момина вода да сплашват единичните, скитащи от село на село бунтовници.

На 10 април селата Петково, Карлуково, Горно и Долно Дерекьой били завзети от сенклеровци. Мъжете и жените криели пак ценностите, отново страхове и тревоги. Сутринта на 10 април на Каменя източно от селото се изправили около 100 души въоръжени бунтов-

ница и оттам почнали да стрелят. Те били водени от каршилийските управници Дели Емин, Царя, Сапунджията, Ариф Мехмедагов, а след тях вървели непознати въоръжени башибозуци-турци и накрая — една тълпа от жени, старци и деца. Каршилийските първенци и аги идвали за пръв път след 17 януари отново да възстановят загубената власт. Бунтовниците идвали да окупират селото и изземат „москофското оръжие“, а жените, старците и децата трябвало да си познаят ограбените вещи от комитите.

От двете села Г. и Д. Дерекьой първо почнали да бягат тези, които ходили на обир в Каршилий. Едни от тях се причислили към „Караманолевата сувария“, а други направо преминавали Рожен и Момина вода и бягали към Станимака да търсят Стефан войвода.

Бунтовниците завзели бейлика и напълнили хорището, а каршилийските властници отседнали в къщата на Андрея Мандов сред селото. Андрея имал авторитет пред каршилийци, защото дълги години бил „азомухтаръ“ (съветник) в селото. Той също бил подмамен от Стефан войвода и ходил да сардисва Каршилий и сега трябвало да дава „жухап“ (сметка) на Дели Емина и Царчека. Плъзнали бунтовниците да търсят оръжие първо в обирджийските къщи и да заловят самите обирджии, но всички те били зачислени в Караманолевата отбранителна чета, установили се навръх Моминския балкан. Едни претърсвали къщите им, а други довеждали жените или майките им и те да кажат къде са техните комити и какво са донесли от каршилийския обир. Нищо не могли да намерят по къщите освен няколко тепелика и една „троба“ (топ) аба в къщата на Тодор Белюски.

Три дена върлувала тази сенклерска банда, но резултати нямало. Най-много пострадала Тодорица Белюска. Тя била бита, тормозена и накрая хвърлена от стълбата. След една седмица тя починала. Когато жените били повикани в къщата на Андрея Мандата, бунтовниците, търсейки крадена стока и оръжие в техните домове, напълно ги ограбвали.

По това време дошъл и Каракаш да си търси коня от дерекьойските обирджии и викал на събраните мъже пред бейликя: „А бре, да ми бехте взели душосо, та да не ми бехте крали коня, той ми бе сърцето... Леким

да знам кой го е отворзал и извел от подника, да му пукна насреде потян..."

Останалите мъже в селото, на брой 33-ма, един по един се изказвали и молили за прошка: „Аалар, немаме очи да ви поглъодним... простите ни, децата на усрамотиха... те са измамени и подлогани... ние сме не научени на саков обирджилък, вие видите, нищо не е донесено в село. Нимойте да си разваляме комшулукас, ние без вас не можеме, солкова години сте (ни) бранили от едипсизе и уварди и нимойте на оставя и забаря отсега нататък... А пък каквото можеме и както се сетами, ще се отплащаме..."

Каракаш стоял, мълчал и накрая заповтарял: „Коняяя... коня... си имаш от Дереке, че заради коня беля ще сторя!" По този повод е написан и следният документ на гръцки, намерен в домашната архива на Костадин Куртев, на когото Радко бил вуйчо.

„Понеже когато дойде Стефан ут Станимаку и зима Каракашовия кон, понеже дойде Каракаш и поиска си коня ут селу, тугава долуподписаните му даваме едно муле и ако си найде коня, мулето ще си даде назат и коня да си земе.

1878 год 10 Априлиу, Дереке."

Следват подписите на 33-мата мъже, останали в селото, дюлгери и земеделци. От документа е ясно, че вината за обира каршалийци хвърляли върху цялото село.

В края на април и началото на май по Друма от Каршалий и по пътя от Устово постоянно се движили въоръжени сенклеровци. Карамаколевата кавалерия стояла на стража навръх Моминския балкан. За да всява страх и респект на бунтарите, намиращи се на 500 метра от техния бивак, нощно време те наклаждали десетки огньове, за да мислят, че „москофите са много". През деня по няколко пъти излизали от балкана с развято червено знаме, прекосявали с конете през голината (Картола), за да ги видят и пак се скривали в балкана. Тези демонстрации на Караманолевата сувария озадачавали бунтовниците и те не смеели да правят злини на селото или да преминават вододелното било.

През селото и по Друма минавали реквизирани овце, кози и ярета, мобилизирани мулета, натоварени с фасул, хляб и брашно — превозвали всичко, каквото било нужно за една орда от 400—500 души. За отбелязване е, че бунтовниците не поискали мекера и мекерджии от Г. Дерекьой, защото в този момент селото носило други тегоби. В него отседнали около 20 души бунтовници, които посрещали всяка вечер пристигащите нови групи въстаници.

В такава подготовка бунтовниците дочакали 12 май, когато през нощта по обща заповед преминали демаркационната линия по вододела и навлезли в целия Рупчос и Девинско с цел да го овладеят.

Преди това обаче през Страстната неделя дошли „дьовленци". Те били около 50 души, всички на коне. Дошли от Д. Дерекьой през лескинския път и навързали конете си в ливадите около Вобела. След това „почнали" да си острят ножовете..." Кера Станчоска отишла на Вобела да точи вода, видяла ги „как острят ножовете си на Велики четвъртък", разплакала се, дотърчала в Барчинската махала и казала: „Воблън е полен с турце, острят ножовете си, дошли са да колят." Селото изпаднало пак в паника.

През тази вечер в селото се случили каршилийските управници. Те дошли на Вобела и оградили „дьовленци", вземали им оръжието и ги въвели в селото. Добитъкът им бил настанен, нахранен, а сутринта те яхнали конете си и заминали през Караманица и Чуфаджийца за Чепеларе.

На другия ден се понесла мълвата, че „дьовленци" дошли да колят и палят Г. и Д. Дерекьой, но каршилийци ги „куртулисали" (спасили!) На Калъчборунския път Караманолевата кавалерия се намерила в капан — чудили се къде да бягат и какво да правят. Решили да се скрият по гъсталаците на Касъмдерския и Сарборунския балкани. Преминавали от честок на честок, от балкан в балкан, но никъде нямало за тях място и спокойствие. Най-сетне решили да бягат към Станимака. Щом стигнали Югово, те се присъединили към доброволците опълченци, следващи руските роти към Павелско и Пашалийца.

Русите по малко настъпвали по калъчборунския път, с бой и топовни гърмежи изтласквали бунтовниците по

посока Балабан чаир, Даутско, Златна гармада, Студенец. Бунтовниците, щом видели да горят селата Забърдо и Савтъще, обезкуражени се изтегляли на постоянна позиция на Деринкедик...

Руските роти на 17 май изтласкали бунтовниците на Деринкедик, но те останали по Балабан чаир и Златна гармада. Бунтовниците мислили, че няма да бъдат преследвани по-нататък. Емин ага смятал, че тук ще се задържи до втори юруш към Станимака. Руснаците обаче мълком и тихом ги изненадали! Довлекли „топчето" по калдъръмения път на Калъчборун и го поставили на позиция в камъните на връх Студенец, откъдето разположението на Еминаговия лагер и кухнята им били като на тепсия. Топчето изстреляло няколко снаряда на Тюлетепе, като вторият паднал на Сечмака. После било насочено към кухнята на Еминаговия лагер, разположен на Сирачков кедик. Един снаряд (гюле) паднал встрани от казаните и вдигнал пръст и камъни във въздуха. Второто гюле паднало точно в елите и казаните. Голям клон паднал от елите и убил един въстаник от Дреново, а фасулът се накачил по клоните на елите!

Когато топчето изстреляло първото гюле в Еминаговия лагер, той оставил всичко, хвърлил се на белия си кон, вързан близо до огъня, и го пришпорил. Конят му обигравал дървото и не тръгвал, тогава Мехмед Карачаушев от Дреново му зарукал: „Ворзан е конят, бре Емин ага... ворзан е бре... отворзи го, бря!" Но изплашеният пълководец нищо не чувал. Мехмед Карачаушев се върнал и отрязал поводите, а Емин ага го обърнал на бяг по пътя към Свети Георги. Цялата юрдия изпаднала в страшна паника и „хукнала да бяга и по дирите на Емин ага забягнали и другите брадати паши."

След няколко изстрела от връх Студенец, руските роти слезли на Богутевския картол и дошли до разбитата кухня на Сирачков кедик. Тук видели „районатите казани", намерили покрити с елови клони доста провизии — фасул, пастърма, смокини и стафиди, зехтин, захар на кюлчета и сол. Тук намерили и турски баки, черпаци, цървули, дрехи и покривала. Имало също и обвити в мушами турски мартини (пушки) и много още други припаси, свързани с военното настъпление. Изос-

тавени били и няколко дръгливи и изнемощели коне и мулета, събрани от другите християнски села. Заедно с руснаците дошли и няколко дерекьойци от Карамано-левия „ескадрон“ (така кръстили самите четници, след като станали помощници на руснаците).

Командирът на руското поделение разделил войската на три части. Първата тръгнала по пътя към Тюлетепе, Сечмека и Рожен, втората — по билото на Моминския балкан отишла на разузнаване чак до Юрушките гробища. Третата част ведно с командирите тръгнала по пътя за Свети Георги—Ганчарника—Горно Дерекьой. Западно от параклиса намерили втората кухня, където фасулът си бил топъл в казаните. Командирът наредил да се излее храната от казаните и продължили, като се спрял навръх Михалевската барчина. Тук излязъл от гората Панайот Арнаутски, който напуснал Карамано левата отбранителна чета и се крил по Иманската гора.

Панайот Арнаутски, Атанас Дойчински, Братан Марудински и други успели да убедят един „руски фелдфебел“ с двама войника да посетят за малко време селото, да изплашат каршилийските властници в курубашиевата банда и да окуражат изплашеното население. Войниците слезли от Леница, минали Харамлицко и се упътили за селото. Братан Марудински избързал и отишъл в селото и къде кого срещал, съобщавал: „Ейй... руски аскер иде, торчите борже, та ги срещнете на Света Богородица...“

Горите и балканите гъмжели от избягали богутевци, остринци, дреновци и лъкавци. Жени и старци, придружени от децата си, преминавали от гора в гора, заденати с торби и бохчи. Бягали от всеки непознат човек, плакали, проклинали съдбата си. Едини се упътили пак към стари приятели и роднини в Г. Дерекьой, други тръгнали към Каршилий, трети ходили безцелно по пътища и кръстопътища. Много богутевци стояли изплашени от „москофа“ в Г. Дерекьой по „роднини и познати“ и мълком се прибирали в изгорялото село.

Старците и очевидците години след това по стрижби и мандри постоянно разправяли за печалния край на „нефрама“. Нямало по-окуражаващ спомен и разказ от тоя за „бегането на турците от руската сила.“ Той

подхранвал вярата на поробените селяни в утрешния ден и възбуждал тяхното патриотично чувство.

Христо Паруски, Христо Н. Кереметчийски, Анастас Дойчински били участници и очевидци на бягството. Панайот Арнаутски, както видяхме, придружавал руските роти чак до Караманица и Сечмека. След време на големия предой на селската мандра на Брашнелята се случил и Едем чауш от Каршилий, който бил въстаник и беглец от Сирачков кедик. Тук били и двамата Христовци, които сладко и забавно разправяли за тяхното пратеничество при Емин ага и за „ройкането на башибозуците низ Ганчарника и Имането надолу..." Накрая Христо Кереметчията запитал Едема: „Чауш бря, ти не помниш другуш да си бегал с такъв голем страх на мурабьо?" Едем лениво отговорил: „Не помня, кардашлар, това не беше бегане, кадга ветер на носеше низ урувисе надолу... То беше големо бегане и голем страх... Да си ви кажа правата, ако не бе здравеца низ Жандема, щяхме врут да сме паднали низ урувана надолу..." Накрая Едим заключил: „Оставите му лафю, нимойте го спомина... то в оная сакантия адно помним, друго не помним, ляким да си ви кажа правата — оттам насетне три години ми миришеха ръцете на здравец..."

Старците-очевидци отнесли чутото и преживяното със себе си, но ни оставили и паметник на „руското топче" — мястото, където то хвърлило последното „гюльо" (снаряд), на връх Момина вода, го нарекли и кръстили Гюлльо кедик.

СТАЙКОВ ГРОБ

С пристигането на турската войска през 1903 г. в селото затърсили „баш комитата" Стайко Иванов Сурков и неговите верни другари — братя Тодор и Костадин Ив. Димитракови и Марко Тод. Полидовски. Стайко (Мераклията) бил главен секретар-касиер на местния комитет. Той се ползувал с голям авторитет въпреки двадесетте си години. Неговите другари му дали прякора Мераклията, защото работата му била прецизна, външността му изискана, ходил чист и спретнат. Син бил на стар дюлгерин устабашия, който навремето го пратил да завърши третокласното училище в Чепеларе. В село Стайко постъпил чирак при прочутия шивач Киро Румин. При него той се научил да шие на машина и добре усвоил занаята.

Всяка вечер къщата му в Радичюската махала била пълна с комити и комитски помощници. След провала от побъркалото се калоферче Стайко бързо замаскирал следите, които могли да го уличат в участие и тръгнал да бяга със своите другари. През една августовска нощ не успели да минат турския кордон около селото и се върнали. Къщата на Стайко била окупирана и той нямал достъп до нея. Тогава се укрили в Сурковските кошове на Парталовото. Там стояли три дни без хляб и вода. Тук Стайко простинал и това дало път на жълтата гостенка, свила гнездо от по-рано в гърдите му. Едва на третата вечер успели да пребягат през границата и се озоват в България. Майка му Дойкя легално преминала турския пост на Свети Георги и намерила сина си в Лопуха пребледнял, без сили.

В Сурковската ливада в Лопуха те направили дървена колиба, която станала и комитски пристан в това дълбоко и тъмно дере. Стайко не могъл да продължи своята революционна дейност и предал всички комитетски книжа, списъци и суми. „С изцъклени очи, забра-

дясал и закосясал“, стоял над огъня, едвам си поемал дъх и бълнувал. В Лопуха бил и неговият заместник Петър Д. Жекин със сина си Анастас Жекин, прогонени също от турците. Когато разбрали, че Стайко е вече „пътник“, решили да го прекарат обратно в селото, та там да умре. На българската жандарска кула на Калъчборун (Кедикя) българският войник ги върнал, защото положението било много натегнато. „Същият войник ни написа писмо до чепеларския доктор — разказваше Анастас Жекин. „Ние се върнахме през Самарницата и Новата планина. Стигнахме в една Демиревска колиба и там скрихме болния. Аз останах да го пазя, а баща ми замина да намери чепеларския доктор. Върна се баща ми от Чепеларе, качихме го пак на мулето и го закарахме при доктора. Едвам го изкачихме по стълбата, защото беше много изтощен. Докторът след прегледа тайно каза на баща ми, че „петнайсет дена няма да идат и ще отиде в „старохорското жилище“ (гробищата).

Върнахме Стайко в колибата на Лопуха и го оставихме с майка му. След пет дена Сурковица сама го качила на мулето и сутринта рано отишла на турския пост и без да пита никого, затеглила мулето от поста надолу. Настигнал я часовоят на Ганчарника. Майката заплакала и посочила, че кара болен човек. Войникът го открил и видял един скелет, брадясал, със спуснати коси на врата, който едвам дишал и ги пуснал за село. Но един дерекьовец отишъл и казал на чауша, че е пуснал „баш комитата в селото“...

Двама турски войници настигнали Сурковица на Харамлицко и я върнали обратно на турската кула. Други пътници съобщили за случилото се на българската кула на Калъчборун и българските войници дошли да видят какво ще стане с тях. Сурковица чакала пред поста един час. Болният Стайко се разтреперил от треска и едвам стоял на мулето. По едно време майка му съзряла българските войници на Котарите и смело опънала мулето към тях. Но отново я настигнали двама войника и с натъкнати ножове подкарали майката с комитата за Рожен и оттам за Пашмакли. На Цървуланската ливада на равния път, който бил и самата погранична пътека, от българския пост наизлезли войници. Майката добила кураж и запряла мулето на-

сред пътя. Турският войник дърпал мулето да върви по-нататък, а то се опъвало по пътя за Лопуха. Разярената майка се нахвърлила върху войника и дърпала поводника с думите: „Душата си давам, а сина си не давам да го карате и затваряте, че ми е яце слабичък и болничек“.

Освободеното муле забягало по пътя за Лопуха, майката тичала след него и викала на болния си син: „Доржи се, сине, да не паднеш, нема да та дам в чужди роки...“ Турските войници се спуснали подир нея и завикали: „Дуууррр, бабо, ...дуууррр, бабо...“ В този момент се обадили нашите войници, а турците изоставили бегълците и се върнали обратно. Отредено било Стайко да сложи костите си в Лопуха — една нощ той издъхнал в ръцете на майка си! Сурковица извикала Петър Жекин и Анастас. Те го преоблекли в нови дрехи, изкопали гроб на билцето южно от колибата. След три дена успели да минат границата сестрите му за погребението. Бил спуснат в гроба от Петър и Анастас Жекин с думите „Бог да те прости“ и „Вечна ти памят!“

Това му било опелото... На погребението му нямало нито един четник.

Майка му нелегално се прибрала в село. Още в ранна пролет, когато из Лопуха имало още снегове, майката, обута в навуща, бродила снега и изтощена стигала до гроба му. Палила му свещи, кадила го с тамян и нареждала:

Отвори ми, синко, шарени порти,
че си ти иде твоена майка.
На гости да я посрошниш,
да си та пита и разпита,
как си ми остана в сая гора зелена.
Как ти мене остави сам сама в кощи...
Нах вон и вотре да ходя,
и тебе на сорце да нося.
Дошла съм, синко, рано напролет,
тебе да питам и разпитам,
как прекара през люта зима,
имал ли си госте по Голема Коледа,
Голема Коледа и Голем Стайкувден,
кой ти ги, синко, пусреща,

кой ти ги, синко, изпраща...
Тежи ли ти, синко, лопухска земя,
студена ли е, синко, каракуска зима,
доходат ли ти комити на госте
да хми шиеш тьонки патрондаше?...

Грижовната майка бе заградила гроба му с дървена ограда и вместо трендафил и босилек бе посадила три малки елички, които днес високо се извисяват и са си извоювали правото на зелен паметник. Благодарното и признателно население и днес още нарича местността Стайков гроб.

ПОЖАРЪТ

От стари времена не се помни селото да е било опожарявано от случаен или душмански пожар. Много къщи са горели в различни махали, но пожарът никога не се разпростирал от две до четири къщи. Пръв и последен масов пожар в селото е станал на 10 май 1907 г. Това страшно събитие е оставило дълбоки и трайни следи и спомени сред цялото население. То е влязло в историята с изразите „ага гореше селото", „когато изгоря селото". Пролетта на 1907 г. била много сушава и ветровита. Тревата рано поникнала, но сухият вятър я изсушил и за десетина дена всичко изгоряло и пожълтяло, „изсъхналата трева шумяла под краката."

Вятърът бил особено силен следобед на 10 май. Селото било почти празно. Имало около 40—50 души турски войници и жандарми да пазят реда и спокойствието в него. Всички къщи били покрити с изсъхнала слама. Пожарът пламнал „от Делвичния комин". Тази къща била на Шоп Тодора. Шоп Тодор и двамата братя Димо и Недю били родом от Батак, дошли в миналото като бичкаджии на Ажди ага и останали постоянни жители на Горно Дерекьой. Шоп Тодор нямал наследници и приел (осиновил) Димо Недюв в своя дом, като му оставил целия си имот. Наследник на Димо Недюски бил синът му Делю, оттам и къщата се наричала „Делювичната". Именно от тази къща пламнало и изгоряло половината село.

„Делювица беше родила тогава нейна Тодора, разказва Мария Н. Килханова, и по пладнина беше наклала огъня и турила харания (голям котел за вода) да вапцува (боядисва) халище. За да заври по-бързо, беше набузила (надула) огъня и къде два часа следобед й се запали коминя. Видяхме голем пламен, вятърът го раздухваше през големите дула... Делювица се развика и ние първи отърчахме с Пахуи Гайдаря. Влязохме

вътре и силният вятър през комина напълни къщата с пламък и пушек. Хвърлихме една и две харкоми вода, но това с толкова вода гаси ли се! И огънят свиреше и виеше и доде да се обърнем, пламнаха и четирите къщи — Делюската, Димовската, Савковската и Хороската... Дотърча и поп Костадин и рече на събралите се мъже и жени всеки да иде и си пази своята къща и прибере децата и изниса покъщнината в градините. Всички почнаха да изнисат сандъци и покривки и ги слагаха по градини, дерета и пътища. Други почнаха да слагат на покривите козиняви халища и ги мокреха с вода. Всички бяха хванали по един празен бакър и търсеха вода, а махалите пазеха своите пресъхнали чешми и баруги за себе си. Някой ми рече: „Колювице мари, и твоята къща гори...“ Оттам се вортнах и отичах, и какво да видя, нашата къща беше пламнала от покрива, гореше и чаторкаше. Я се вшетурих, влезох вътре, земах един толчанин и няколко сахане и ги хвърлих в градината. Влязох втори път и ми се мерна закачена чорта (бъклица), откачих я и излязох. Реках да вляза трети път, ала огънят ме срещна и се върнах... Кравата ми беше в подника и турските войници бяха я пуснали, когато огънят бе паднал върху нея, добичето полудя и умре!...

В това време децата се изплашиха и разплакаха, жени плачеха и се припеваха, мъже и старци високо викаха. Син ми Христо нагаргучил (на гръб) братчето си Костадин, след него Ваню и забегали към Лескатa. Пламъците се вдигаха високо, топки от запалена слама се носеха върху нас, едни падаха по градините, а други по сухите сламени покриви; нажежеин червени пирони като куршуми свиреха и се всадаха (забиваха) в сламата на далечни къщи и веднага пламваха, а вятърът ставаше все по-сърдит. Лоша картина беше — кравите ревеха по градините, кучетата желно завиха, котките се разбегаха, а мишките бегаха къде видят от запалените къщи. Само за два часа пожарът обхвана цялата махала — от Делювци до Карталовци. Едни жени се кръстеха и плачеха, други плюеха върху огъня и повтаряха: „Пу... пуу..., не те е срам...“ и така искаха да го спрат. Жени от Радичюската махала викаха: „Мятайте завеси, тестемели, маариии“, а трети: „Хвърляйте пари, марии, парии в огъня...“

Пламъкът грабваше тестемелите и ги вдигаше високо — едни се запалваха и изгоряваха във въздуха, а други падаха здрави и се увиваха по дърветата и плетищата. Пожарът премина към Недювската барчина, обхвана Кабасанските къщи. Гажурските, Караманюлските и надолу Трампаджицките и Топузовските къщи. Запалила се бе и поп Николовата къща и огънят се бе спрял до кременарските къщи, защото бяха превтасали долнодерекьовци и турският аскер и бяха спрели огъня. Оттам надолу огънят се бе спуснал към Гелкината къща и от нея изгоря последната къща — Парасковата. Огънят впре до черквата, вятърът умаля... Обърна го отдолу... подпря огъня... и спря!... За три часа изгоряха 73 къщи!"

Пушека от огъня видели долнодерекьовци и всички тръгнали на помощ, като взели млечови мехове, пълнили ги от реката и през Лескаtа пристигнали да гасят запаленото село. Най-голяма помощ за пресичане на огъня оказали пред Бояджийци и Пичурци. Войниците от турските постове на Рожен и Свети Георги видели пламъците и дотичали да спасяват селото. Пристигнали около 40 души войници, смесили се с местните и плъзнали из селото... Тъкмо навлезли из сокаците на път към горящите къщи, почнали да се „обаждат" скритите пушки и патрони през есента на 1903 г. Първо изпопукали в къщата на Михаил и Никола Келяневи. Жената на даскал Колю, плачейки, се сетила, че има дете в люлката вътре в къщата. Един войник минал през пламъците и изнесъл пеленачето ѝ Иванча. Но до вечерта хванали бащата да отговаря за „пушки и патрони".

След малко догоряла къщата на Христювица Кабасанката на Недюската барчина и от нея почнали да се чуват експлозии от скрити патрони. Турските войници сред пушека не могли да фиксират самата къща. Меймурът от Роженската митница събрал войниците си и им казал: „Оставите да гори това комитско село, не чуете ли, че във всяка къща има скрито оръжие... Всички мъже в него са комити!..."

Къщите догаряли, вятърът утихнал, но от време на време се чували експлозии на нагретите патрони „пуук, пуук, пуук". Войската спряла да потушава огъня. Само ходели по изгорелите къщи да следят къде ще се

обади скрито оръжие. Димът, миризмата, припевът на жени, ревът на изплашения добитък, жалното виене на кучетата и стрелбата на кримковите патрони се сливали и човек мъчно можел да се ориентира от кои къщи идвали експлозиите.

Както видяхме по-напред, рядко къща в селото да нямала скрито оръжие в 1903 г. до „втора заповед". Двамата братя Никола и Христо Георгиеви Килханови старателно скрили и замазали пушките си с по 128 патрона в дуварищата на общата им къща и заминали за Крумовград. След четири години огънят открил всичко. Четири турски войници минавали покрай догарящата им къща и от тлеещата жарава пук... пук... пук „изтаторколи" (изгърмели) няколко патрона. Турците веднага съзрели откъде иде експлозията... След малко прегоряло едно дърво, паднало и „се показало дулото на една кримка. „Когато изпопукаха патроните, при войниците бях и аз — казваше Мария Н. Килханова. — Свирнаха и дойдоха още войници и пазиха изгорялата къща през цялата нощ, щото тука били баш комитите. През нощта заваля проливен дъжд, но войниците не мръднаха. Сутринта дойде още аскер, доведоха и мухтаря Тодор, взеха пушките и патроните, както си бяха скрити в бели пашкули, ушити от Стайко Суркоски, и ги отнесоха надолу в Пашмакли."

Тъжна картина представлявало селото от църквата до Делевици! Стърчели озъбени дуварища, димели клади и плевни, там където имало жито в хамбарите, димът се извисявал по цели седмици.

По нареждане на турските власти от Пашмакли на 20 май турски жандарми в Крумовград арестували двамата братя — Христо и Никола Килханови. На другия ден — Костадиновден — се събрал целият град да види страшните комити, които им градели джамията. Извели двамата млади и горди дюлгери от участъка, вързани един о друг, а турците подвиквали, дюдюкали и се гаврили с тях, та даже и другарите им повярвали, че двамата братя са били „хас" (истински) комити".

Тактичният мухтар Тодор Коченджията дочакал вързаните и подкарани братя на устовския път и им поръчал да казват, че къщите не са техни, а са купени от брата им Иван, избягал в България и че те нищо не

знаят. Двамата братя били закарани в Пашмакли и оттам в Гюмюрджина, за да бъдат съдени. Там „докторът оръжеец“ (вещо лице) взел няколко лири рушвет и установил, че оръжието е съвсем негодно. Съдиите били също подкупени с 60 турски лири и двамата братя били оправдани. Голяма част от лирите дала църквата, а другата— дюлгерският еснаф. Тъй като тези хора пострадали за общоселски интерес, както църквата, така и еснафът опростили тези суми на пострадалите. Двамата братя в израз на благодарност през следващите години купили и подарили един месингов манал (голям свещник) на църквата.

Тежки били последиците от този пожар. Около 80 семейства останали на улицата без подслон, храна и покъщнина. Останалите здрави къщи разтворили вратите си за пострадалите и оборите си за добитъка им. Една година живели общо по братски — кой каквото имал и с каквото могъл подпомагал „горелите“ семейства. Незасегнатите не вдигнали тежки сватби, за да не оскърбят пострадавшите. Още същата година им предоставили близката общинска гора „Мирьота“ зад Кадаброто, да си насекат греди за строеж. Цяло село стъпило на крак, ден и нощ, делник и празник с прочутите дерекьоски межии (колективна помощ в работата на свои и чужди). Прекарали за всяка къща по 250 до 300 греди. Обикновено межиите завършвали с веселия и хора, като населението не позволявало да се „харчат“ пострадалите. На тези трудови веселби се градило и ковало народното съгласие. На другата година всички къщи били възстановени. За няколко години и последиците от това нещастие били преодолени.[19]

СЕЛСКИ НРАВИ

(Из миналото на село Момчиловци)

ПРЕДОЙ

Това е бил един от най-радостните дни за овчарите през пролетта. Стара традиция било предоят да става на 3 юни — Костадиновден. Тогава го правели и съседните села Чепеларе, Райково, Карлуково, Петково и др. и в Горно Дерекьой до 1836 г., когато се оградила църквата в селото. Тъй като църквата била наречена на св. Константин и Елена, то на този ден двете съседни села празнували храмовия празник в горното село и отложили предоя с 2—3 дена по-късно.

Четири—пет дена преди предоя старите хора, мухтарят, овчари и кехаите „смествали" мандри, паши и юрии. Всяка вечер се събирали пред бейликя селските управници ведно с овчари и селяни да уредят най-трудния въпрос на селото през лятото. Стою Коченджията така силно викал, че се чувал от Шипката. Жена му викала: „Нашан биларин пак са е разрукал, той не дава пиле да прифорка през Разколан, та не и други овци да му турят." Имало си овчари, които от стари времена си имали и юрии и там си установявали всяка година мандри, наречени „ерлии". Още бащата на Стоян Шукера устройвал мандра на Болшенското борце, Чакора — на Селището, Бакларци и Каневци — на Чуфаджийца и др. Имало обаче овчари, които всяка година ходили от мандра на мандра. След като общо разпределяли пашата, овците на селото се настанявали в няколко селски-параспорски мандри. На всяка мандра се събирали от 300 до 800 овце сегмал.

Преди предоя правили отбив — отделяли агнетата от майките. На една страна — шилетата, а на друга — яловите овце. Още тук на ян кехаята заедно с шилетата поверявали и малешина или дете за помощник през лятото. При този отбив се пущат няколко овни „ялчии" и им връзват по-големи чанове, за да водят шилетата. Тук обикновено ян кехаята (шилетаринът)

подкарвал магарето, натоварено с летния багаж — кухнята на овчарите: н няколко торби — бакър за варене на качамак, брашно, сол, дървени паници, млечов мех, пълен с мляко; в друга торба имало прясно сирене от чангалите и всичко необходимо за живота на двамата овчари. Отпред на самара се закачвала качамаковата бъркачка, а върху целия багаж се хвърлял магарешкият чол (правоъгълна покривка от козина). Привързването ставало много здраво и прибрано, та овчарското магаре да може да минава през гори и храсти. Ако овчарите карали овцете далеч от мандрата, още тогава им давали по две кози на овчар за мляко през лятото — тези кози се казвали „мънзари".

Шилетарите нарамвали шалове и кепи, повиквали кучетата, прикрепени към шилетата, и подкарвали стадото към „шилешката юрия". Обикновено на шилетата давали добра юрия и вечерно време ги вкарвали в „шилешките ятаци". Малешината още от вечерта започвал да събира дърва, да носи вода, да вари качамак и да бъде пълен роб на ян кехаята.

По същия начин ставало отделянето на „йоза" — яловите овце, кочове, звиски (женско агне на повече от 1 година), овни, ялови кози и еркичи. Ако имало чанове, те били връзвани на еркичите и овните, които отивали с яловите овце. И тук както при шилетата овчарското магаре се товарело със същия багаж, давали им кози-мънзари за мляко през лятото и те ги откарвали на „йозовата планина. Това разделяне на овцете (отбива) обикновено ставало близо до мандрата. При мандрата обикновено оставали само дойните овце (сагмала) с един или двама (в зависимост от броя на овцете) опитни овчари. Ако овцете били повече от 400, давали ги на двама сагмалджии и две деца карачери, като разделяли овцете на две билме (стада). Често пъти ги разделяли на „бели и чорни". Един или два дена след отбива се сформирала и общата мандра, където стопаните намествали овцете на едно място 24 часа преди предоя. Обезателно трябвало да се издоят всички овце общо един или два пъти, преди да почне предоят. Преди него стопаните омесвали овцете предварително и се стараели да ги пасат на хубава топика трева, за да надоят на другия ден реалния си млеконадой.

По време на отбива и ден-два след него стопаните носели от гората колове, вейки и градили дукатя близо до мандрата. В навечерието на предоя отделяли две-три агнета за курбан, поръчвали от селото да се донесе трахана или „пиринч“ (ориз), за да бъдат сварени дреболиите, а месото варили на парчета. При поднасянето магерът (готвачът) го надробявал с ръце. Купували си и по няколко оки ракия. На самия ден идвали гости от селото: попът светявал вода и благославял стадото. Идвал мухтарят, чаушинът (българомохамеданин) в селото, старци, деца, аргати, говедарчета. Около мандрата било пълно с едър и дребен добитък. Същия ден идвал и кацарят да стяга каците. Няколко дена преди това докарвали от Касъмдерския балкан големи и широки букови цепеници за големите чурилки (бутала, с които се бие млякото) в бъркалните каци.

Сутринта рано жените от селото тръгвали пременени, яхнали мулета, и в ръце носили клинове и колаци; заедно с тях карали бъркалните каци и ведриците. Каците били препасани с трицветни жички във вид на шнур, закичен със зелени клонки от слива или круша. В още по-старо време старите жени правели „авкелюво“ — светено масло, с което намазвали каците, мулетата и децата-аргатчета, за да обезсилят магията, та да не им превземе млякото през лятото. Последният обичай бил строго пазен от 1912 г. в с. Долно Дерекьой. Живият още Васил Сариев от Долно Дерекьой и днес разправя, че когато подкарвали каците към Мерецката мандра, баба му Волчовица излизала вънка, помазвала каците, ведриците, мулетата и аргатите, прекръствала се и ги изпращала на мандрата.

До 10 часа на предоя се събират много хора — мъже, жени и деца, които се суетят около мандрата. На две-три места горят огньове, грее се вода за миене на ведрици и чибури (елипсовидно каче), готви се курбанът, работи се по мандрата, носи се вода и пр. Около 10 часа овчарите докарват овцете. Тук са всички собственици — малки и големи. Даже и тези, които имали по 1—2 овце. Овцете се вкарват в дукатя, всеки собственик носи ведрица, паница или харкома Сядат на столовете първо по-големите стопани, а малките наклякват около другите; всички обръщат съдо-

вете, за да се види, че няма в тях и капка вода, та с това да увеличат млякото си. Овчарите се прекръстват и много от тях пущат във ведриците по една дребна пара, сребърен пръстен или сребърен кръст. Обикновено обръщат шапките с козирката назад, за да не им пречат и се провикват „карайте сега, деца... за да надоим много мляко“. Всеки стопанин си дои своите овце, като ги различава и по вида, и по еня, и по дамгата. Това доене трае час-два, като много се внимава да не се излее капка мляко извън ведрицата. Даже ако случайно овца стъпи с единия крак във ведрицата, то млякото от крака ѝ се изцежда във ведрицата. Старците разправят, че в старо време на предоя хората били съгласни овцата и да се изпикае във ведрицата, за да се умножи млякото им. Например Караманжук бил хванат на местопрестъплението. Вързал един мях, пълен с вода, за кръста си, пуснал го между краката и при доитбата от отвора му водата безшумно пълнела ведрицата. Един от овчарите забелязал това, скочил и хванал отвора на меха. За тази му нечиста постъпка той бил изгонен от мандрата, като му отлъчили веднага овцете. След издояването на всички овце на самото място или пред мандрата на кабата почвало мерението на млякото в мерилните кутлове. Най-голямата мярка в селото бил кутелът, който побирал 3 оки (в Чепеларе и другаде основната мярка на предоя била ведрицата). От незапомнени времена „кутловете“ били употребявани в Горно Дерекльой, а в Долно Дерекьой основната мярка бил „шепшака“. Кутловете са 4 съда: 1-ви кутел — 3 оки, 2-ри половин кутел — ока и половина, 3-ти — малко кутелче — 100 драма, и лъжичка — 25 драма. С тези мерки премервали млякото на всеки стопанин и правили сметка кой колко мляко ще трябва да вземе през времето, докато трае мандрата. Всички тези мерки се изчислявали едно към 50. Ако стопанинът имал 30 овце и бил напълнил един кутел, той трябвало да вземе 150 оки мляко (по 5 оки мляко на овца).

Едновременно с мерението става и „нарезването“ на млякото. Още тогава един от сагмалджиите (ако са двама) се определя за сютчия, т. е. за млекар, който да мери, записва и контролира млякото на стопаните. Той обелва една вършина от младо бориково или ело-

во дърво, прави я четвъртита и с черти и резки нанася на рабуша кой стопанин колко мляко има да взема, като отпред нарязва дагмата на собственика. Щом „нареже“ всичкото мляко, той отива на огъня и нагорява рабуша, докато целият почернее и го забива от горната страна на мандрата над „ужаклъка“ (място на огъня). Това се прави с млечовите рабуши, за да не може никой да ги фалшифицира. Който стопанин има да взема най-много мляко, той е бил и пръв на мандрата. Всеки знаел колко овце има в кооперативната мандра и полученото мляко в оки го разхвърлял върху овцете си и виждал колко са му надоили.

Голяма била радостта и гордостта на оня стопанин, чиито овце са надоили най-много. Обикновено добре гледаните овце през зимата и пролетта давали най-много. Имало стопани, чиито овце издоявали по 5 оки, но имало и такива, на които надоявали до 16 оки. Млякото, надоено на самия предой, обикновено вземали собствениците или го правели общо прясно сирене и го продавали за сметка на курбанските разноски през деня в предоя. Кожите от курбаните също се продавали на търг или ги плащал някой по оценка.

След като се премерело млякото, бързо слагали голяма трапеза вънка пред мандрата за всички гости и собственици. Тук се яде на корем ориз с месо, агнешки курбан, прясно сирене, чисто мляко. Жените ломят клиновете с думите: „Хоте наломите за здраве и берекет, да повторите и потретите мандраса и другудина живот и здраве да се саберем пак на друга мандра, а на айсая да даде госпут много жито.“ Някой старец се и провиквал: „Дугодина тува да паднат бин демет (хиляда снопа).“

Мерилните кутлове правили самите овчари с голямо старание и точност. В старо време ги правил Стрикето от Д. Дерекьой, който дълги години бил и марецки одажия, след него — Кара Колю, но най-много и напоследък кутловете ги правел Стойката Хороски. Той правил паници, дървени тасове с похлупак и майсторски изработвал и кутловете през зимата на аголите. Кутловете били от тушобаково дърво, което расте в Беломорието.

Мерилни кутлове нямал всеки овчар. В селото имало само няколко, които минавали от мандра на мандра,

даже имало случаи, когато в един ден с един кутел обслужвали две-три мандри. За кутловете се плащало мляко на собственика. За едно премерване се давал пълен кутел прясно сирене. В миналото кутлове имали Хороската Стойка, Манджука, Тодор Черпока и Митю Марински. Тези на последния са запазени и се намират в музея при читалището, подарени от сина му Анастас. След предоя до вечерта оставали на мандрата само стопанинът ѝ, бъдещите мандраджии, сагмалджиите и децата-карачари. На другия ден всичко тръгвало по установения ред. Овците се доят сутрин и към 15 часа; млякото се мери и сютчията го дава на стопанина, а на втори рабуш се отбелязва кой ден колко мляко му е премерено. Щом премери млякото от първия рабуш на стопанина, овчарят правел черта на втория рабуш. След това почва да мери млякото на втория след него и т. н. На тези мандри стопаните, повикани да си вземат млякото, са били длъжни да носят храна на овчарите: брашно за качамак, каша, сол и др. Храната в мандрата пак била каша, както и през зимата с разликата, че в нея сипвали по една ока прясно мляко. Освен това мандраджиите оставяли матан за овчарите. По реда на всеки 10 премерени кутла се правело пържено (прясна отвара с масло) и на всеки 50 кутли се варил ушмар (каша) от собственика. Сагмалджиите вземали средно един по 400 оки мляко. Казаните, каците и другият инвентар също били облагани с мляко, което давали на собственика им. Децата-карачари били пазарени за 150 оки мляко.

Мандраджиите са лицата, които лятото престояват два-три месеца в мандрата, доят овцете и преработват млякото в масло и бито сирене.

Спазвало се правилото на 300 овце да има един мандраджия. Мандраджии ставали хора, които имали отношение към домакинството, чистота, ред. Тяхното мандраджийство, както казахме, почвало от зимния ожаклък при баш агола в Беломорието. Те били хора с малко овце, които не могли да пасат овцете през зимата. Практиката ги учела да връзват мехове за сирене и кожи за масло, да пазят маскула от разваляне и похабяване. Те обикновено се обличали просто: със стари дрехи, с хубави цървули, в стари навуща, пристегнати с малки тасми, с кюляф или кожена шапка на

главата. За баш мандраджията имало отделно място за лежане в мандрата, обикновено постлано с хубави пустакии (кожи). Останалите мандраджии можели да бъдат и по-неопитни, но винаги слушали и се подчинявали на стария мандраджия. Колкото и да се пази чисто в мандрата, тя още отдалеч мирише, миришат и самите мандраджии, дрехите им ставали като мушама от налепналите млечни продукти.

Млякото го подсирвали с примитивна мая, която приготвял мандраджията от ядките в ярешкия курсак (сирище от дребен добитък). След подсирването то почва да се бърка с тукмащите, поставени на нарочно място (думузлук). Бъркането ставало плавно, умерено. При топло време, ако свалели калпаците, главите на мандраджиите „димели" от изпаренията на потта. При бъркането старите мандраджии запявали старинни хайдушки песни и така времето минавало полеко.

Щом млякото се избърквало, а това показвало маслото, появяващо се на повърхността, мандраджиите от време на време хвърляли първо топла вода, а след това студена, за да се събере маслото. През време на бъркането доста масло полепва по кацата. Мандраджиите слизат в думузлука, пъхат дясната си ръка в кацитe и с пръсти свличат маслото върху другото, след това откачат чурилката, изваждат я и я поставят в казана. Главният мандраджия взема масльовата решетка и вади маслото от кацитe в една ведрица, а друг мандраджия го сипва в „маслевата каца".

Често пъти старият мандраджия, като помирисвал маслото няколко пъти, викал: „А брей, мене ми се види, чи сва маслу мериса, деца, ела мерисните, та вижте вам мириса ли. Ела ти, мари, виж тебе ще мерисне ли?" Някоя жена или дете веднага изтичват да миришат маслото. Мандраджията в този момент надига решетката и цялото лице на миришещия става бяло от маслото.

Така старите хора си правели шеги в мандрата. Някои пък давали на хора, дошли за пръв път в мандрата, дървото, с което носели казана („селското"), да го мият на чучура, а мандраджиите си умирали от смях.

Често пъти мандраджия бил самият собственик на млякото.

Мандраджиите умеели да предсказват времето, а по звездите познавали през нощта кое време е. Новостите приемали трудно и с насмешка. Сутрин карали децата и овчарите да се мият и кръстят пред мандрата. Петровските и Богородичните пости строго се спазвали. Петък и сряда също били постни дни на мандрата. Петко Анилоски бил войник през Европейската война и там научил, че земята се върти. Баш мандраджията бил Шавро Братански, прочут шегаджия и зевзек. Седнали на обед и Шавро запитал Петко: „Та как, Петко, върти ли се земьосоо?" „Върти се, стрико, върти се" — му отговорил Петко. В същия момент Шавро вкопчил паницата с млякото между краката и се развикал: „Излях млякото, доржите ма." Изтичали другите мандраджии и го запитали защо прави така, а той им отговорил: „Петко казва, че се върти земята, та ма страх да не излея млякото." На същата мадра дошли гости и се наложило да нощуват в мандрата. Носили само един чадър. Вечерта овчари и мандраджии се приготвили да си лягат, а Шавро се обърнал към гостите си и им казал, като посочил чадъра им: „Я са не сетам от вашисе завивки, та си са завийте както вие си знаете."

Мандраджийският хак бил: да вземат млякото 12 дни, един месец след предоя, което се падало около Петровден и Света Неделя. За времето от предоя до „излизането на мандрата" те вземали по 50—60 оки масло и 100—150 оки бито сирене. Имало прочути мандраджии, които били търсени и тачени от всички овчари — не всеки можел да подрежда масло и сирене. Често пъти маслото се „вжижало, а сиренето посинявало" и тогава стотици оки масло и сирене се изхвърляли, а стопаните претърпявали големи загуби. Имало мандраджии, на които често пъти им се случвало такова нещо. Но имало и такива, които не помнят такъв случай. Такъв бил Синека — Стефан Станчев от Долно Дерекьой, дългогодишен мандраджия и до последната си година тачен и търсен. Не се помни той да е изкарал недобър максул. Напротив, неговото бито сирене, масло и есенно брано мляко се думали и търсели от всички хора. През 1927 година той беше баш мандраджия на Кору Борун на Иванкехайовата мандра в Триградско. Дойните овце бяха 800, по две билме бели и черни. Млякото се бъркаше в 7 каци. Всички останали ман-

драджии бяха под ръководството на Синека. Сам той приготовляваше маята, сам подсирваше и проверяваше кога трябва да се забърква млякото. Изрядно чист, спретнат и строг, той същевременно бе и главен управител. Него питаха за всичко кехаи, овчари и мандраджии. Мандрата бе разделена на две половини — ожаклък и мандра. При ожаклъка се хранеха овчарите, там беше цялото домакинство, а в мандрата бяха бъркалните каци, маслото, сиренето и съдовете за мандрата. Деца и хора без работа там баш мандраджията не пускаше. Нищо хлебно и брашнено там не биваше да се носи. Много пъти и аз самият съм ял шамари от Синека за такава непредвидливост. Често пъти ни караше да държим млечовия мех, за да сипе мляко на юзчии и шилетари. Винаги предварително ни предупреждаваше да не опираме меха до земята, понеже се изцапвал. Няколко пъти ме бе предупреждавал, но пак забравях. Един път взе празния мех, нави ми го няколко пъти около врата, обруса ме по лицето и оттук насетне не изцапах меха от земята.

Така мандраджиите възпитаваха бъдещите овчари и мандраджии.

При добри овчари-сагмалджии, добра лятна паша и благоприятна година, когато максулът (масло и сирене) намирал добър пазар, и хаковете на сагмалджии, мандраджии и карачери били добри. Коста В. Бакларов (овчар кехая) на 86 години разправя, че през 1894 г. баща му Васил Бакларев и Костадин Кереметчиев, който бил мандраджия през същата година на Брешнелята, закарали по два товара максул в Скеча (Ксанти), като единият товар тежал по 80 оки. Децата карали единия товар с бито сирене, а другия с масло. Кереметчията карал две мулета — едното товарено със сирене, а другото с масло и това му било мандраджийският хак през лятото. Всичкият максул продали в Скече на пазара срещу байряма. Вечерта двамата стопани с децата си отишли в хана да пренощуват, взели коняк и храна, доволни от продажбата. Тук преброили получените пари — били взели по 32 турски лири. Тогава Коста Кереметчията казал: „Това съм изкарал за 2 месеца."

Имало овчари, които през целия си живот били прочути сагмалджии и били търсени и тачени, защото се

смятало, че да бъдеш сагмалджия, не е лесно. Било необходимо голямо старание и умение, за да пасе той добре овцете и да задържи млякото през цялото лято. От старо време се помнят знатни сагмалджии. Дели Тахкит пасъл 40 години сагмал на Капанджиевата мандра на Хитковата колиба на Курбанището. Той мъчно броял овцете си, та се старает да ги познава по лице. Като броял, викал: „Ики, дьорт, алтъ, ей я и слепата овча, ей я и муставата овца и т. н.“

ПРЕВЗЕМВАНЕ НА МЛЯКО И ЖИТО

Житото и млякото от старо време били обект на разни магии и заклинания. Предавало се тайно от ухо на ухо как се „превзема“ мляко от чужди овце и крави и жито от чужди ниви и хармани. Такива уж „магесници“ имало във всяко село, имало ги и в Г. Дерекьой. Млякото се превземало от кравите по много начини, но то ставало най-вече срещу празника Еньовден, празнуван на 24 юни или Рождество на св. Иван Кръстител. Този ден бил ден на магьосниците и тогава най-вече им хващала магията. Млякото от кравите се превземало вънка от селото, по пътя над „Света Богородица“. Едни жени ходили и поставяли от едната страна на пътя ведрото, в което квасили мляко от техните крави, а от другата поставяли млечовата лъжица и щом преминела в пътя желаната крава, събирали ведрицата и лъжицата, като повтаряли „млякото от еди-коя си крава да дойде на моена крава...“ Други пък скитасвали (съглеждали) коя стопанка с каква пръчка кара кравата си и щом я хвърлела, магьосниците я вземали, удряли няколко пъти своята крава пак със заклинания и млякото идвало в нея.

Райчковица събирала пръчките и с тях подпалвала огъня и правила заклинания с думите: „Горите, пръчки, тляйте, турмите, кадите, кутрато крава сте удривали, техното млеко нах мен да дойде!“

Закрилник на говедата се смятал Св. Власи и на този ден жените носили приноси на параклиса „Св. Спас“ на Вартоля.

Други жени слагали сол и брашно и го оставяли да го помирише млечна крава и след това го отнасяли и го давали на своите и млякото идвало в тяхните крави; трети измамвали децата, когато карат кравите на паша, и „открадновали“, та надоявали мляко върху хляб от желаната крава и го давали на своята и пак млякото

още същия ден преминавало върху другата крава...

И още много и много начини съществували в народните предания и сказания; има обаче няколко случая, за които и до днес се говори.

Сурко Стайко имал 12 деца, бил беден човек и изкарвал прехраната си с кираджилък, имал две мулета и постоянно бил на път, но най-много карал сол от Тузлата на Портолагос, затова и купил Алиювото над къщата му за един товар сол. На него народното подозрение прикачило магическа сила да превзема житото от други ниви — мандралоци и хармани. Една година няколко пътника тръгнали за жито към Станимака (Асеновград). Още първия ден преминали през дреновските ниви, където предната година имало мандра със студена вода. Всички хора-пътници се любували на буйната нива и пресмятали колко кила жито ще вземат дреновските стопани. Отишли на пазар в Станимака и на връщане по обед преминали пак през този мандралок. Стайко разтоварил добитъка и го разпуснал да пасе. Другите го подканили да продължат пътя, но той отказал под претекст, че тук имало хубава паша за добитъка. С него пътувал и Бечо Топуза и бил позачул от други хора, че Стайко уж превземал жита, решил през нощта да не спи и наблюдава какво може да прави Стайко. Вечерта всички налягали и след „среде нощ" Стайко тихичко станал, съблякъл се гол, обигравал нивата и на всяко кише „серувал по малко и си го нализвал", а на другия ден било Еньовден. Щом обиграл нивата три пъти, тя изполягала и тук-там останали прави класове, които били майките на нивата. Стайко пак гол влязъл в нивата и отрязал всички майки и пак я обиграл в обратна посока със същия ритуал и нивата си се изправила. Стайко прибрал в торбата си майките-класове и си легнал. Когато Стайко Сурко извършвал всички тези действия, не бил той, а се преобразявал уж на друг човек според Беча Топуза. Сутринта рано станали и подкарали житото, купено от станимашкия пазар за село. Щом обаче дошли на Харамлицко над селото, Бечо тайно запитал Стайка какво е правел цяла нощ и защо му са класовете в торбата.

Стайко смутено му казал да мълчи и никому да не казва, та ще му даде класове-майки и щом вършее да метне майките в харманa. Така и станало, Бечо взе-

майките и мълчал, а когато да вършее на Мочовица, хвърлил майките в харманa и по едно време се задала страшна фучева (вихрушка) от Дерин кедик и от един тъмен облак се изсипало много и много жито на Бечовия харман. Бечо веял и карал, но го досрамяло да кара през деня, та обърнал нощно време да кара житото. Същото правил и Стайко — ден и нощ карал жито от неговия харман. Житото нямало къде да го сипват през есента, но през зимата не спорило: „Кайно си душло, тъй си и отишло."

Стайко кехая живял в сегашните къщи на братя Иванови Карапахуневи. Той бил944 тертеплия човек, имал овце, две млечни крави, жито, сено и голям берекет вкъщи... Не бил стиснат, дарявал бедни хора и празен от нивата не се връщал, бил голям сбировник. Неговите ниви винаги раждали жито, ливадите му давали двойно сено, конят му лъщял от здравина и го товарел двойно, а на двете му крави виметата опирали в земята. Едни го облажавали, други му завиждали и неговото богатство станало обекта на всички магесници всеки Еньовден през лятото. Много магесници се опитвали да превземат неговото богатство, но напразно, не успявали и викали, че Стайко кехая не го хваща магия.

Една пролет след Еньовден той забелязал, че кравите му приделили млякото и се усъмнил, че магесници са му го превзели... Сетната година решил срещу този ден да не спи и да наблюдава... Кравите решил да не пуща с говедаря, защото и цялото село този ден държало кравите си затворени в оборите, а говедарите си почивали.

Стайко стоял буден и след полунощ зачул нещо да дрънка по пътя. Това дрънкане... наближавало вече към неговия дом и какво да види: на подзор на месечината: жена, чисто гола, черна като катран, яхнала грибача, нарамила помета и на него две ведрици, а отпред „фтокнала една счупена лъжица" и почнала да обиграва къщата и да повтаря: „млекооотооо на Стайко кехайовите крави да дойде на мояна крава" и при тия думи извадила лъжицата и приточвала малкото вода от едната ведрица в другата и повтаряла: „Житото от Стайко кехайовите сосоци да дойде в моя сосак (хамбар)... Якостта на Стайко кехайовия кон да дойде нах нашиян кон... Стайко кехайовият берекет да дойде в

нашана коща.“ В този момент Стайко скочил, хванал я и й казал няколко неприлични думи. Тогава познал, че тя е неговата по-далечна съседка Харитица Карапачоска, която му се замолила да не казва никому и че ще му даде два топа хаба и еднаързаница лири.

Стайко кехая се помамил и я пуснал. Дала му тя два топа хаба и еднаързаница лири и веднага се върнал вкъщи, повикал жена си да види какво носи. Щом запалили борината, оказало се, че носи заденати два кютюка (дърва), а лирите наързаницата станали въглища... (Предала Юрдана Г. Карапахунева на 80 години, Анастас Жекин на 90 години, Стефан Шонев на 80 години, Тодор К. Петелков на 84 години и много още други.)

НА КУРБЕТ

Гурбетчийството не тежало толкова на дюлгерите, понеже от деца били свикнали да скитат и работят по чужди земи. След големия сбор на Малка Богородица, придружен с курбани, свирки, и хора, на дюлгерина вече било „харам да седи в село“. Докато за овчарите се викали „утиде с увцене нах поле“, за терзиите -- „утиде да пошие и донесе неква паро“, за рибарите „Те са в Адота“, то за дюлгерите от близки и далечни се казвало: „утиде на курбет“. За това ясно говори старата песен в селото

„Любе дюлгерче, дюлгерче, ти ми са сбираш торнуваш,
утре на курбет да идеш бели грошове да сбираш
Ами мене кому остовяш, чорни са очи да плачат
Белосу лице да вехне?
Момнеле мари хубава, оставям си та оставям,
на майчини ти скутове, на бащини ти дворове!
Нели е льосно, любеле и я с тебе да дойда?
Ага са, любе, умориш торбана да ти посусам
торбана с хайхотену....
Ага та, любе, припече кържалицкону слончице
сенчица да ти направя със аленону миндилче,
Водица да ти донеса в коприненана корпица...

В народното съзнание гурбетчия е дюлгерин, заденат с торби, преметнал шал или покровец, или натоварил муленцето с багаж, тръгнал от село на село да търси работа.

Следователно гурбетчилъкът бил спътник на нашите дюлгери от стари времена, та даже и до днес. Майката изпращала своя стопанин с малки и големи синове на „курбет“, пари да спечелят, да хранят останалото семейство. Тя се разделяла с тях за 9 месеца и често пъти стопанинът или синовете й не се връщали, умирали от болести по далечни места.

Хуба Райчева Кетева, дъщеря на големия устабашия Андрея Мандов, на 84 години, разправяше: „Ага бех момиченце, та майка ми викаше: все сме, сине, били затожени и никога неразтожени с тетя ти и врют беха затоженки. Ага ги упращахме, то надевахме най-хубавото и новото, оти не знаехме дали ще се видим пак, оти яце умираха пу курбетя."

Тръгването на дюлгерите било важен момент в бита на дюлгерските домове. То е свързано с много чувства и трепети, та народът създал цял един ритуал и празник около него. Десет дена преди „увидането" на главните устабашии ставало сформирането на тайфите или четите. Почти всяка вечер в тъмното идвали майки и бащи и молили устабашията да „води" и тяхното дете да учи занаят и тебеят. Идвали и момчета калфи и молили: „Води, стрико, и мене", „да дойда, стрико, и я с тебе", „да торна и я с твояса чета" и т. н.

Децата обикновено пазарели за година за 200 или 300 гроша, като през зимата щяло да бъде чирак да носи кал, а през лятото да кара конете и да помага в полската работа на село. Устабашиите малко се мусили на калфите, едни приемали охотно, а други като без уста им казвали: „Сгóди са, та ако найдим рабута по много ще гичидисваме..." И още тогава му казвали, че ще бъде повляк или третяк, с други пък нищо не уговаряли.

По този начин ставало сформирането на тайфите и четите, на които предстояло през есента да се „увидат на курбет нах Кърджалу". Стопанката още в понеделника опирала дрехите на стопанина си, а майките на децата си. Закърпвала старите дрехи за работа, поставяла му долни дрехи и навуе, дуламо, за да има „поновки дрехи, ага да иде на пазарен в Кущукавак". Тогава жените прали два пъти през седмицата — в понеделник и четвъртък, но преди тръгването не бивало да се пере в четвъртъка. Увидането ставало обикновено в понеделник или четвъртък. Вечерта срещу него е празник вкъщи — огнището е напалено, домакинята е направила клин и се пече на огъня, багажът на дюлгерина е събран в чувал с дюлгерския хайгот. На дюшемето са постлани нови халища и възглавници (зделки), кандилото е запалено, общо в дома се чувствува една празнична обстановка с не дотам весело настроение. Стопа-

нинът и стопанката разменят реплики: „Мари, тури ли кутията за кафьо?“, „Турих, турих“ — отвръща стопанката. — „Ами ти тури ли си врют хайготя да си ни забуриш шаула като лани.“

Освен багажа жената прави „упраталски колаци“, печени на тикла и измазани с масло, а Андреица Мандонска разточвала тесто и пекла разточени колаци на тикла, намазвала ги с масло и ги завивала в месал. Тези колаци се казвали „точени колаци“, по-благи, със сиренце, клинчек и др. Вечерята била малко по-особена, полутържествена и по-добре подготвена от друг път. На огъня се варил или фасул, или апраци (сърми) за ядене на пътниците. Фасулът обикновено се прецеждал и се слагал в тас, така ставало и с апраците. Тази „приеда“ трябвало да му стигне за два и три дена, докато пристигне на месторaботата. Често пъти пъргавите старци на втория и третия ден си правили чорба на Дюлгерските ливади от прецедения фасул, за да им омекне хлебеца. Старите майстори обикновено си имали мулета, с които ходили на гурбет. Мулето, което ще заминава, е също на почит тази вечер, то няма да лежи в подника, а е въведено в двора. Тук стопанката му е дала сено и сутринта рано му дава повечко зоб. Сутринта рано стопанката и децата са приготвени да изпращат гурбетчиите в „далечна страна“. Всички са курдисани, измити, кандилото свети пред опушените икони, махалата се е събрала, да каже „със здраве“. Пред къщата на устабашията има много хора гурбетчии, старци, деца и момченца. Жените са пременени с хубави премени на този ден — тъжен и радостен празник.

Между гурбетчиите също има „момчета и юнаци“, пременени с немного износени дрехи, стегнати и окичени с китки от „келамфир шемшир“, получили „упраталски китки“ от своите галеници.

На седянките момите пели песни за гурбетчилъка, за любовта, за очакването, за верността.

Старците и днес разправят: „Нам ни горяха сърцата от радост, ага торняхме на гурбет. Улинаше на неква сила, то си ђе и то с радостта, пък ага бехме момчета, се приготвяхме от преди десет дена; търсехме оръжие па пукаме от Кържелицкен камен. Ние бехме засмети, а пък плачеха жените и то ага беха млади, пък като

остарехме, зохме да не плачем и ни упратаха тува, върх селусу вместо до Чакалово, както правеха на младуту време." (Манолчо Бабугера на 86 години.)

Тази тълпа, събрана пред дюлгерските къщи, се разделя вече на две: старите хващат и извеждат от дворовете натоварените мулета с багаж, преметнали шалове. Едно оседлано муле има за майстора за яхане по пътя. На големите устабашии мулетата били със зенгин (самар), дисаги превързани кожи... Редът на отиването бил: майстори, калфи, деца. Всички при тръгването се прекръстват, старите бабици викат: „сас здраве, сине, госпут да ва чува и брани, да идете, да се ворните, сюрмьо да донесете, пак да ва чуем на каменен да пеете по Петровден, тугава и хоро ще играем, и главилки ще има, и сватби ще изхопкаме" и пр. „Светлу да ви е утпреш, света Богородица да ва води и пак да си ва дуведе" — викала друга стара жена. Мъжете се разделят с всички комшии и близки, дошли да ги „упратьот". Тук не са малко и дребните деца, които викат: „Са здраве, тетю, стрико или калеко", а те се бъркват в джобовете и изваждат приготвените от предишния ден дребни парици мангоре и ги дават на децата за „потнина". Тамам са излезли на 20 метра от къщата, ето, че едно босо момиченце с нови дрешки носи в двете ръце малки бакърчета, пълни с пресна вода, пресреща ги, излива малко вода от бакърчетата и казва: „По вода да ви върви, болест да отнесете, здраве да донесете, айсий да донесете парите ага са ворните" и пр. (Така правила Хуба Р. Кетева, когато изпращала голямата тайфа на баща си Андрея Мандов.)

Дюлгерите, весели и доволни от детската благословия, пущали във водата „детската потнина" — сребърни парици. Такива деца често събирали такива парици и майките им ги крили да им купят корпица или кундурки като пораснат. Някои от младежите стреляли един-два пъти с насипания кобур, замирисвало на барут... Тълпата по пътя за Кърджалицкен камен постепенно намалява — жените и бабиците-комшийки хлепкат със скъсаните хлепки до нейде и се връщат, а с гурбетчиите остават само жените — млади и стари. По пътя, който ги срещне, се приближава и им казва „са здраве", а дюлгерите дават и на тях някоя парица. Лошо било да срещнеш такива пътници и да държиш

ръцете си в джоба. Такава среща била на куцуз, празна и неберекетлия. Не след малко Кърджалицкен камен е покрит вече от дюлгери и жени-изпращачки. Тук се стои около половин час, младите пеят, викат, стрелят. Понякога на камъка в момента правят хоро. Майките настрана плачат и се радват, някой отива при тях и зорлен ги хваща на краткото хоро. На края младите момчета поглеждат дали от кепенците се е показала изгората, която я оставят „на майчини скути и бащини двори". Свалят шапката и махат с нея, а една развята бяла кърпичка от кепенците е отговорът. Те едвам се забелязват, но двамата са убедени, че ясно се виждат.

От камъка по стария път се отправят дюлгерските тайфи и чети, една голяма върволица мъже и жени, керван от мулета, едни яхат, други вървят пеш... Старците строго нареждат на жените си: „Женските деца да настоиш пупрелки и шерени хора да нема и да не чуя! С магарето да прекараш дървата от Камберица, пролетка рано да сееш овеса на Кадобруну и лю стопи ли се снегьо и с Мика да пусните вадана на болшен. Юничкана, ако се разгони, да я даржиш на Бояджиювен вол" и т. н. — безконечно. Жените: „Старец, биз козина да не дойдеш. Ако има как, та ми я провуди да мочам да правям некаво халище приз зимоса, чу ли бре?" — „Чух, чух!" Младите си хвърлят погледи, любовно си гълчат и взаимно утешават. Така керванът стига до Шенюв чучур, където обикновено ставала раздялата. Тук жените плачели, а мъжете смутено ги утешавали. След малко мъжкият керван се отправя по пътя към Деринкедик по самото било. Когато жените били много, ходили чак до Чакалово срещу Виево. И дюлгерските жени като овчарските след малко се пръскат по околните хвойни и откъсват „фундеска хвойница". Жените донасяли откъснатата фойна и я закичвали на външната порта на горния праг. „Фойната" изсъхвала, пожълтявала, но стояла така, докато се върне стопанинът на къщата.

Както видяхме, първите юрии на работа били селата около Гюмюрджина на дерекьойските дюлгери и пътят за упращане бил „низ Бела река надолу към Хубча и Чатак". Тогава нашите жени ходили до „Педевския бук".

В старо време обичаят бил всички моми от селото да

правят на високо дърво голяма обща китка, а на върха връзвана бяла кърпичка, която се казвала кожал (къжел) — байряк. Този „кожал“ се давал на юнаците от селото, които отивали на гурбет. Тогава били малко дюлгерите, ходили само на едно място и заминавали общо и общо били изпращани. За това ни говори една старинна песен, пята от моми и момци:

Момне ле мари хубава, утре са сбирам, торнувам
низ Бела река надолу, нах равнуну поле широко.
Юначе луда делию, ага ми утре торните
Височко доржи байрякан, байрякан още кожален.
Да се шепноват момчета, лефтер ду лефтер да върви.
Главен ду главен да върви, женен ду женен да върви,
балнуну да си казуват кой как са раздели.
Таму ага ми подите книжка да ми ворните
здраве да ни пишете...

(Слушана от Хуба Андреева Мандова на 85 г.)

Денят, в който изпращали мъжете на гурбет, бил празник — жените не бивало да работят. Къщата трябвало да стои отворена, сеното на двора се прибирало чак на другия ден, и не бивало да се мете къщата, защото се смитал късметът на мъските. Къщите оставали шути и замислени...

Да се върнем сега при дюлгерите. Тръгнали сутринта от село с добитък, те често по пътя се събирали до 60 души гурбетчии. Първата вечер пристигали на Букоската планина. Там опали на поляната и пускали мулетата на паша. Светват много огньове и около тях се събират пътниците, старците разговарят помежду си за работата, която им предстои, а младите са още под впечатлението на сутрешното изпращане. Тук устабашиите и майсторите постилали кожичките си, поставени на мулешките самари. Децата още от първата вечер влизали в ролята си да събират дърва, да връзват мулетата и да носят вода на старите. Старците по пътя „подяхват“ мулетата, а децата през целия път вървят пеша. Никой не ги пита дали са уморени и не обръща внимание, че детето са го протрили потурките и кръв тече от слабините му. Такова дете се оплакало на баща си, а той му отговорил: „Ага та са отрили, свали поту-

рите" — така и ставало, детето смъквало потурките, преметвало ги през шията и така вървяло след кервана.

На втората вечер нощуването било на Крастово борце над Кирли. Сутринта дюлгерите се разделят и „порснуват" на три страни. Многото отиват към Мастанси и Кушукавак, други се отбиват и остават в Чорбаджийско и неговата околност, а трети заминават за Гюмюрджина, Марония и Кушланли и др. Третата вечер дюлгерите са по своите стари и нови юрии, където са посрещнати много добре. Настанени са обикновено в мечитя, донесена е храна за гостите и слама за мулетата. Вечерта мечитят е пълен с турци от махалата, дошли за „хошгелдин", т. е. добре дошли. Майсторите са постлали кожите си край огъня, той е осветил половината одая, а в задните кюшета е полумрак. Дошлите гости обикновено идвали след вечерята. Децата прибират софрата, умиват паниците и сгаждат добитъка. Турците са донесли хубав кадаиф, тютюн и подават на гостите си да запалят. Разговорът преминава в обмяна на новини, а след това към пазарлъка. Майсторите запитвали дали „щим намери работа" — ако нямали условена още от пролетта. Турците отговаряли, че ще намерят или веднага съобщавали кой ще гради къща. Често пъти още първата вечер идвали хора да им съобщят, че ги чакат „ев апажаис", т. е. „къща ще правим". През това време устабашията сварява кафе на турците и рано се разотиват, понеже са изморени от дългия път. Старците задрямват, децата и калфите са далеч от огъня, приготвят леглата — завиват се с кепе или покровче и заспиват след тежкия и изморителен ден. Сутринта рано майсторите вдигат децата да сгодят мулетата, да донесат вода, да им сипят от ибрика да се измият, да им подадат кърпата. Други отиват да вземат храната за сутринта и майсторите отиват при този, който ги е повикал.

КЪРВАВИ ЧАНОВЕ

През „Страшната пролет" на 1876 година родопските овчари били на зимна паша в Ениженското и Гюмюрджинското поле. Пръснати по зимните къшли и пасбища нямало кой да им съобщи новината, че „болгарете са се надигнали". Дошли турски суварии на коне и обградили овчарските колиби — изгонили овчарите навън и им събрали всичкото оръжие.

Главен кехая на Марецката сюрия бил Сивко Чакара от Долно Дерекьой, а овчарите му били от двете села — Горно и Долно Дерекьой. Марецките овци се движили със знаме — български трикольор — символ на неприкосновеността на сюрията, която била под закрилата на вакъфските закони. Но и тези овчари турците оставили почти без оръжие; напълно безпомощни срещу нападенията на появилите се по това време панти и разбойници по Ениджениско, които ходили посред бял ден по полето. Отделяли от стадата стотици овци и ги подкарвали към планината, без да има кой да им се противопостави. Овчарите били отчаяни, изплашени и обезкуражени. Лошите вести за кланетата в Батак достигнали до ушите им и се предавали от уста на уста.

Още от стари времена овчарите от Горно Дерекьой слизали на зимна паша в Ениженско край селата южно от Скеча, които носили общото название „Орта Кьойлери". Често пъти тук през зимните нощи и празници като Коледа, Великден, Заговезни и Гергьовден, нашите овчари се събирали в някоя колиба на приказки и веселба. Най-често това ставало в агола на братята Атанас и Христо Пароски в с. Химитли. Христо бил гайдажия, а брат му Атанас прочут овчар, кабадайлия и голям смелчага. За двайсет години той не позволил да се краде от стадото му, не се плашел от пъдари и куруджии, защото само с един удар с гегата ги свалял от конете им. Затова и разбойниците казвали: „не зна-

ем благо ли е месото от Паровите овци". Атнас бил мераклия за хубави чанове и тюмбелеци, с каквито се снабдил от Неврокопските чанджии. Много опити били правени да му ги откраднат, но винаги се сблъсквали с неговото безстрашие.

През „Страшната пролет" голяма група кършакалии решили да нападнат стадото на Атанаса и си върнат за „яловите" набези отпреди. Искали да откраднат найтлъстите аркичи и овни, защото един от главатарите щял да прави голяма сватба, а другите искали да вземат чановете. Крадците избрали личен ден — Гергьовден, когато овчарите се събирали до късно. След стрижбата на овцете Атанас им навързал всички чанове. Късно вечерта овчарите уморени влезли в колибата и подхванали песента: „Овенчо вакал каматан, и тебе ще са похваля..." По това време кършакалиите наближили колибата, нахвърлили на кучетата пълни с лой биволски рогове и нито едно куче не лайнало. Един от тях застанал от вратата на колибата, насочил азвалията си към овчарите и извикал: „Предайте се, иначе ще ви взема душите!" Гайдата на Христо „црикнала и молкнала", овчарите се смълчали и смръзнали пред насочения срещу им тюфек. Крадците влезли в кошарата, отвързали чановете и ги слагали в един чувал, същевременно изхвърляли овните и аркичите от оградата. Овчарите познавали по звъна на тюмбелеците кои овци изхвърлят навън.

През това време смелият и съобразителен Атанас Пароски кроил план как да спаси и овчарите, и овцете... Крадците подкарали стоката, а един от тях „лунгурнал" чановете и ги преметнал на гръб. Половин час по-късно Атанас гледал още в насочената срещу овчарите пушка. Изведнъж той скочил в тъмното и ритнал пазача в корема, измъкнал укрития си в овчарските навеси нож и го забил в тялото му. Грабнал веднага силяха си и се упътил по пряк път към единственото място, откъдето могли да минат крадците — Химитлицката киприя (мост). Пребродил реката и залегнал наблизо. Още отдалеч чул чановете как хлопат в чувала. Овците пред моста се стъписали, та този, който носел чановете минал отпред и ги замамил. Атанас притаил дъх, ръката му треперила и опрял силяха си на парапета. По едно време овците плахо пристъпили

по моста, мамени от крадеца. Тъкмо стигнал на средата, месецът се прояснил и Атанас на „подзор“ се примерил в него и гръмнал. Овцете се върнали назад... крадците се разбягали, настанала гробна тишина... Атанас хвърлил трупа на разбойника в реката, нарамил чувала с чановете и тръгнал към колибата... Там намерил върналите се овце, но от овчарите нямало и помен — всички избягали. Пред колибата лежал убитият турчин... нарамил го и го отнесъл в един гьол.

Сутринта рано овчарите се върнали изплашени, гледали Атанас и мълчали. Той наредил веднага да вържат чановете на овцете и да бягат със стадата към планината. Докато изпълнявали нарежданията му, овчарите казали на Атанаса: „Стрико, чановете са чисто кървави — да ги умием, па тогава да ги връзваме...“ Той им отвърнал: „Така ще ги вържете, кървави, — за да не влиза мараз отсега нататък в моите овци...“

Старо поверие гласяло, че сюрии, чиито чанове били наквасени от човешка кръв — там болест по овците не виреела.

Още в тъмно натоварили овчарския багаж и сюрията от 1800 овце, потеглила преждевременно към планината...

И днес още старите овчари от Гороно Дерекьой разправят, че „мараз“ (болест) в стадото на Атанас Пароски не влизал, а чановете му носили странното име Канлъ дюзю — Кървави чанове...

ГОДЕШ

В старо време до 1900 година в селото съществувал и сватбеният обичай, наречен годеш. Това било последното уважение на годеницата и края на годешните години за годеника. С това той като че ли изпращал хубавите свободни години. В центъра на този обичай бил „един овен, наречен годеш“. Момъкът-годеник година и две преди сватбата подготвял свой личен овен, когото трябвало да отведе за „годеш на момски равни дворове“. Непосредствено преди сватбата той го украсявал и окичвал. Преди това куемджията-златар му правил „женски трепушки“, за да ги окачи на челото на овена. С червена кана той боядисвал алоците (неостригани ивици вълна от гърба на овена), челото и краката му. Сам правил невеската китка. Под дърво и камък намирал „златна боя“ и боядисвал роговете на красивия овен. През шиятаързвал гердан от цветя и няколко бели дюкмета (турска монета), хубав каба чан, а понякога и чифлеме чан (двоен). Овенът трябвало непременно да бъде бял, без кусури. Така окичен, той се отвеждал в двора на момата в събота сутринта. От планината докарвали и овните, които щели да бъдат заколени на сватбата, тях наричали „сватбари“, за рнзлика от „овена годеш“. И на „сватбарите“ навързвали чанове. На този годеш се представял и избраният „стар сват на сватбата“, най-почетното лице след кума. Той бил бащата, дядото, роднина или някой, с когото „се родеели, без да знаят защо“. Така например дъщерята на Папазоолу Колю, Мария, казваше: „Чула съм от бубайка, че той намерил от старите висаят (завещани) старите сватове да ни са Щукерци и от тях доходаха за нашите сватби.“ Думата на стария сват била закон на сватбата. Той бил пълномощникът на младоженците във всичко и него изпращали да кара и придружава „годеша“ при момата, за да го видят всички.

Той обикновено водил и сватбеното шествие от момъка до момата и обратно. Него даряват със „сватовски" дълъг до земята аглок. Яхнал хубаво муле и вървел най-напред. Голяма чест било да бъдеш стар сват. Видяхме в отдел „помохамеданчване" как стар сват на Згура Шахоновски от Д. Дерекьой е бил Осман Метевски и как умно се справил със скъперника карлуковчанин, от когото взели невеста. Именно на стария сват се падало да отведе „годеша" на равни момски дворове.

В събота сутринта се събирали много близки и комшии в двора на младоженеца да видят окичения „годеш" и го изпратят за дома на момата. Начело на това шествие тръгвал старият сват, след него младоженецът, деверът, зълвата и други млади хора със стрелби. Гайдите писвали, младежите запевали „Карагьозовата песен". В песента поставяли името на младоженеца:

„Сева е майка главила в селону на баш момана,
На Милка тьонка, висока и още бела чернока,
С вечер гу майка оглави, утре гу рано уврати
На високана планина, на сиво стадо голямо,
Сево, алчинку думаше — Алчинку, вакал каматан,
Мене е майка главила, в селону на баш момана,
На Милка тьонка, висока и още бела червена,
Тебе годеш да карам на момски равни дворове,
Бре, Сево, бре ян кехайо, не ли ти съм Саво миличак?
Миличак още дражичак?...
— Мил си ми карагьоз, драг ми си,
Ала е мома по-мила, по-мила още по-драга
Пък та, карагьоз, прилегат момски равни дворове.
— Бре Сево, бре, янкехайо, помниш ли, Сево, знаеш ли?
Карасу бе слела голема и по-голема слизаше,
Всички бе стада възпрела и наше стадо ни възпре,
Пък ти ми содна да плачеш, пък я ми рипнах, подрипнах,
Три пъти стадо обиграх, на триж ми жално поблех,
Тича ми плуйнах през Карасу, ага бех в сраде рекана,
Рожкове ми се налеха, ножинки ми отмалеха,
Алоци ми утежаха...
Пък ти ми, Сево, викаше даян ми, даян карагьоз,
Стадо да ми приведеш отводна страна рекана,
Рожкове ще ти обнижа с момски дребни трепушки,
Алоци ще ти коноса с турска кана червена,
Ножинки ще ти обкова с юнаци дюкме шерани,

Та, че ми нищо не стори, ам си ма готвиш, бре Сево,
Да идеш да ма откараш нах момскине дворове
Главона да ми отсечеш, свадбана да си разшениш,
Брес, Сево, бре, ян кехая, сабяна, ага извадиш,
Главона да ми отрежиш, ракона дано ти исохне,
— Карагьоз вакал каматан, сичкону ще ти направя,
Рожкове ще ти обнижа с момскине дреби трепушки
Алоци ще ти коносам с тур скане кана червена,
Ножинки ще ти обкова с юнаци дюкме шарени,
Че ага ми идеш, карагьоз, на момски равни дворове,
Ти са разтропай и разблей доде не излезе momana,
Да си та хване, карагьов, чанкове да ти отвърже,
И да те, карагьоз, полюби от двене страни лицену. . . ! !

(Слушана от Велика Кара Михалева от с. Д. Дерекьой, Мара Мирчева, Юрдана Г. Грибачева и др.)

След свършването на песента излизала момата, покрита с бял тестемел, а на ръцете носила бяло чевре (кърпа). Тя пристъпвала бавно и тържествено, наставала гробна тишина. Момата слагала дясната си ръка върху главата на „годеша“ и почвала и на него да „корди“. Вана Гучовска имала дар на „кордене“, славене и на края „припеване“. Събрала се цялата махала да я слуша:

Добре ми дошъл, карагьоз, на момски равни дворове,
Яца си овечно огизден, огизден още окичен,
С ясни чифлеме чанкове, с бели момски трепушки,
С зелени китки градишни, с каносани алоци,
С златосани рожкове, с юнашки дюкме шарени.
Знаеш ли, карагьоз, или не, тебе щат кузом да колят
На момски равни дворове, свадбана да ни разшениш
Свадбари да ни нагостиш. . .
Мила ли ти е диньоса, мила ли ти е снашкана,
Мили ли ти са ченкове, мили ли ти са дребни шилета,
Скопа ли ти е пахона, пахона да ти наплатя
На твоен млад сайбия, дано та мене проводил,
на свадба да ме калесаш утре рано в неделя? ! !
Овенчо вакал алчинко, имаш ли си и ти майчица,
Майчица да ти заплаче кайно моена за мен плаче?
Имаш ли си сестрица, сестрица да ти пожали
Кайно моена за мен плаче и жали. . .?
Имаш ли си бащице от кошара да те изпрати

Кайно моен утре ще мен изпрати?
Имаш ли си братче, стадону да ти заводи...!
Сега те, карагьоз, полюбвам и триж по триж прощавам,
Ченкове ще ти отвържа и ще ги, карагьоз, проводя,
На твоену братче Белчина, стадоно да си замами,
На високана планина, трептушки ще ти откача,
От позлатени рожкове и утре ще ги окичи
На невеска червена прекрива,
Рожкове ще ти окача на бащини горни чердаци,
Поблей ми жално с устинки, потропай ситно с ножинки,
Да видим, Карагьоз, и чуем, че ни халал правиш гивдьона
Свадбана да ни разшениш, свадбана да ни разправиш..."

През време на корденето Вана плакала... плакали и всички жени на Гучевския двор. Пристъпила, целунала годеша от двете му страни, отвързала трепушките, дарила го с хубав аглок. След това почнала да се надпреварва с девера кой по-бързо ще отвърже чана му. Винаги деверът отстъпвал на невестата. Отишла и при другите овни, любила ги по челата и ги дарила също с шарени аглоци. Годешът оставал у момата, а другите подкарвали за момковата къща. Радостно знамение било, когато овните блеели в момините дворове. „След „прощаването на овните" в двора на момата гайдата писвала и се залюлявало кръшно хоро, хващали се стари и млади. Оттогава е останала и песента:

„Ченковена ага цонкаха, до Одрин града се чуваха.
Овньовене ага блейнаха, горона се свиваше
Хорону ага стореха, дворове се тресеха..."

Старият сват давал годеша на момата с думите: „Зоми, невесто, от нас малко, от господа много." Веднага след хорото овенът бил заколван, като кожата му се връщала на младоженеца. Връщането ставало пак с гайди, песни и свирки. Тогава почвали да се колят овните в момковите двори. Мара Георгиева Чернева (Мирчовица) разправяше: „Най-драгото и хубавото на сватбата беше годежа и овните". Постепенно този сватбарски обичай бил съвсем опростен. След 1900 година „годеша" бил съвсем изоставен и вместо него пращали „плешката" — сурово или варено месо на дядото и бабата. (Бащата и майката на момата обикновено не ходили на сватбеното тържество.)

СУЕВЕРИЕ В СЕМЕЙСТВОТО

Според старите хора всяко благополучие, любов и съгласие в младото семейство радвало добрите люде. Всяко неблагополучие и омраза в семейството хората го отдавали на „магьосници и магии". Шепнело се от ухо на ухо още от стари времена, че хора правили магии на всички, но най-много на младоженците. Магиите хващали, ако те се направят през деня на самата сватба и затуй очите на бабите и лелите тоя ден били отворени на четири. Имало назначени „чувачки", които внимавали да не минават съмнителни жени покрай младоженците, да не пресичат сватбата, да не мине някой между младоженците, някой да не откъсне нещо от рубата или гиздилото... През един и същи път не се минавало, а и вечерта на хорото младоженците не излизали, за да се запазят от магии и лоши очи. Като предпазна мярка в джоба на момъка слагали ръждясали железни пирони, живак, кръстове, разни билки... Но когато магьосниците разбирали, че носят такива неща, се изхитрявали и гледали къде ще се спрат, вземали пръст под краката им и пак успявали да им сторят магията!

След като „завистниците и магьосниците" не успявали да разделят младите през годежните години, пред самата сватба „магьосниците полудявали" и правили най-страшното — „завръзвали младоженците, за да не могат да изживеят първата брачна нощ. От това най-много се страхували майките на младоженците и техните близки лели и женски роднини. Защо ли? Защото „били патушни" — в миналото такива „завързвания" са били много често явление. Именно това е и причината за появата на магьосниците с техните несъществуващи магии. Това „брачно завързване" народът даже възпял в ред народни песни. Такава песен се пеела и в Г. Дерекьой на „завързани младоженци":

Та чули ли сте или не, какво е ново станало,
В Дереке село голема, в горничкана махала,
Дошла е млада невеста, ала е кимна кахърна,
Неделя дума не дума, неделя руба не сваля,
Майка си я питаше — Янчице моя дощеро,
Оти си кимна кахърна, любе ли нема да водиш,
Конче ли нема да яздиш, руба ли нема да носиш
Алтоне ли нема да кичиш, коща ли нема да седиш. . . ? ?
— Майчинко, моя майчинко, коща на огън да гори.
Алтоне ръжда да хванат, конче вода да носи,
Защо ма даде майчинко, на оня пуста будала,
Че то ми нищо не знае, вечер легам невеста,
Сутрин ставам момиче, очи му давам да люби,
А то ма криво погльодва, бузки му давам да хапе;
Пък то са назад обръща, снашка му давам да кърши,
Пък то са назад отсува, та ми майчо изгорях
Кайно ми босилек за вода. . . ! !

„Младоженското заворзване", разбира се, се дължало на психическите и физически смущения, но народът го отдавал на нечистите сили. Случаите на завързвания са много, но от тях ще посочим само още два примера.

Към 1860 год. Райчо Аврамов се оженил за Шина Савкова. Райчо бил мераклия юнак, поръчал „невеско гиздило, което тежало три оки". Тогава имало закон — гиздилото, ако се окачвало на невестата в деня на сватбата в бащината ѝ къща, ставало нейно притежание, а това било цяло състояние навремето. Ако ли гиздилото се окачвало на невестината прекрива в къщата на младоженеца, след венчилото той можел да разполага с него както си иска. Райчо Аврамов окичил невестата си в своята къща. Това обидило майката на Шина и „Савковица решила да му отмъсти, като ги завързала с магия". И понеже не била толкова пък жестока — завързала ги за кратко време, докато Райчо се сети да харижe гиздилото на дъщеря ѝ. . . Но тя ненадейно умряла, без да ги „развърже". И така двамата младоженци останали завързани цели 7 години! Райчо ходел като „шематан", не пеел, не свирил, не играл, засохнал и завяхнал. Неговият прочут дюлгерски майсторлък свършил, работата не му споряла. Мълвата тръгнала по цяло село, Шина почнала да се оплаква

тук и там: „Жени, вервате ма, не вервате, за 7 години имам мож и не ма е наближил... Я си сам още мома и ма е яд, ага ми викате „Райчовица“: ...я си сам още Шина Савковска...“ Райчовица със стари дрехи и с безразличие очаквала своя мъж от гурбет и викала: „Угу моян баждарник, пак се подал от Коменян. Защок си иде, та не седи в Кърджалу, кому требва матрачище, с матрачището (превит коч)...“.

Какво ли не правили и не мъчели тези завързани млади люде... „мочили и господюво, мочили и дяволско“, ходили на врачки и гледачки, нищо не помагало. Най-после била намерена рецептата: „в Савковското имане в един тсар бук била скрита магията, а в самия бук имало мазонец (халка с винт) заковат, който за седем години са бил зараснал и едвам се виждал... мазонеца и магията да се хвърлили в лев вир в Болшенската река.“ Райчо и Шина ходили на Имането, всичко направили по поръчка и на края легендата завършва: „Тогава чак на седмата година се отворзала и разсекла Савковичината магия“... Райчовица се „разшенила и подмладила, надевала подтиснатата премена и викала „да се наноса гиздило мари, да са нарадвам и я на мож...“ Райчо също „укаматнял, разшенил се, запял и засвирил, и „майсторлъка му се върнал“. (Предала Мария К. Аврамова, слушала от баба си Райчовица.)

Дроховият нож също много често бил използван за разсичане на магията на магьосниците спрямо младоженците. (Тодор — ?)

Често пъти единият от младоженците бил болен от „скрита болест“ и още на първата година младите се разделяли — единият умирал, а другият оставал самотник или умирали и двамата. Проблемът за прехраната в миналото бил най-голям и останалата млада и беззащитна невеста отивала при братята си или оставала с дребни сираци в мъжовата си къща. Кой обаче да храни жена и деца? Това карало вдовеца мъж или вдовицата да се женят след изтичането на трите години от смъртта на единия.

Много са трагедиите от ранната раздяла на млад съпруг и съпруга. Било обичай в старо време на млади невести, рано загинали, да им пее народът жаловити песни. Много млади невести умирали още първата го-

дина. Съществува и днес народният израз „младо умрело в рожба“. Жените акушерки, за да спасят майките, умъртвявали детето, но често пъти и майката. Детето, ако го извадели полумъртво, слагали го до майката и викали: „Хубаво е да си умре и детенцето с нея“. Много са били мъките в миналото и често била раздялата на съпруг и съпруга. Съпругата се късала и нареждала: „Кому ме оставяш, порво любове, какво да ти правя дребни сираци, кой да ти жени момски авляте, кой да ти глави женски дечинки. . .“

На втората жена трябвало новият стопанин да й припише обикновено долната къща или ниви и градини. Когато вдовец вземал мома, закон било да се иска „ергенлок“, извънреден дар било къща, имот или пари.

РЕВНОСТ

В миналото постоянните скитания по гурбет се отразявали върху мирогледа и етиката на дерекьовеца. Той виждал жена като младеж само един или два пъти в годината. Виждал я и гледал само на хорото или на някой сбор. Нямал ни време, ни опит да си създаде отношение към жената въобще. Преди сватбата я докосвал момата с ръка, я не. Жадуваната интимност между младите е намерила израз в народните песни. Майката внушавала на дъщеря си, че тя трябва да се покорява на мъжа си във всичко. Такъв бил и примерът в бащиния ѝ дом.

Съпругът-стопанин или „сайбията“ на дома ходил и скитал да прехранва цялата си челяд. Жената трябвало да се грижи за дома и децата, да сее градините с фасул и кучен (цвекло), нивите с ръж и овес, да преде и тъче облеклото на всички членове на семейството, да гледа кравите и воловете, да изпраща и посреща мъжа си. Жената пред съпруга треперила от страх как ще му угоди. Тя била длъжна да го посреща права вкъщи, да му отреди бужека да седне, да го чака да вечеря. Срамно и грозно било жена пред мъжа си да си реши косата, да се съблича или облича, а най-грозното било да бъде видяна от мъжа си боса. Много редки са случаите, когато жената взимала връх в семейството и тя да „чука сол на мъжовата глава“. Нежност, гальовност двамата никога не показвали пред външни хора. Обръщенията пред другите били винаги хладни и сдържани. Грозно било да хвалиш жена си пред други мъже. На път жената винаги следяла мъжа си пеша, а той възсядал добитъка. Ако някой мъж се осмелил да отстъпи язденето на жена си, цяло село го подигравало, че е „женчьо“ и че в неговия дом е „пропела кокошка“. Много мъже да не изпаднат в смешно положение, когато ставало нужда да повикат отдалеч же-

ните си, не ги викали по име, а се обръщали „Жено мариии...! Ееей къде си? Маариии...!" Баща ми пък се обръщаше към майка ми с думите: „Слушааайй...!"

Жената могла да излезе на хора, на хартизмо (имен ден), на празник, само когато била с мъжа си. Когато той бил на гурбет, тя ходела само до църквата и оттам с наведена глава право вкъщи. Не бивало млада жена да ходи да купува в дюкяна сол, сапун, шекер. Това вършели бабите или комшийските деца. Всеки поглед, поздрав или ръкуване на жена с мъж, не роднина, се смятало за нередно и грозно. Крамоли в семейството имало, не липсвала и „бахтаница", но това са били изключения, на които хората гледали с не добро око. И до днес съществува поговорката: „Можову драгу никъде нема, ала и от можову бално по-големо нема!"

Ревността в семейството отстрана на мъжа била често явление. На всеки мъж му се струвало, че жена му е най-хубава и че всички мъже я следят с поглед. Ако жена заговори с чужд млад мъж, ако му се усмихне или случайно се срещнат погледите им, мъжът „полудявал" и червеят на съмнението почвал да човърка душата му. Да се уверят във верността на жените си, съпрузите пращали свои близки да им чукат на портите през нощта, когато те били сами или те самите идвали от планината и нощно време чукали на „жениниte си порти". Често пъти жените страдали, без да имат капка вина.

Личен ерген се оженил за хубава и красива мома Мария от знатен род. Голям главеш направили, нечувано гиздило отнесли, след година и сватба сторили. Но мъжът бил голям ревнивец — мислил, че всеки дебне жена му. Не я изпускал от погледа си, години не й позволил да отиде при майка си... Родили им се пет деца, но ревността му не стихвала. А Мария била кротка, мила и нежна и дума не можело да става за изневяра. Един есенен ден, когато цялото село било излязло при параклиса край селото, отишли и те на хорото. Всички жени и мъже този ден се обличали за последен път през лятото с най-хубавите си премени и гиздила. Този ден бил „разделян", защото скоро всички мъже тръгвали на гурбет. Хубавата Мария също била подканена от мъжа си да облече всичкото си гиздило, а то било най-хубаво и богато. Колкото по-богато било гиз-

дилото, толкова повече мъжът обичал жена си. Огиздената Мария „греела“ в хубавия вълненик, изработен от мъжа ѝ, в който той в сърма и бикмьо вплел както любовта, така и ревността си. Две прочути копринени кърпи носила тя на главата си, а друга се спускала отстрани. На гърдите ѝ висяли нанизи от злато и сребро. На хорото нямало по-каматна и огиздена като Мария. Кротката Мария привличала погледите както на мъжете, така и на жените на селското хоро... И Марииният мъж се радвал на жена си, но следейки я, ту изпадал във възторг, ту ревността му пламвала от хорските погледи. Изведнъж му се сторило, че Мария кръстосала погледи със свой стар любовник. Скочил, отишел при Мария, дръпнал я от хорото и сърдито заповядал да го последва към къщи. По пътя попитала защо, а той отговорил: „Като отидем вкъщи, тогава ще ти кажа защо!“ В къщата той затворил портите и на двора смъкнал всичките ѝ гиздила, хубавия вълненик и копринени кърпи. Взел брадвата и ги насякъл на дръвника. Така започнал тежкият гнет на ревността. Мария плакала, клела се в петте си деца, че не е помислила това, което той я обвинявал! Нищо не помогнало! Никому не се оплакала и заживяла с мъката си. Насеченото гиздило събрала и заключила в невестинския си сандък. Засъхнала и завехнала Мария от мъжовата жестока ревност. След години „балното я повалило на постелката“. Мария е безнадеждно болна, не яде, не пие, не гълчи. Пред леглото ѝ стоят майката, бабата и мъжът ѝ. Майката плаче пред дъщеря си и пита: „Кажи ми, дощерку, какво те боли, да иде майка ти в край света, лек да ти найде? Кажи ми, къде те боли, майка ти с рока да го уведе?“ Болната с мъка проговорила, както разказва песента:

„Сърцето ма боли, мила майчице... от седем години ма е заболяло и за него лек нема да найдеш никъде... Иди ми, майчо, отключи, отключи още разтвори моине невески сандоци. Разрови ги, майчо, обърни ги... и найди моену прочуто гиздило и си го, майчо, погледни как е насечено и на парчета наколцано... Откопчи ми, майко, бели пазухи и си ми мушни десна ръчица, та ми извади бело сърчице... Кайно е гиздило насечено, тъй е и сърце ми порязано и в корве обляно...“

Сълзите на болната текли по бледите ѝ страни, пла-

кали майката, бабата, заридал и мъжът ѝ. Тя се обърнала към него с думите:

„Късно е вече, мъжо, да плачеш, седем години от тебе рана на сърце нося... мислех никога да не ти простя, но сега ти прощавам... Само за едно те моля, да не ми оставиш гладни и голи дечинките... А ти, майчице, недей ми плака отсега... досега трябвало да ми плачеш!..."

На другия ден Мария починала „от сърце" и отнесла мъката си в гроба.

Ето и друг случай. Дели Братан бил женен за Мария Велковска. Тя била мила, красива и много умна. Братан си давал душата за нея. Родила му три деца и при четвъртото умряла. Братан рукал, плакал и след две години се оженил за грозната и изоставена мома Дьока Николова Насташовска. От Дьока също му се народили деца. През време на Първата световна война в Г. Дерекьой секретар бирник бил Кирян Кирянов от Пашмакли, който се държал по-свободно с жените и момичетата. Селското подозрение го и клеветило! Една пролет Дели Братан си дошъл и по обичая се отбил в кръчмата с Лазар поп Петров, който имал зъб на бирника Киряна. В разговора той казал на Дели Братана: „Видиш ли айсоя син (Киряна), обиграва и моми, и жени по махалата." „Мене не ме закача тая работа" — отвърнал Дели Братан. „Ба, баа, и тебе те закача", му отвърнал Лазар, като искал да каже, че Кирян задява братовата му дъщеря Мария Пандалиева. На Дели Братана притъмняло в очите, защото думите на Лазар ги приел, че Кирян ходи с неговата жена. Пристигнал късно вкъщи. Децата спели, а Дьока чакала мъжа си да вечерят. Влязъл той вътре с въже и както жена му си стояла, ѝ вързал ръцете отзад, извадил ножа си и я подкарал от къщата през Присойката към свети Илия, като от време на време я мушкал с ножа. „Сега ще видим кой е по-хубав — Братан или Кирян." Жената помислила, че се шегува, но щом усетила острия нож отзад, пресъхнали ѝ устата. Почнала да го моли да помисли за децата, но не могла с нищо да го усмири. На връх Свети Илия я повалил и извадил ножа да ѝ отсече главата за сторената семейна изневяра. Жената го помолила: „Братане, кажи ми защо ще ма колиш, па тогава ми режи главата." „Ходила си с Кирян, Лазар

ми каза“, отвърнал Братан. „Абре, мъжо, чекай, сети се, людеса са чудят ти как легаш и спиш с мене, та не Кирян да дойде нах мене... Кирян гали Мария Пандалийчина и за това ти е казал Лазар, че и тебе те закача...“ Тук Дели Братан се замислил и омалял... отвързал ръцете ѝ и си тръгнал за вкъщи... След него тръгнала и Дьока, но гришката и ризата ѝ били „блато кърви“. В къщи припаднала и цял месец лежала на легло да се лекува.

СЪДЪРЖАНИЕ